

દેવાંગના

[પંચાંકી નાટક.]

[પૂર્વ ભાગ]

મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦.

મારકંડ રતનલાલ ધેણકીઆ.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગજગતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૯૭૨ વર્ષિક

પુસ્તકનું નામ પૂર્ણિમા .

વિષય .

દેવાંગના

[પંચાંકી નાટક.]

પૂર્વ ભાગ.

શાને ધડમાં હૃદયમાં પ્રિતી કુરતાને ?
વિશ્વે રહું વશ થવું, વિપરીતતાને.

સંશોધક:—

મારકંડ રતનલાલ ધોળકીઆ.

સુ. પેટલાદ.

સં. ૧૯૮૨.

ઇ. સ. ૧૯૨૫.

પ્રત ૧૦૦૦.

મુદ્રિત સ્થા રૂપીયા.

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ

(આ ગ્રંથના સર્વ હક સંશોધકે સ્વાધિન રાખ્યા છે.)

આ પુસ્તક શ્રી ગુજરાત ઓરિન્ટીંગ પ્રેસમાં શાહ સોમાલાલ મંચળદાસે છાપ્યું
દે. પાચકુવા—અમદાવાદ અને મારકંડરાવ રવનલાલ ઘોળકીયા
મુ. પેટલાદ (હાલ ખાલીઆ અમદાવાદ) બોમલે પ્રસિદ્ધ કર્યું.

અર્પણ પત્રિકા.૯

જેણે વહ્યાં જીવન, ભક્તિ દયા સ્વરૂપે
તોયે જગે ન દીધી ચારી^૧ વિરામ કીર્તિ
તેને હું માત્ર કરી, હુંથી બની શક્યું જે
અર્પું સુદામ^૨ કણકી કણી દીન ચાવી.

x x x x

જેઓ રડયાં વિકલ, નિર્મલ પ્રીતિ કાજે
જાણ્યાં જગે ન, ન પ્રિયી પ્રીત જેમની કે
હુમે રહ્યાં ડસડમી, શ્રુતિ^૩ વારિ^૪ માગે
તેને સમર્પણું શરૂ, હુખી અંજલિ આ.

૧ ચારી=અનુકૂલતા ૨ સુદામ=સુદામાજી. ૩ શ્રુતિ=
દુઃખ કથની સુજ્ઞનાર. ૪ વારિ=હુમાનું નૈસર્ગિક ઓષધ.

મુખ્ય પાત્રો.

પુરૂષ પાત્ર.

ઘડલાંગીયા
થેમલો }
અગમ્ય ગુરૂ
ગંભીરસિંહ
દેવરાજસિંહ
જગતસિંહ
સુજનસિંહ
વિષયસિંહ
પ્રધાનાધ્યાપક

ડૉ. રૌય
જમાલ

એ ભીખારી.

એક જગતસિંહ મહાત્મા
પુણ્યપુરીનો રાજા.
પુણ્યપુરીનો રાજકુમાર.
કુંતલપુરનો એક દાસીપુત્ર.
કુંતલપુરનો મહારાજ.
કુંતલપુરનો રાજકુમાર.
રાજકુમાર કાલેજના પ્રિન્સીપાલ
મી. ઉપાધ્યાય.

વિલાયત જઇ આવેલા એક ડાકટર.
વિષયસિંહનો અનુચર.

સ્ત્રી પાત્ર.

દેવકુંવરબા
દેવાંગના
મનોરમા
તિલોત્તમા }
શશિકલા
રતિકલા

પુણ્યપુરીનાં રાણીસાહેબ.
પુણ્યપુરીની રાજકુમારી.
દેવાંગનાની સખીઓ.
પ્રિન્સીપાલની સ્ત્રી.
પ્રિન્સીપાલની દીકરી.

પ્રસ્તાવના.

પ્રસ્તાવના (Introduction) તે અન્યદ્વારાજ શોભે, પરંતુ અર્વાચીન કાલને સ્વયંકૃત પ્રસ્તાવના અનુચીત નથી. આ ગ્રંથ અમર કીર્તિની-સાંકળના એક અંકોડામાં ડોકું ભેરવી દેવાના અથવા તે નીદાન જીવન કાલમાં સન્માન શ્લાઘાદીથી થતા આનંદની પ્રાપ્તિના હેતુથી યોજાયેલો નથી. જે સર્વકાલિન સર્વસ્થળોના ઠવિજનોની એક મહાસભા આમંત્રવામાં આવે તેમાં મહાઠવિ શીરોમણી કાલીદાસને શોધવા પણ કઠીન થઈ પડે. બીજા પક્ષે ગુર્જર દેશના સદ્ભાગ્યે સાક્ષરત્વ એટલું તે વૃદ્ધિંગત થયું છે કે ભાગ્યેજ એમ બને કે જ્યાં એક લેખ કે સ્વરચિત કોઈ ભાગપર એક સાક્ષરે ધ્યાન આકર્ષ્યું ન આકર્ષ્યું કે બીજાએ સ્વહસ્ત લિખીત ગ્રંથ તેના શીરમાં પટકયો ન હોય. એક સમયે મહારૂ હૃદય એટલું તે “દુર્બલ” હતું કે મધ્યરાત્રીને સમયે કોઈ નગરશેઠના પુત્રના લગ્નના આગંતુકસમારંભને* જેમ જ્યારે અનેક મનુષ્યો આનંદે કીલ-કીલાટીભર્યા હૃદયે કોઈ સાજમાં વિચરતા હતા, કોઈ અદ્વાદ હાસ્યભર્યા-નિરીક્ષણ કરી રહ્યા હતા ત્યારે હું રાત્રીભર રોયો હતો. જગતે અપ્રતિમ માનેલા પ્રથમ રાત્રેતસવ સમયે મહારા જટલું ભાગ્યે જ કોઈ રડયો હશે. એકવાર પ્રવાસ કરતે મુખાધ પ્રથમ પ્રવાસે જતા સ્વામીને વિદાય કરવા આવેલી એક અશિક્ષીત શાંતિની સ્ત્રીનો સમાગમ દુરથી થયેલો. ગરીબ અવસ્થામાં ઉછરેલી તથાપિ સુશીલ નવયૌવનાના નયનમાં દર્યમાન સ્વજન વિયોગની શોકછાયા તથા પુરૂષાર્થસિદ્ધીથી આનંદ-ભરી તરલતાથી આકર્ષક થયેલા ચીત્રનો ઉપભોગ કરેલો. સ્ત્રીની કેડમાં સ્ત્રીપુરૂષના સંબંધને દઢીભુત કરનાર, શૃંગારીક પ્રમાદપર અંકુશરૂપ, માતાપિતાને ચિન્તા વિહીનત્વ ત્યજી ધૂર્ય શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની

આવશ્યકતા પ્રજોધતું એક ખાસક હતું. સમય થયે ગાડી ચાલવા માંડી. સ્ત્રીએ “આજે આજે હાં ?” કરાવ્યું. યુવતી ઉતરી પડી. રોજના મહાશ્રમે છ આના કમાનારીની, ઇશ્વરના ન્યાયના દરબારમાં કંઈકના દશ લાખ રૂપીઆ કરતાં અધીક મુલ્ય ધરાવનારા નીમકહલાલીથી પ્રાપ્ત કરેલા દશ રૂપીયાને સંભાળી રાખતી વાટવી ગાડીમાં રહી ગઈ. ગાડી ચાલતે “અલી આ તહારી વાટવી રહી ગઈ” “છો રહી ગઈ લઈ જાઓ.” “લેને, નીકર તું કરીશ શું ?” એમ પ્રશ્નોત્તર થયા. વાટવી ચાલતી ગાડીએ નાંખી દેવા તત્પર થયેલાને પ્રતિબંધ કરવા સ્ત્રી ક્ષણભર પુઠ ફેરવી ખોટું ખોટું ચાલવા માંડી. ગાડી કંઈક શેઠા-ણીની દાગીનાની હઠ પુરી કરી મુંબાઈ લઈ જવામાં સીદ્ધી પામ્યે આનંદિત બનેલા શેઠાઆજેને જેથી જતી ચાલી. યુવતીએ પુઠ ફરી ફેરવી. મહાકાશમાં જ્યાં લગી ગાડી એક સુક્ષ્મ જિન્દુરૂપે જણાતી રહી ત્યાં લગી તેને જોતી રહી. હું આંધળી આંખે વિચારનિમગ્ન થઈ તે સ્ત્રી સામે જિન્દુરૂપે દેખાતી બંધ થઈ ત્યાં લગી જોઈ રહ્યો. અદશ્ય થઈ એટલે મ્હારે બંને આંખમાં ઠાંકરી પડવાથી ઇન્જનના ધુમાડાથી રાતાં થયેલાં નયનોને વિશ્રાંતિ આપવા પલ્લવાર મ્હોંને રૂમાલમાં સતાડવું પડ્યું.

આવા અનેક પ્રસંગો સમયે મ્હારા હૃદયમાં શું થતું હતું ? માધુર્ય શાણું હતું ? કાંઈક શાણું અપ્રતિહત ઉભરાતું ? શાં શાં તર્ક પુષ્પોના પરાગના સંગઠને મધુપુટ હૃદયમંદિરમાં રચાતો હતો ? શા કારણે મધુજિન્દુ નયનવાટે ઝમતું હતું ? ક્યાં ગયું તે હૃદય ? મ્હારે અનુભવી નથી કહેવરાવવું. વ્યવહાર કૌશલ્યની પ્રશંસા નથી જોઈતી. હવે તો હૃદય જડ બની ગયું છે. પરંતુ પ્રથમના હૃદયને પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાની ક્ષુધા તો અતૃપ્તજ છે. ઉલટું જગતના કટુતાભર્યા અનુભવો લેતાં “મુંગા માર” થી શ્રમીત થયેલા મ્હારા પ્રથમ હૃદયને મહા ઉત્સુકતાથી શોધું છું. મહા દુર્દૈવ એ કે મૃતપ્રિયા-વત તે હૃદયને સ્મરી સ્મરીને પશુ રૂદન કરવા ભાગ્યશાળી થઈ શક્યો નથી.

એક ઉત્તમ આદર્શરૂપ રાજમહાલયનું વર્ણન તો મ્હારો મોતી મીસી કરી શકે છે. પહાડમાંથી એક અઘોર વનમાં ને વનમાંથી એક સમુદ્રના કિનારે ને સમુદ્રમાંથી એક ઝુપડીમાં ને ઝુપડીમાંથી બાગમાં એવા પ્રવાસ તો એરોપ્લેન સોંઘા થશે ત્યારે કરીશસ્તો ? ત્હેની મ્હને

તેટલી જાણસા નથી. સુંદરીઓના ઉત્તમ પોષાકનાં પ્રદશન તો રાત્રીના ખાર એક વાગ્યા સુધી ખુલાંજ હોય છે. ચરણમાં, વદનમાં ને નેત્રોમાં કમળની કલ્પનાથી કંટાળેલા હું. સૌંદર્ય તથા સુખાકૃતિ નીહાળવાં એ તો તસ્વીર કલાથી અતિ સુલભ થઇ રહ્યું છે.

કોઇ હૃદયની વાત કહો. કોઇ હૃદય યથિના ઉકેલનો કોયડો ખતાવો. કોઇ હૃદયોર્મિનાં પૃથક્કરણદર્શક ચિત્રો આલેખી આપો. કોઇ હૃદયને પાછું રડતું કરી આપો.

૧૫ થી ૨૫ વર્ષની મ્હારી વયનો સમય કોઇ વિલક્ષણ પ્રકારનો હતો. મહાવિઘ્નાલયના દ્વારમાં પ્રવેશ કરતાંજ મ્હને કોઇ નવીન જ ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થયું. થોડાજ કાળમાં કલ્પનાકાન્ત નામક એક વિદ્યાર્થી સાથે મ્હારી મિત્રાચારી બંધાઇ. કલ્પનાકાન્ત ઉમંગી તથાપિ ઉપયોગીઉદ્ધમરહીત હતો. તેને પર્યટનનો છતાં એકાન્તનો છંદ હતો. સ્વાર્થનો ઉદાસીન છતાં ઘણાનો સ્વાર્થ બગાડે એવો હતો. હાઇ જમ્પની (ઉંચી છલંગની) શરતમાં તે પહેલે નંબરે આવતો. ભણવામાં ઢઢો હતો પણ ઘડીભર બધા વિદ્યાર્થીઓને પોતાના માર્મિક ને ટોળીલા વાર્તાવાપથી પોતાનામાં તન્મય બનાવી દેતો. મ્હારે ને ત્હને ખાસ મિત્રાચારી થઇ જવાનું કારણ એજ હતું કે મ્હારો ઘણી રીતે તેના જોવા જ સ્વભાવ હતો અને તે ઉપરાંત મ્હારામાં વિશેષ ગુણ એ હતો કે એની “ચાલ તો કે ચાલો” એમ ઇચ્છાનુસાર હું વર્તતો તથા તેની જલ ત્યાં સ્થલ ને સ્થલ ત્યાં જલ જોવી વાર્તાઓ કહેવાનો તેનો રસ હું તોડી પાડતો નહો. ઘણાજ થોડા સમયમાં અમારી મિત્રાચારી વજ્રલેપ થઇ ગઇ. હું ભાગ્યેજ તેના શીવાય જોવામાં આવતો.

હી બતિના સમાજમમાં પશુવૃત્તિ ઉપર અંકુશ રાખવાનો પણ જાણે અહ્યાસ કરાવવાનો હોય તેમ મહાવિઘ્નાલયમાં કેટલીક કુમારી-કાઓને પણ શીક્ષણ આપવામાં આવતું હતું. તેમાંની કનકબ્યોત્સના પ્રતી સર્વ વિદ્યાર્થીઓની નજર આકર્ષાતી હતી. કનકબ્યોત્સના જાણે તેમને આદેશ કરનારી એક રાણી હતી. સોશીયલ ગેધર્મીગમાં કનકબ્યોત્સના જે ટેબલ ઉપર બેસે ને જે ન્યાતની છું એમ જણાવે તેજ ન્યાતના ઘણાખરા થઇ જતા. ડીબેટીંગ સોસાયટીમાં એ સુધારક થાય

તો ઘણાખરા સુધારક થઈ બેસતા; એ સનાતની પક્ષીય થાય તો અમે પણ એજ મતના છીએ એમ કહી વિવાર્થીવૃન્દ ઉભું થઈ જતું. કનકજ્યોત્સ્ના ભક્ષ્યાભક્ષ્યની વિરૂદ્ધ જણાય તો આર્યન પ્રધરહુડ ઉભરાઈ જતું, કનકજ્યોત્સ્નાએ મંદીરે દર્શન કરવા જવાની ધૃષ્ટા દર્શાવી તો ઘણાખરા તિલક મુદ્રિત બની જતા. કનકજ્યોત્સ્ના એક દિવસ સુલભા એક કાળું ને બીજું રાખોડીયા રંગનું મોજું પહેરીને આવી. બીજા દિવસે ઘણાખરાએ તેમજ કંઈ. કનકજ્યોત્સ્ના કોઈનેય નમ્યુ આપતી નહીં, પણ ઘણાખરા તેની ભલકમાં અંબઈ જતા હતા અને તેના સમાગમની આશાની લહેરમાં તણાયેજ જતા હતા.

બીજા એક કુમારીકા માર્દવી નામની હતી. મહારી દષ્ટિ ઘણુંખરું તહેની પર ઠરી રહેતી. અમારું ઘણીવાર તારામૈત્રકે રચાતું. એકવાર તે કનકજ્યોત્સ્નાના જોવામાં આવી ગયું અને પરિણામે અમારા બન્ને પર તેની નજર ઠરડી થવા માંડી. એકવાર એમ બન્નુ કે વર્ગમાં જરા બહેલાં આવેલાં એટલે અમે ત્રણ જણ હતાં. સર્વોપરી સત્તાની ક્ષુધાતુર કનકે ઇર્ષ્યાથી માર્દવીને કંઈ મિષે ધકકો મારી પાડી નાંખી. માર્દવી ફરીથી એ વિઘાલયમાં ન આવવાનો નિશ્ચય કરીને મ્હાન મુખે ચાલી. હું પંચુ તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યો.

માર્દવી ક્યાં જતી હતી તેનું મ્હને બાન નહોતું, તથાપિ માર્દવી મ્હને જુએ નહીં ને તેને હું અનુસરું છું, એમ જાણે નહીં તેને માટે પૂણું ચિન્તાતુર હતો. માર્દવી સરીતશીલાપર બેઠી. હું વૃક્ષકુંજમાં પેંઠો માર્દવી નૌકામાં બેસીને ચાલી. મ્હેં સરીતામાં ડુબકીથીજ માર્ગ કાપ્યો. માર્દવી બાજુપર બે મોટા પર્વત આવતાં તેમાંના એકપર અઢી ઉપરના પ્રાસાદતલે જઈ બેઠી, હું જોડેની ગુફામાં ભરાયો. માર્દવીયે ત્યાં એકાન્તમાં પોતાની હૃદયવેદનાને માર્ગ આપ્યો. માર્દવીનો વિલાપ હૃદયભેદક હતો. મ્હને ભય થયો કે માર્દવી રંબેને અહીં આત્મઘાત કરવા આવી હોય ! માર્દવીનું હૃદય કોઈ આશ્વાસન દેનારને શોધતું હતું. “આ જગતમાં મ્હારું કોઈજ નહીં ?” એમ નિરાશાયુક્ત શબ્દો પણ તેના મુખમાંથી નીકળી ગયા. મ્હારામાં ધૈર્ય આવ્યું. હું સામે જઈ ઉભો.

માર્દવી આનંદમાં આવી ગઈ. હસવા લાગી. વિશેષ બેલી તો

તો નહીં, પણ મહેને જીવનમિત્ર લેખતી હોય તેમ વાર્તાલાપ કરવા લાગી. તેનાં પાલક માતાપિતા મહારીજ જ્ઞાતિમાં છે એમ કહી વ્યંગ અર્થમાં અમારા સંબંધ વિષે ઇશ્વરી સાનુકુલતા જણાવી; પરંતુ મહારો ને હેનો પરીચય કલ્પનાકાન્તથી ગુપ્ત રાખવા વિષે માર્દવીએ વચન માંગ્યું તે કારણે વૃત્તીપૃથક્કરણ ક્રીયા મહેને ઘણીજ કઠણ થઇ પડી.

માર્દવી ને કલ્પનાકાન્તને કશો સંબંધ નહીં હોય? પ્રશ્ન પુછતાં તેણે જણાવ્યું કે તેઓ પણ મિત્ર હતાં. ઘણીવાર કલ્પનાકાન્ત તથા માર્દવી બે બીર થઈ ટૅનીસ ટુર્નામેન્ટમાં કનકજ્યોત્સ્ના તથા તેના બીરઓનું અભીમાન ઉતરાવતાં. તથાપિ માર્દવીના કહેવા પ્રમાણે અમારો સંબંધ જીદીજ પ્રકારનો હતો. તે કેવો તે હું સમજી શક્યો નહીં.

માર્દવીને ત્યાં હું ઘણીવાર જવા લાગ્યો. કલ્પનાકાન્તે અમારી પહેલી સુલાકાતેજ ઉપરોક્ત વાત જાણી. પહેલીજ વખતે માર્દવીને ત્યાં જવા તત્પર થયે, કલ્પનાકાન્તે જોડે મળવા આવવાની ઇચ્છા જણાવી. માર્દવા અમે બન્નેને સાથે જોતાં શરમાઇ, પણ ઘણાજ અલ્પ સમયમાં અમે ત્રણે સમાગમ-સુખોપભોગ કરવા લાગ્યાં. ગમે તે બે ભેગાં થઇને ત્રીજાને ઉચ્ચસ્થાને ચઢાવીને પછાડતાં. અનુકુળતા મળ્યે માર્દવી મહેને કહી દેતી કે અમારો સંબંધ જીદા પ્રકારનો હતો.

માર્દવીને ત્યાં તેની સહચરી પ્રમીલા સાથે મહારે ઝાળખાણ થયું. પ્રમીલાનો રંગ મેઘવર્ણી હતો, તેની આંખની ચમક ચોર હતી. ધૈર્યશીલ હતી, દુનીયાનાં દુઃખોને ઠોકર મારે એવી બેપરવાઈવાળી દેખાતી હતી મોજલી હતી. મન મળ્યું તો પ્રાણ આપે એવી હતી. તિરસ્કાર કરનારનો પ્રાણ લે એવી હતી. મોઢું, નાનું, ગરીબ, તાલેવંત એવા એવા ભેદોને કચરી નાંખતી હતી. કનકજ્યોત્સ્નાપર ઘણીવાર કટકટીયાં ખાતી, અને ગુમાનથી કહેતી “એ જવાલામુખી શક્તિ છે, ને જગત્માં અનેક જાતના ભેદ ઉત્પન્ન કરે છે. તો હું વરણ શક્તિ હું, ને તેના કરેલા ભેદોનો જડમુળથી નાશ કરું હું” પ્રમીલા મદાંધ હતી.

એકવાર માર્દવીને ત્યાં તેની બીજી સહચરી “હરીપ્રિયા” નું મહારે ઝાળખાણ થયું હરીપ્રિયાની સુખાકૃતિ આબેહુલ પ્રમીલા જેવી હતી. વર્ણમાં મહા અંતર હતો. હરીપ્રિયા શુદ્ધગોરી તથા શાન્ત હતી

સુક્ષ્મ દષ્ટિએ બેતાં તેનામાં પ્રમિલાના બધા સદ્ગુણો હતા. વધુ પ્રમિલાથી ઘણું મ્હોટું હતું. તથાપિ તારણ્ય વિશેષ હતું. હરીપ્રિયા ઉચ્છ્વેસ નહોતી. પ્રમિલા પેટે સહજ સહજમાં હસી પડતી કે ક્લેશ-મયો બની જતી નહોતી. કદી કદી પ્રમિલા ઉગ્ર જણાતી.

મારૂં હૃદય પ્રમિલા તથા હરીપ્રિયા બન્નેમાં લુપ્ત થયું. સમય ગયે મ્હારા હાથમાંયે ન રહ્યું. જીલમગાર બન્યું. સ્મરણમાં એકની પાછળજ ખીલ નેપથ્યમાં ઉભીજ હોય. વિચારમાં એકની જવનીકામાંજ ખીલ. સ્વપ્નમાં પણ એક પલટાઈને ખીલ બની જતી.

એકવાર નગરમાં એક મહા સંમેલન ભરાયલું. “પ્રમીલા” ના અભીનંદનાર્થે લોકો હોંશભર્યા પ્રશંસા ચર્ચા ચલાવી રહેલા. પ્રમિલાને કાશીનિવાસી પંડીતોએ પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય આપી ધર્મબંધનથી મુક્ત કરી કુલાચારાત્રહી વડીલજનોએ પ્રમિલાને પૂર્ણ સત્તા આપી પ્રણાલિકા બંધનથી વિમુક્ત કરી. નૃપાલોએ પ્રમીલાને વસ્ત્રાદી અલંકારાદિ તથા વર્ષાસનાદિથી વધાવી લીધી. સત્રાટે પ્રમિલાને કોઈપણ પ્રદેશમાં પર્યટન કરવાનો પરવાનો આપ્યો. આખું નગર “પ્રમિલા” ને અભીનંદવા ઉભરાયલું. હું એક ઉદાસીન ધૃતિથી દુરથી સંમેલનભેટસાહ બેતો વિચારચસ્ત વેગળો ઉભો રહેલો.

મ્હારી પાસે એક ઢાંકેલા મ્હોંએ સ્ત્રી આવી મ્હને પુછવા લાગી. “નગરમાં આટલો ઉત્સાહ રેલાઈ રહ્યો છે ને તમે અહીં દુરજ કેમ ઉભા રહ્યા છો? તમે હૃદયવિહીન છો? ગ્રામ્યવાસી છો? અશિક્ષીત હોઈ પ્રમીલાના ગુણથી અજ્ઞાત છો?” ઉત્તરનો અતી આગ્રહ થતાં મ્હેં જણાવ્યું “હું મૂઢ છું, અજાણ્યો છું, સંશયી છું, એ સત્ય છે તથાપિ મ્હારી દૃઢ માન્યતા છે કે જેને સમાજ હારમાળા અર્પી રહ્યો છે, જેના માનમાં તરણ બાળાઓ ગાન કરી રહી છે, જેની આસપાસ આખું નગર પૂજક બની વીંટાઈ વળ્યું છે તે પ્રમીલા નથી. સ્ત્રીએ અદાદે હાસ્યથી કહ્યું “શું આટલા બધા જનો લુલાવામાં ભમે છે?” મ્હેં ઉત્તર આપ્યો. “તેમ હું કહી શકું નહીં પરંતુ માન્યતા તથા તર્કનો વિરોધ થવાથી કહું છું કે હું મૂઢ છું, અજ્ઞાન છું પણ મ્હારો દૃઢ નિશ્ચય છે કે એ પ્રમીલા નથી.” તરણી હસી: “પાંચીક! સત્ય છે. એ પ્રમીલા નથી પણ વસંતભાહિની.”

વિષ્ણુતના ચમકાર જોટલા સમયમાં વિલાસી સ્ત્રીએ મુખપરનો પડદો ઉઠાડ્યો ક્યો, મ્હને મુખ ખતાવ્યું, તત્ક્ષણેજ પડદો નાંખી દીધો ને પાણીને વેગે લૂટી ચાલી.

સ્ત્રી પ્રમીલાજ હતી. પ્રમીલા મ્હારા ચિત્તને ચોરીને ચાલી ગઈ. રખેને પકડી પાડી પાછું પડાવી લઉં યા કોઈને સહાયે બોલાવું. પ્રમીલા મ્હારે ત્યાં મળવા આવવા લાગી. કોઈવાર કલ્પનાકાન્ત, હું, માર્દવી તથા પ્રમીલા તેા કોઈવાર કલ્પનાકાન્ત, માર્દવી હું તથા હરીપ્રિયા, નદી નાવ સંયોગનો લાભ લઈ કલ્પેલ કરતાં. મ્હારે પ્રમીલા સાથેનો સંબંધ, મ્હારે હરીપ્રિયા સાથેનો સંબંધ તેની એકે જપમા મ્હને જડી નહોં, પતિ પત્ની, માતા પુત્ર, પ્રણયિ પ્રણયિની, પિતા પુત્રી, સેવ્યા સેવક, કોઈપણ સંબંધ અંશનો પ્રશ્ન દુર કરતાં પ્રકારમાં પણ સામાન્ય ગુણવાહક જણાયો નહોં. એ સંબંધને પ્રમીલાસંબંધ યાતો હરીપ્રિયાસંબંધ એ અભીધાન અર્પિનેજ સંતુષ્ટ રહેવું પડે.

સર્વેને ચતુષ્ઠય સમાગમ કલ્પેલરૂપ હતો. માત્ર હુંજ સમાગમના પ્રહરે વિત્યા પછી રડયા કરતો. સમાગમમાં ભાગીદાર થવાથી હું જણે દોષવાન બનતો હતો. બીજે પક્ષે એ પણ હતું કે કોઈપણ સમયે હરીપ્રિયા તથા પ્રમીલાને મ્હેં સાથે જોઈ નહોં. બન્નેની સુખાકૃતિ એક, બન્ને મહા સામર્થ્યવતી, પ્રભાવમયી, તથા પુણ્યશાળી. બન્નેના સદ્ગુણો એક, બન્નેની સંગીત તથા કાવ્ય વિનાદની રચી એક, બન્નેની મૈત્રીણી એક, છતાં એમ તેા નજ બન્યું કે પ્રમીલા ને હરીપ્રિયા બે જોડે હોય. શું તેમના હૃદયમાં મ્હારી પેઠે કોઈ શલ્ય હતું ? તે શલ્યને કારણે શું ઇર્ષ્યાથી તેઓ સાથે રહી શકતાં ન હતાં ?

મસ્તકમાં બન્નેએ ધુમી રહી, હૃદયમાં ઉડો જખમ વાગ્યો. લોહીની સેરો છુટી, રૂઝ આણવાનો ઉપાય સમયના હાથમાં રહ્યો નહોં. સ્મરણશક્તિયે ઘેલો બનાવ્યો, તુલનાત્મક શક્તિ નષ્ટ થઈ, વિવેક જ્ઞાન તથા ધન્દવીયસુખવિચારોયે વૈર કરી વિદાયગિરી લીધી. મ્હને અન્ય તર્ક વિતર્કનું આતિથ્ય સ્વિકારવાનો પ્રતિજ્ઞા કરી, બેચેનીયે બેશુદ્ધિને નિમંત્રી.

શરીર કદાચિત્ત બે સરખે હીરસે અર્પણ કરી શકાય પણ મન એકજ હતું. પ્રાણ એકજ હતો. એક પ્રેમની કથા અકથનીય તેા બે પ્રેમની કથા કોણ કલ્પી શકે !

પ્રમિલા ને હરિપ્રિયા કોણુ હશે? ઉપા તથા રાત્રિ તો ન હોય? તુર્તજ જગત થયેલાને જમ ઉત્પન કરાવે એવી પ્રાતઃકાલ અને સાયં-કાલમાં એક સરખી, એક સ્વરૂપ વાળી કાલઘડી હોય છે. જગતનું સ્વરૂપ પણ તે સામાન્ય કાલઘડી સમયે “હવે તો ઉપાકાન્તનાં દર્શન થશે કે રજનિકાન્તનાં” એમ તન્દ્રિત બુદ્ધિમાનને પણ અનિર્ણૂતાવસ્થામાં નિમગ્ન કરી દે છે. તે સામાન્ય કાલઘડી રૂપ પ્રમિલા હરિપ્રિયા હીસતી. ઉપા કોણુ ને રાત્રિ કોણુ? દીનની મહત્તા વિશેષ કે રાત્રિની? કોણુ કહી શકે? ઉપરોક્ત તન્દ્રિત બુદ્ધિમાન કરતાં મહારો વ્યાકુલતાકાલ કોટી ગણો હતો. સ્વનો કે પરનો પૂર્વ અનુભવ મહારી સહાયે આમંત્રી શકાય એમ નહોતું. પ્રારબ્ધે વા પરમેશ્વરે શું મનુષ્ય જીવન કાલને અહોરાત્રી આ રીતીયેજ નષ્ટ કરતી જાય છે એવો ઉપદેશ કરવા આ યોજના નિર્મી હશે? ના, “વિષ કોઈ આપે તો લેશે નહીં” એવો ઉપદેશ સચોટ કરવાને અર્થે વિષપ્રાશનનોજ ઉપાય કરે એવો આર્યબિષક પ્રારબ્ધ કે પરમેશ્વર ન હોય.

શુ, પ્રમિલા ને હરિપ્રિયા સરખી મુખાકૃતિ તથા સરખી પ્રકૃતિના અશ્વિનો તો ન હોય? કલિકાલ રસ વૃત્તિથી પ્રેરિત થઈ સ્ત્રીવેશ ધારણ કરી સહચારી અન્ય દેવ યુવકોને અભિનયકલા તથા પ્રણય પ્રાવિણ્યનું દિગ્દર્શન કરાવી આનંદ આપવાની ઇચ્છાથી, પશુબલિવત્ હું સહે ક્રિડા કરી રહ્યા નહોય? પ્રભુ જાણે. હા, જન્મવયકુલાદિ અંતર ગોષ્ઠી સમયે પ્રમિલા તથા હરિપ્રિયા બન્નેયે મહને તાક્ષણેજ તોડી પાડતી હતી પરંતુ અશ્વિનો તો વ્યાધિને નિર્મૂલ કરનારા હોય, આમણે તો બન્નેયે મહને વ્યાધિગ્રસ્ત કરી મુક્યો હતો. શાસ્ત્રે કથન પ્રમાણે અશ્વિનો સાગરમાં આપત્તિમાં આવેલી નૌકા તથા પ્રવાસિયોનું રક્ષણ કરનાર તરિકે વિખ્યાતિ પામેલા છે. મહાર્ ભાગ્યુ તુટયુ હે.ડકુ તો હરિપ્રિયા કે પ્રમિલાના માત્ર આગમનથીજ, તેમના વજનથીજ, ડગમગ ડોલી સમુદ્રને તળીયે જઈ બેસવાની તૈયારી કરતું હતું.

હરીપ્રિયા શરદપૂર્ણિમાની ચાંદની પ્રવર્તક હતી, તો પ્રમીલા દીપોત્સવી નીયામક હતી. હરીપ્રિયાના પ્રભાવે સર્વે સ્થળે આહ્વાદજનક પ્રકાશ થતો. પણ પ્રમીલા પોતાના કામળ હસ્તે દીપકજ્યોતી લઈ માર્ગ બતાવતી, આગળ આગળ ચાલતી હતી. હરીપ્રિયા ઘણા દુરની સ્પષ્ટ સોન્દર્ય લીલા નજર પાસે આણી મુકતી હતી. પણ સર્વ કાંઈ

માત્ર દુરથીજ તેથી અસંતોષ રહેતો. મ્હને દીપકજ્યોતિની ધુણીયે લાગી હતી. પ્રમીલા સ્વમાન, સ્વાત્માર્પણ માર્ગે દોરતી હતી. તથાપિ અણચિન્ત્યા આકસ્મીક દુર્દૈવ સંબંધે અંધકારમાં રાખતી હતી.

આ કે એ ? હૃદયનું માલીક કોણ ? જીવનપોષક કોણ ? મ્હારી ખાતર એકજ આત્માનાં બે શરીર બની ન રહે ? એકાન્તીક સંકેત સ્થાને હરીપ્રિયાનું નામ લેતાં પ્રમીલા નીચું જોઇ ભુમી ખણ્યા કરતી. ના તો વિસ્મરણ કરાવવા પ્રયત્ન કરતી, ના તો તેને મૈત્રીણીરૂપે સ્વીકારવારૂપ ઉપકાર કરવા જરીયે તત્પર થતી દેખાતી. મૈત્ર્ય સ્મિતથી મ્હારા હૃદયને ચીરી નાંખતી. હરીપ્રિયા તો મ્હારા મનમાંયે પ્રમીલા આવતાં નિષ્કુર બની મ્હને ત્યજીને અદૃશ્ય થઇ જતી. “પ્રમીલા” એટલે શબ્દોચ્ચાર તો શક્યે નહોતો. હરીપ્રિયા મ્હારી બોલાવી આવતી નહોં. પ્રમીલા જરા તો “વિશ્રાંતી લેવા દે” કશું અણુકારતી નહોં. હરીપ્રિયા મ્હને પાણીથી પાતળો કરી નાંખતી. પ્રમીલા ઉચ્ચ અને તેથી ઉચ્ચ ગીરીશીખરે ચઢાવતી પણ ભુલ ખવરાવતી, અને બેશુદ્ધ થઇ જવાય, હોયે ભુલભુલામણીમાં ચકરડી ભમરડી ખવરાવતી, હોયે નિષ્કુર થતી અટકતી નહોં.

હરીપ્રિયા હું ગમે તેવી સ્થિતિમાં હોઈ તેવી સ્થિતિમાં સમક્ષ આવી જીભી રહી મ્હને નીચું જોવરાવતી. પ્રમીલા તેવા પ્રકારનો આનંદ ભોગવતી નહોતી. તથાપિ જગતમાં મ્હને મુખ તથા તિરસ્કારપાત્ર બનાવતી.

મ્હેં તેમનું શું બગાડયું હતું ? શું બન્ને કોઈ સ્વર્ગની અપસરાઓ પોતાનું બળ મ્હારાપર અજમાવી પોતપોતાની મહત્તા સ્થાપન કરવાના ચડસે ભરાઇ હતી ? તેમનું હૃદય મ્હારા પ્રત્યે હજારમા અંશે પણ આકર્ષીતું હતું ? એટલું સત્ય કે પ્રમીલા મ્હને મળવા આવી નહોય એવો એક પણ દીન નહોતો કે હરીપ્રિયા મ્હને મળી ગઇ નહોય એવું એક પણ સંસાહ નહોતું. પણ મળ્યા વિના ન રહેવું તેનો અર્થ મળ્યા વિના ન ચાલવું થાય ? પ્રભુ બાણે.

એક શુભ હૃદયમાંથી નીકળી શકે નહોં ? હરીપ્રિયા માત્ર સંસાહમાં એકજ વાર મળતી. પ્રમીલા રોજ આવતી. પ્રમીલાનો પ્રેમ વિશેષ નહોતો ? એમના આછાવચ્ચા પ્રેમપર મ્હારી શાન્તિ કે મ્હારો નિશ્ચય અવલંબીને ન રહે ? હરીપ્રિયા આવતી ત્યારે ઘણું સમય રહેતી અને

મહને ઠપકારતી, પાણી તુલ્ય કરી નાંખતી. છતાંયે જતે જતે એક એવો આશ્વાસન સખદ કાને નાંખી જતી કે ઘણી વારતો પ્રમીલાના સંયોગમાં હરીપ્રિયાના વિયોગે ઝુરતી દશામાં રહેતો. પ્રમીલા મહીરાખાન કરાવતી. હરીપ્રિયા સખજ પાતી.

પ્રમિલા કે હરિપ્રિયાનું આગમન થાય છે એમ જણતાંજ તૃતિયાંશ હૃદય અદ્વપદ્ધિથી કિલકિલાટી કરતું આનંદિત થતું, પરંતુ અવશેષ હૃદય આગંતુક દુર્દશાથી ઘડકતુ બીચારૂ બની નિરૂપાયે નિશો કરી નેત્રો મીચી બેશુદ્ધ બની તેઓ જાય ત્યાં લગી પડી રહેતું. જ્યારે થતાં જણતું કે અચેતનાવસ્થામાં ઘવાયું હતું. ચૈતન્ય આવતાં તાજ ઘાની પિડાથી રડતુ તથાપિ પુનર્ પ્રસંગે નિશો કરી પડી રહેવાનુંજ પસંદ કરતું.

એક તુલાનાં બન્ને ત્રાજવાં સરખાં ઉતરતાં હતાં પણ પરીણામે દાંડીની આયુધ્યદોરો તુટતુટુ થઈ રહી. મહને જવર લાગુ પડ્યો. હૃદય-પર થાડ થાડ સામા સામી ઘાણુ પડ્યે જતા હતા. પહેલો, ને પહેલીને ઘાણુ કેમ પડવા દીધો તેની રીસેજ જાણે બીજે; એમ પ્રહાર પડ્યેજ જતા. હૃદય બળી ગયું, પણ ત્હેની રાખ થઈ નહીં. હૃદયની કણીયે કણી જુદી પડી પણ ત્હેની ચીકાશ ગઈ નહીં.

જવર ધીરે ધીરે વધતો ગયો. હું પથારીવશ થયો. આલ સુકાઈ ગયા. મ્હોં બીલામણું થઈ ગયું. નાડી ધીમી પડી ગઈ. વૈદ્યોએ આશા છોડી. જીવન અસ્તીત્વની માત્ર અખંડીત અશ્રુધારાથી પ્રતિતી થતી હતી. થોડાજ સમયમાં માર્દવી, કલ્પનાકાન્ત, પ્રમીલા તથા હરીપ્રિયાને ખખર પડી કે તેમનો અભાગી મિત્ર તેમનાથી કાલમને માટે વિખુટો પાડવાનો હતો. એક સમયે મહારા પલંગની આસપાસ ખિન્ન હૃદયે કલ્પનાકાન્ત, માર્દવી તથા હરીપ્રિયા મહારા સામું જોઈ રહેતાં બેસી રહ્યાં હતાં પ્રહરના પ્રહરે વીતી ગયા. સર્વેએ મળીને સ્વજન પ્રેમથી મહને શું થાય છે, આટલી માંદગીમાં પણ અક્ષય અશ્રુપાત કેમ ચાલી રહ્યો છે, તે સંબંધે દીન વાણીથી પુછ પુછ કર્યું. પણ હું શું બોલું? મહને શું થતું હતું, મહારે શું જોઈતું હતું, તે હુંજ સમજી શકતો નહોતો. મહારા મુખ ઉપર લજ્જાનો પચાતાપનો વિકાર છવાઈ રહેલો માત્ર દેખાતો હતો. અતે કલ્પનાકાન્તે સુખના કરી કે મહને સ્વલ્પાંતર કરાવવું. હરીપ્રિયાએ તુર્તજ ચોતાના એક મંદીરની (હવા આવાની જગાએ આવેલી) હવેલી બોલાવી આપવાનું કહ્યું “આપણી

પ્રસન્ન પુનરૂત્થા મંદીરની હવેલીમાં ઠીક પડશે.” એમ કહેતાં સર્વેનો નિશ્ચય તેજ થયો. સમય ઘણો થયો હતો. મહેં સર્વેને કહ્યું “આમ બેઠે પાર નહીં આવે, હવે તમે સર્વે જાઓ.” સર્વે જાયો. આગળ કલ્પનાકાન્ત તેની પછી માર્દવી તથા તેની પાછળ હરીપ્રિયા એમ જવા તત્પર થયાં. સર્વે જવા માંડયાં. મહારામાં કોઈ અલૌકિક સત્તી-પાત જવું જોર આવ્યું મહેં પલંગ પરથી છલંગ મારીને હરીપ્રિયાનો છેડો પકડ્યો.

“હરીપ્રિયા ! તમે પણ મહેને મુઠીને ચાલ્યાં જશો ?” હરીપ્રિયા મહારા તરફ રોષની નજરે જોઈ રહી. મહારા દુર્બળ હાથને ઝટકો મારી છેડો છોડાવી ચાલતી થઈ. હું પલંગપર પડ્યો. જીવનશક્તિ માત્ર અશ્વધારા રૂપે જ બની રહી હોય તો તેનો અંત આણી મહારો છુટકારો કરું. હું અતિ રોયો. સર્વે મહારો અવાજ સંભળાય તેટલા સ્થલાવકાશની બહાર નીકળી ગયાં હતાં.

હાય હાય આટલી નિબુરતા ? આવું કુર હૃદય ? અને છતાંયે મહેં મહારો આત્મા વીણુ મુદ્દયે વેચી દીધો હતો ? મહારા કરતે યજ્ઞપશુ મહાભાગી કે તેના બે કડકા કરતાં પહેલાં તેની પૂજા પણ કરવામાં આવે છે તથા તેને પુષ્પમાળા અર્પવામાં આવે છે. મહારા એક ઘાએ બે કડકા કરી નાંખવામાં આવ્યા હતા તથાપિ પ્રસાદરૂપે પણ મહારો પ્રાણ હરણુ કર્યો પછીએ સ્વીકાર કરવા એકઠે તૈયાર નહોતી. તેમને કાંઈ પણ પ્રશ્ન પુછવા પુરતું પણ મહારે ધૈર્ય તેઓની જ્યોતીથી હણાઈ ગયું હતું. હું આત્મઘાત કરી બેસત પણ હરીપ્રિયાને ગયે પુરી તણુ પણ નહીં થઈ હોય એટલામાં પ્રમીલા આવી. મહેને આશ્વાસન આપવા લાગી.

હૃદય સમજવું ઘણું જ કઠીન છે. પ્રમીલા આશ્વાસન દેતી હતી, હરીપ્રિયા મહારો તિરસ્કાર કરીને ચાલો ગઈ હતી. તથાપિ વિપરીતજ કે આ કણે પ્રમીલા કરતે હરીપ્રિયાનું ત્રાજપું નમતું થયું ને તે પ્રમીલાની સામીપ્યમાંજ. શું મહેને એમ લાગ્યું કે હરીપ્રિયા પ્રથમ આવી ? પ્રમીલા માત્ર પાછળથી કૃત્રિમ પ્રણયવાર્તાલાપ કરતી હતી ? મણુ જણે.

મહારો કેટલોક કાળ અચેતનાવસ્થામાં ગયો. મહેને શુદ્ધી આવી ત્યારે એક મંદીરની હવેલીમાં હું સુતેલો હતો. આસપાસ કોઈજ

નહોતું. મહેં ચારે તરફ નજર કરી સર્વે દીશામાં અંધ હતું. પણ મહારા પગ ભીના હતા. તર્ક સંકલનાથી હું સમજ્યો કે મહારી અચેતનાવસ્થાના આખા સમયમાં કોઇ તરફથી મહારા પગે માથું મુકી રડયા કર્યું છે.

તે કોણ ? પ્રમીલા કે હરીપ્રિયા ? તેના અશ્રુપાતના ઉપચારેજ મહને પુનર્જીવન પ્રાપ્ત થયું હતું.

મહને આ ગુંચવણથી કોયડો કોણ ઉઠેલી આપે ? જીવનની આશા નહોતી તેને સ્થળે મહારી બધી શક્તિઓ મહને પ્રાપ્ત થઇ હતી. જીવનભર અણમુલા દાસ થઇ રહેવાનો મહને શોખ થયો હતો. મહારો એ સંખ ધે નિશ્ચય થયો હતો. આવી બીમારી હજાર વાર આવે તોયે મહારા પ્રાણરક્ષકને મહારો આત્મા વિણમુદયે વેચી દેવામાં મહારી જાતને હું ધન્ય માનું.

પણ કોણ ? કોણ, પ્રમીલા કે હરીપ્રિયા ? મહારી ગુંચવણનો અંત આવ્યો. પલંગની સામે આવેલા આયના પર મહારી નજર પડી ત્યાં લખેલું હતું.

હરીપ્રિયા તે બની પ્રમીલા, પ્રમીલા તે હરીપ્રિયા;

મધ્ય લોલક અદદ મન તુજ, વ્યર્થ શી કરવી મયા.

હું સ્તબ્ધ બની ગયો. હરીપ્રિયા તેજ પ્રમીલા હતી. પ્રલોકનાં ચારે ચરણ જુદા જુદા હસ્તાક્ષરમાં હતાં. પ્રથમ ચરણ કલ્પનાકાન્તનું, બીજું પ્રમીલાનું, ત્રીજું માર્દવીનું ને ચોથું હરીપ્રિયાનું. આશ્ચર્યોત્પાદક દુઃખ સ્તંભન માત્ર પાંચેક પળ રહ્યું હૃદયપર દુઃખશીલા ધસી પડી.

હરીપ્રિયાએ મહારો ત્યાગ કર્યો ? હવે હું હરીપ્રિયાનું મુખ કદી પણ જોઇશ નહીં ચારે દીશાઓમાંથી ખડખડાટ હાસ્ય સહીત નિઃકુર અવાજ આવતો ? લાગ્યો. “નહીં. નહીં નાલાયક ? કદીયે નહીં.” ખરે-ખર હું નાલાયક હતો. મહારા પાપનીજ યોગ્ય શિક્ષા મહને કરવામાં આવી હતી. વસંતમોહીનીને ઝોળખતો હોવા છતાંયે કોઇ ન બણે એમ એક બે વાર વસંતમોહીનીના રંગજીવનની આસપાસ ફાટુક ખાતર પણ ભટકી આવ્યો હતો. પ્રમીલાએ તે બહુ ડોનું જોઇએ. હું તેની ઠોકર માટે પણ નાલાયક હતો. માનજીખ્યા થઇ “પડીતા” સમક્ષ મહેં હરીપ્રિયાની તિરસ્કારપાત્ર અવગણના કરી હતી. હરીપ્રિયાએ

જણેલુંજ. મહારા પાપનુંજ ફળ મહને મળ્યું હતું. મહારો ત્યાગ કરવામાં ચારેની સમ્મતી હતી. ચારેએ મહારો ત્યાગ કર્યો હતો.

હરીપ્રિયા ! મહે' ત્હને ઝોળખી નહીં. હવે પસ્તાઈ તેથી ત્હને દયા આવે ખરી ? એકવાર ક્ષમા કર. એકવાર આ નાલાયક ખાપીનો તિરસ્કાર કરવા પુરતીયે ત્હારું મુખદર્શન કરાવ. મહારો યુવાકાળ જલે રહેશે પછી ઘણા વર્ષો વીત્યા પછી કદાચીત્ તું ક્ષમા કરી કૃપા કરીશ તો તેથી મહારો શો અર્થ સરશે ? હૃદયોદ્ધારો નિકળી ગયા.

“જેખન ખીતી જાય, મીલનેછી પણ દેખકે દુર્ખલ તરો મુખ કરમાય; મોસે' સહો ન જાય. પા પર' માગે જો સો મૈય લા ધર', ઠયા કર', છ પછતાય.”

હરીપ્રિયા ! ત્હને તો ચિરંજીવ યુવા પ્રાપ્ત છે. ઉત્તરાવસ્થામાં તું પ્રસન્ન થઈ ફરી ત્હારું કમલમુખ કદાચ ખતલાવીશ પણ ત્યારે હું શું કરીશ ? મહારાજ હાથમાં જાયેછીકા હશે ત્યાં હું ત્હારી વનોપ-વનમાં સાથે સાથે ફરવાની ઇચ્છા શી રીતે પુર્ણ કરીશ ? એકી પલાં-ધીએ ત્હારી સાથે ત્રણ ચાર કલાક સુધી વાર્તાલાપ શી રીતે કરી શકીશ ? ત્હને મહારો પરાજય કરવામાં મઝા શી આવશે ? ને મહને ત્હને જીતવા પ્રમત્ત થયેલીને મ્હાત્ત કરવાનો આનંદ શે' પ્રાપ્ત થશે ?

હરીપ્રિયા નિબુરજ હતી. મહારા કાલાવાલા ન ગણુકાયો. મહારા ભોંતમાં મસ્તકપ્રહાર નિષ્કળ ગયા. મહારા ફાટે ઘાટે કરેલા પોઠાર વ્યર્થ થયા. હરીપ્રિયા ગઈ તે ગઈજ.

આજ મહારી નાલાયકી. દુઃખ પડયે કાણુ નથી રોતું ? કાણુ પશ્ચાતાપ નથી કરતું ? કાણુ ક્ષમા નથી માગતું ? કાણુ નવા નિશ્ચયો નથી કરતું ? પણ દુઃખ વિરામ પામ્યા પછીયે હું તલજાર પણ ઉત્તર થયો નહોતો. હરીપ્રિયા નિબુર ન હતી. હુંજ માત્ર યોગ્યાયોગ્યતાવિચારવિહીન સ્વદોષાંધ રહ્યો હતો. હરીપ્રિયાનું દર્શન પણ મહારા જવાને શેનું હોય ?

મહારા દુઃખદ પોઠાર સુણી મંદીરનો “પ્રસન્ન” પુખરી મહારી પાસે દોડતો આવ્યો. તેણે જણાવ્યું કે હરીપ્રિયાનો તે દાસ હતો. જે કંઈ સંબંધ મહારો હરીપ્રિયા સાથે યોગ્યો હતો ત્હેની સ્મરણી તરીકે તેણે ત્હને મહારી તહેનાતમાં સોંપ્યો હતો.

મહારાથી રહી શકાયું નહીં. હું તેના ઉછંઝમાં માથું મુકીને રાશો. એક વૈષ આગળ મુક્ત હૃદયે જન્મ રોગથી કંટાળી ગયેલો પુરુષ અથથી તે છતી સુધી નાની મોટી સંબંધ તથા અસંબંધ સર્વ

હકીકતનેા ઉભરો કહાડે તેમ મહે' કહાડયો. પણ 'વિપરીતતા ? જમ જમ હું મહારા દુઃખની વાર્તા કરતો ગયો તેમ તેમ ત્હેનો ગહેરો પ્રકૃત્તિ તથા તેજવંત થતો ગયો.

શું મહેને પ્રસન્ન તરફથીએ આશ્વાસન મળવાનું નહોતું ? તે અંતર ખુણે હસતો હતો મહારી મુખોધને કે કોઈ ઇર્થ્યને કારણે ? મહેને દુઃખી થયેલો જોતાં ત્હેને ગુપ્ત આનંદ થતો હતો ? શું સ્વામિની પેઠે તે પણ નિષ્કુર હતો ? ના, તેની તર્કમાલો જુદીજ આલતી હતી. પરંતુ ત્હેના આશ્વાસનથી મહારો જવર શમી ગયો. માત્ર થોડાજ સમયમાં આપો-આપ મટી જાય એવી અશક્તિ રહી. મહારી વાર્તા પુરી થતાં તે ખડખડાટ હસ્યો. તેણે કહ્યું

“ અહો તમે ભાગ્યશાળી છો કે હરીપ્રિયા ત્હમને મળવા આવતી હતી. ત્હમારા અસંતોષથી મહેને અટ્ટાઠ હાસ્ય થાય છે. અ નગરના કંઈકે યુવકો વસંતમોહિનીના નેત્રકટાક્ષથી ધન્ય જીવન માને છે. કંઈકને વસંતમોહીની પ્રમીલા ખનીને ધન્ય જીવન મનાવે છે. અદ્ય જોને પ્રમીલાની કૃપા પ્રાપ્ત થાય છે. અને માત્ર વિરલનેજ હરીપ્રિયાની કૃપા કટાક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. તમે તે કૃપા નિરતર માટે પ્રાપ્ત કરી શક્યા નહોં તેના આટલો શોક કરો છો ? કયાં વૃજનિવાસી હરીપ્રિયા ? કયાં અંદ્રલોકના કવિરત્નની પુત્રી માદવી ? રૂદન કરો છો શાના ? પરમેશ્વરનેા ઉપકાર માનો. આવા સમાગમની ક્ષણનેા લાભે શાનેા હોય ? આપણે આપણી યોગ્યતાનેા તથા સ્થિતિનેા વિચાર કરવો. શું એટલી કૃપા થોડી છે કે મહેને સદા તમારી સેવામાં તત્પર રહેવાની તેની આજ્ઞા થઈ છે ?” ત્હેણે મહારા મુખપર, શરીરપર હાથ ફેરવ્યો.

મહારે દુઃખ ઉડી ગયું. મહેને વસ્તુસ્થિતિ સમજાઈ ધીરેધીરે મન ઉપર-હૃદય ઉપર અંકુશ આવતો ગયો. પ્રાપ્તચીક બુદ્ધિ સતેજ થઈ. વ્યવહાર કુશળતા સજીવન થઈ. કેવી રીતે બીજાઓને દાખમાં રાખવા, કેવી રીતે આપણો હાથ ઉપર રાખવો, આપણો માનમરતબો કેવી રીતે સંભાળવો, થોડા શ્રમે દ્રવ્ય કેમ સંપાદન કરવું, આપણા હૃદયની વાત કોઈને જાણવા ન દેતાં કેવી રીતે ગુપ્ત રાખવી, કેવી રીતે સામો ન જાણે ને આપણો સ્વાર્થ સાધી લેવો, આ બધી વ્યવહારીક લાયકાત પરી-ચકવતાયે પહેાંચારી દેવાની મસ્તિષ્કમસ્તી ચાલી રહેલી જણાઈ. વિવેક, વિચાર, ઉદાપણ, નીતિનીપુણતા, યુક્તિ પ્રયુક્તિ, આ સર્વે સંખંધી બુદ્ધિ એકદમ આવી તીવ્ર થઈ જતી જોતાં, વ્યવહાર સીદ્ધીની અભીલાષા તથા

અનુકૂલસંઠાનાઓ પુરપેઠે બેવા માંડેલી જોનાં, હું આશ્ચર્યથી આનંદીત થયો. હું વ્યવહારશુન્ય, સળંગ કોઠાનો, તેનું જીવન અદલાધ ગયું હોય એમ લાગ્યું. ખરેખર પ્રસન્ને મહારાપર જાણે જાડું મંત્રજ ઠર્યો હતો કોઈ વિચિત્ર આનંદાવેશમાં આવી જઈ એકવાર પ્રસન્નના હાથમાં તાળી આપીને મહેં કહ્યું “પ્રસન્નલાઈ ! હરીપ્રિયા ચાલી ગઈ તો છો ગઈ. ઓછી પીડા. હું એનો દબાયેલો નથી. “જતી રહીશ” તો “જા” અહીં તહારા વગર માથે હાથ મુકીને બેસીએ કોણ રહ્યું છે ?

પ્રસન્નને પોતાની સીદ્ધી થયે અતી આનંદ થયો, અને હર્ષ નાદથી તહેજે કહ્યું. “હં..... હવે પ્રમજ્યા તે ખરું.” ગમે તેવી તહેજે એ અખળા ને આપણે તો પુરવ. ” એના રડાવ્યા આપણે રડીએ ?

મહારે હૃદય હલકું કુલ જવું થઈ ગયું. કોઈ ઉંડી શુદ્ધિમાં દાટી મુકેલા મનુષ્યને બહાર બેસી કહાડે ત્યારે જ હર્ષ થાય તે હર્ષ મૂકે થયો.

હા દેવ ! પણ એ હર્ષ કેટલા સમયનો હતો ? પ્રસન્ન મહારી સન્મુખ હતો તેટલાજ સમયનો. પ્રસન્ન નિર્શીત થઈને મહારી પાસેથી ગયો ને મૂકે એકાન્ત પ્રાપ્ત થયું કે બધાં ખારણાં બંધ કરી હું છાતીફાટ રોયો, જમીનપર આબોટી આબોટીને રોયો.

હું છેકજ નાલાયક હતો હરીપ્રિયા,—પ્રમીલા પરીક્ષામાં નાલાયક કરી ચુક્યો હતો. વસંતમોહીની—પ્રમીલા સંબંધે હૃદય દૌર્બલ્યને વશ થયો હતો. હરીપ્રિયા—પંડીતાની સ્પર્ધા સમયે અભિમાન ગર્હવપર સ્વારી કરી હાસ્યપાત્ર બની ચુક્યો હતો. એટલી નાલાયકી પ્રતીત થયે કંઈક જીવનોત્સાહ રાખી શક્યો હતો, પરંતુ આ નાલાયકીની પરાકાષ્ટા હતી. પ્રસન્નની પરીક્ષામાં પણ હું સંપૂર્ણ રીતે નાલાયક, હાસ્યપાત્ર, બેઅક્ષલ બની ચુક્યો હતો.

હરીપ્રિયાએ મહારી કસોટી કરવા પ્રસન્નને યોજ્યો હતો. જ કુમારી મહારા પગપર મસ્તક મુકીને રડી તે શું મૂકે એકદમ કાયમને માટે ત્યજી દેત ? ક્ષણિક વીચારોને વશ થનાર હું તેની કુતુહલ વૃત્તિને સમજ્યો નહોં. મહારે પોત પ્રકાશી ચુક્યું. પરસ્પરાવલંબી પ્રિતી તો એક બજારી ચીજ થઈ. હરીપ્રિયા હવે મળવાની નથી એટલે પાયા વગરનો વિચાર આવતાજ હું “મહારે તહેના વીના નહોં ચાલે ?” એ પ્રશ્નપર આવ્યો. પ્રસન્નને તાળી આપી તે મહારીજ સુખાંધની. મહારી નાલાયકી પ્રગટ થઈ. તેમાં કશું અયોગ્ય નહોતું. સિંહનું સ્વરૂપ ધારણ કરનાર શૃંગાલ એક વ્યાઘ્રશિશુની બુમ સાંભળતાં જ થરથરી ઉઠે ને અતે શૃંગાલ તે શૃંગાલ એમ હાંસીને પાત્ર થાય તેમાં અયોગ્ય શું ?

બલે હું અધમ કયો પણ હરિપ્રિયા ? ત્હારો શીખવ્યો પાઠ યથા-
શક્તિ સાધ્ય કરીશ. તું મ્હારી બલે ન હો પણ મ્હારે ત્હારા થઇને રહેવું
એ મ્હારા અધિકારની વાત છે. તું ન મળવાનો નિશ્ચય કરી આલી ગઈ
હોઈશ ત્હોયે શું ? ઇશ્વરે સાન્તવન માટે શું મ્હને હૃદય નથી અર્પ્યું ?
શું ઇશ્વરે સ્વમાવસ્થામાં મનુષ્યને સામ્રાટ અર્પ્યું નથી ? હૃદયમાંથી
ત્હને ખસવા ન દેવાનો મ્હારો અધીકાર છે. સ્વમાવસ્થામાં હું યથેષ્ટ
ત્હારી સેવા કરી શકીશ. હરીપ્રિયા ! હું એ વાટ જોઉં છું કે ઇશ્વર
મ્હને એ શીક્ષા કયારે કરે કે જમ ત્હેં મ્હારા પગપર માથું મુકીને
શ્વન કર્યું તેમ ઇશ્વર મ્હને રોવરાવે ? હરીપ્રિયા ! એમાં અદૃશ્ય થઇ
જવાનું શું કારણ છે ? હું જાતે માન્ય કરું છું કે, ત્હારા સમાગમ માટે
હું અયોગ્ય છું. મ્હારો કયાં આગ્રહ છે ! મ્હારો રોષ નથી કે મ્હારી
અપ્રસન્નતા નથી. પણ આટલું મ્હારું સ્વિકાર. કોઇ સમયે ત્હારો પ્રેમ
કોઇ સ્થાને યોજાય ને ત્યાંથી ઇશ્વર ન કરે ને તું હૃદયભંગી થઈ
તો આશ્વાસન માટે મ્હારી મહેમાનગીરી સ્વીકારજે. શેષ આયુષ્ય
કેમ વ્યતીત કરવું તેનો માર્ગ મ્હને સમજાયો હશે. હું ત્હારી સાથે
રોષા લાગીશ. હું ત્હારા પ્રેમ માટે નાલાયક છું પણ એટલો અધમ
નથી કે ત્હારા દુઃખથી અંતરમાં આનંદીત થકે. અથવા મ્હારો
પ્રેમ તું સ્વિકારે એવી કલ્પનાએ કરે. જે સરીતા જે સાગરને આ-
લિંગવા નિર્મીત થઇ છે તે સરીતાને તે માર્ગે વહેતાં કોણ પ્રતીખંધ
કરી શક્યું છે ? ત્હારા પ્રેમની દુઃખ વાર્તા. હું વિષ્ણુ ઇર્ષ્યાએ સુણીશ.
ત્હારા રૂઢમાં હું ભાગીદાર થઇશ. મ્હારું દુઃખ હું મનમાંજ સમાવીશ.
મ્હારું દુઃખ ત્હને સુણાવી ત્હારો પ્રેમ આકર્ષવા ઇચ્છા રાખું છું એવી
ત્હને કલ્પના આવવાને અવકાશ મળે તે મ્હારે ન જોઈએ.

પરસ્પરાવલંબી પ્રેમમાં મહત્તા શું છે ? સીતાજીનો વીણ દોષ
વનમાં ત્યાગ કર્યો તથાપિ સીતાજીની હૃદયપ્રીતિ તલભાર પણ વિકૃતિને
મામી નહીં એ મહત્તા. દમયંતિને વનમાં નિદ્રાવશ સ્થિતિમાં મુકી
નથ નાસી ગયો તથાપિ તેની પ્રીતિ રતીભાર પણ ન્યુન થઈ નહીં.
તે પ્રીતિનું નામ પ્રીતિ. જોએ શ્રમ કરી આણેલા દ્રવ્યથી મહીરાપાન
કરી વિનાદોષ જીને પશુમાર મારી થાકી પડેલા સ્વામીના, દુર્દેવને
દોષ દેતી આસુડા નીગાળતી ચરણ આંપવા એટલી જીનો પ્રેમ તે
પ્રેમઃ પરજીવર મુખ થએલો સ્વામી તેના નીચ ઉપદેશથી સ્વજીની
શક્તિની હત્યા કરવા જતે કોઇ દેવયોગે તેજ શક્તિના એકાદ અંગ સાથે

સંઘર્ષે બેસી રક્તધારાને બંધ કરવા સાડી ફાડી પાટો બાંધનારી સ્ત્રીનું હૃદય તે હૃદય. વિદ્વાન તથાપિ હૃદય દોર્બલ્યથી કોઇ કુમારીના પ્રેમમાં સપડાયે જનું જીવન દુઃખમય થઈ રહ્યું છે, તેવા સ્વામિને તે કુમારીનું પાણી ત્રણ ઠરવાની અનુકૂલતા કરી આપવા માટે પ્રસન્ન ચીતે વિષ્ણો પ્યાલો પી જનારી સ્ત્રીનું પ્રાણુદાન તે પ્રીતિસંબંધનું સ્વરૂપ.

હરીપ્રિયે ! તું મહારી ગુરુ છો. નિશ્ચય કયો કે તારા માર્ગથી હું દુર રહીશ. ત્હને મહાં મુખ ખતાવી સ્મરણદુઃખ નહીં થવા દઉં. દુર રહે રહે તારા વિષ સુખરૂપ વાર્તા શ્રુણી સંતુષ્ટ રહીશ. તારા હિતાર્થે પ્રાણ અર્પીશ, પણ ત્હને નાલાયક મુખ નહીં જ ખતાવું.

પ્રસન્ન થોડા સમય પછી હસતો હસતો આવ્યો. હું લજ્જાન્વિત થયો. ત્હેના મુખ સામે જોઈ શક્યો નહીં. પણ પ્રસન્ને ગાલપર રૂદન શેરડા જોયા. પ્રસન્નમુખમુદ્રા ધારણ કરવાનો બળાત્કારી વ્યર્થ પ્રયત્ન તેણે જોયો. તે મહાં હૃદય સમજ્યો. બંનેના મુખમાંથી એક પણ અક્ષર નીકળી શક્યો નહીં.

હું ફરી દીવાનો થયો. પરંતુ આ સમયે જરૂર પ્રકારનો દીવાનો હતો. અશાંત નહોતો. ધ્યાનસ્થ હતો. એક મહીના લગી હવેલીના ત્રીજા માળમાંથી નીચે જતર્યો નહોતો. કાગળ પર હૃદય ખાલી કરતો. ને અગાશીમાં આકાશ લણી જોઈ રહેતો. પ્રહરના પ્રહરે વીતાવતો. કોઈવાર ખડખડાટ હસતો. કોઈવાર મુશકે મુશકે રોતો.

પ્રસન્ન આ વસ્તુસ્થિતી જોઈ ગભરાયેલો રહેતો. મિત્રવાર્તાલાપ તો પછીથી એકઠે સમયે થયોજ નહીં. પ્રસન્નને મહારી ચિન્તા થવા લાગી.

પ્રસન્ને મહારી તર્ક સંકલના તોડવાના ઉપાયો રચ્યા. તે રોજરોજ નવા નવા સારા મનુષ્યોને ગમે તે મિષે મહારી પાસે લાવવા માંડ્યો.

એકવાર પ્રસન્ન એક પુરાતનીય શિલાલેખવિદ્યાપ્રવીણને લાવ્યો. મ્હને સ્કેચ કૌતુક થયું. તે હરીપ્રિયા વિશેજ વાર્તાલાપ કરતો આવ્યો. હરીપ્રિયાના ચારીત્ર્ય વિશે તેણે મ્હને વાર્તાલાપથી મહા આનંદ આપ્યો. વધારે શ્રુણવાને અસંતુષ્ટ બનાવ્યો. એક દીવસ તેણે કહ્યું “જરા નીચે તો જતરો ? ચાલો જરા બહાર.” હું સહ્યતા ખાતર ના પાડી શક્યો નહીં. નીચેના મંદીરના એક શિલાલેખનો તેણે અર્થ કરી ખતાવ્યો. મંદીરમાં ઠેકઠેકાણે શિલાલેખ હતા. પરસ્પર સંકલીત થઈ કોઈ પુર્વ ચારિત્ર્યનો ઉપદેશ કરનાર હતા. પ્રવીણે મહારી સ્લાય માગી. “આપણે બંને મળી આ લેખનો અર્થ ખેસાડીએ.” મ્હેં માન્ય

કર્ચું. મુળ તર્ક સંકલના તુટી. ધીરે ધીરે ઇન્દ્રીયોએ પોતાના ધર્મ ખજાવવાની હુદય પાસેથી પરવાનગી મેળવી. થોડે કાળે મુળ સ્થૈર્ય સ્થિતિપર લગભગ આવી પહોંચ્યો. એટલામાં—

એનજીનશેડમાં મફતનું બ્યાજ ખાતું એન્જીન જોઇને કોઇ ડ્રાઇવર રહીડાઇને કળો મચીડીને, ઠોકી ઠોકીને ધમપછાડ કરીને તેને હાંકી જાય તેમ શેડના દરવાજા કચડડ અવાજ કરતાં ખોલી નાખવામાં આવ્યા. સાથે લાગા ત્રણ ચાર તાર આવીને પડયા. તે હું આખરની પરીક્ષામાં પાસ થયો હતો તેની મુખારકખાદીના હતા. એક તો એક ખાતામાં જગા ખાલી હોવાનો હતો. તારો વાંચ્યા ન વાંચ્યા એટલામાં ટપાલનો મોટો થોકડો આવીને પડયો. કંઈક મિત્રોએ સીધી લીટીનો સ્વભાવ છોડી દેવાની શીખામણ આપી, કંઈક મિત્રોએ “અમે કહે-તાતા કે સાધકલ અને શેવીંગ શીખી લે હવે ઇરીગેશન ખાતા જવી નોકરીમાં શું કરીશ? તહારી ઉઘજ ના ઉડી.” એમ ઠપકો આપ્યો. બીજાએ પાટલુનની એક છહાંય બીજા કરતે ઉંચી ન રહેવી જોઇએ, હેટનો સાંધો આગળ ન આવવો જોઇએ, બો ને નેકટાઈ બેથી થતી જુદી જુદી અસરોનું શાસ્ત્ર, વાળ કપાવવાનો કટ કયો પસંદ કરવો, કાડ કંઈ લીપીમાં હોવાં જોઇએ, રીસ્ટ વૉચ કયે હાથે ખાંધવું તથા ટેબલપર બેસતી વખતે હાથ કેમ રાખવો, હું એક મુખાઈ મુનીવર્સિટીનો ગ્રેજ્યુએટ છું એમ સર્વને વગર કહે સમજાઇ જાય એવી રીતભાત ને વાતચીતની ઢબ કેવી રીતે રાખવી, ઇશ્વરે દીવસના માત્ર એવીસ કલાક કયાં એ કેવડી મોટી મુખાઈ કરી છે એની આપણી દોડધામથીજ લોકોને ખાત્રી થઇ જાય એવી ધાંધલ કેવી રીતે કરી મુકવી, વીગેરે વિષયની સલાહનાં પંદર પાનાં ભરી મોકલ્યાં. કાન પકડીને ખસી ગયેલા મગજને વગર દવાએ ઠેકાણે લાવનારીનો પણ કાગળ આવ્યો.

પરોઢીયું થઇ ચુક્યું. કલખલાટ શરૂ થઇ ગયો, મુખાઈમાં આવેલા આજસુ મહેમાનનું ઓઢવાનુ રામાએ ખેંચી લીધું. કાણી ને ગળતી ખાદલી બહેને નીચે જાય ત્યારે ખાલી હોય ને ઉપર આવે ત્યારે એ ખાલી હોય, પણ રેંટના દોરમાં બરવનારે બરવી દીધી. ચંદ્રમા સામે જોઇને ખેસી રહેનાર ઉલ્લુની પીઠમાં વેઢીયો પકડનાર રાજસેવકના કોયડાએ પડવા માંડયા. વાંકી કેડ સીધી થઇ ગઇ. આજસુ અજગરના રાફડા વાળી જગા ઉપરજ સરકસ જોડે ફરતા મહારીનો તંબુ ઠોકાયો.

સ્વમાં ઉડી ગયાં. નિશ્ચયે તુટી ગયા. આંખો ઉઘડી ગઇ. જલદ
*ખલિવદોના બેડીદાર તરીકે શક્ટમાં બેતરાયો રાંદેરીયા જવા એક
સરત શોખીન ગાડીવાનના તબેલામાંની કોઠીમાંનો અન્ન દાણો ઉંચો
નીચો થઇ કુદવા લાગ્યો.

કેટલેક વર્ષે કંઇક નિવૃત્તિનો સમય આવ્યો. સંગીત સુણવાનો
શોખ હોવાથી સંગીત વિલાસીના પરીચયમાં આવવા લાગ્યો. એક
રાત્રીએ એક ઝુપડીમાં સંગીત સાંભળવા ગયો. એક આઠ વખ ના
ખાળકના ગાને મહાર મન હરણ કર્યું. મહે તેને મહારે ઘર આમંત્ર્યો.
તે કોઇ ખાપ વગરનો એક સાધુડીનો માત્ર કોપિન શીવાય આખે
શરીરે અવલે રહેનાર છોકરો હતો. કોપિન પણ લોકોના આગ્રહે
પહેરતો હતો. વખતો વખત તે રાતે મહારે ત્યાં આવવા માંડ્યો. એક
વાર અમે બંને જગત નિદ્રાવશ થયું હતું ત્યારે પુર્ણાનંદ ભોગવતા બેઠા
હતા. એટલામાં એક ઝીણી સ્વરની ઝણઝણકારી કાને આવી. “સમશા-
નીયા ? કયારનો અહીં આવીને બેસી રહ્યો છું ? ઘેર નથી આવવું કે ?”

હું સમજ્યો. તે સમશાનીયાની માતા હતી. સ્વરનું માધુર્ય
અમૃતથી અધીક હતું. સ્વર પરિચીત હતો, પણ કોનો ? એક દમ
હઠીને ખારણું ઉઘાડ્યું. ત્યાં કોઇ નહોતું. સમશાનીયો પણ હું આમ
ગયો એટલે પાછલે ખારણેથી નાસી ગયો. આખરે દયા આવી ખરી.
અખોલા તુટયાનું ભાગ્ય અટક્યાળું કરી અદશ્ય થઇ ગયું. હરીપ્રિયે !
મહારા હૃદયમાં તહે મહા પ્રેતસાહન રેડ્યું. સમશાનીયાને આમંત્રી
મહારે ત્યાં બેસાડી રાખી તહારા આટલા સ્વરના આનંદથીયે
જીવનને ધન્ય માનીશ.

વાંચકવર્ગ ! xહરીપ્રિયાનું કે મહાર શું થયું તે જણવાની તહને
જાણા શી હોય ? પ્રસ્તાવનાનું પુસ્તક થયું તથાપિ ખરું હાસ્યજનક
તો એજ છે કે વ્રંધને તથા પ્રસ્તાવનાને તલભારનોએ સંખંધ અત્યાર
સુધી જણાયો નથી.

હુંજ અત્યાર સુધીની પ્રસ્તાવના વાંચીને ખડખડાટ હસ્યો તો
તું હસું અથવા મહેને મુખ ગણુ તેમાં કંઇજ નવલતા નથી. કીક, *

* ખળદો.

xહરિપ્રિયા=ભક્તિ સમશાનીયા=સમશાનવૈરાગ્ય પ્રસન્ન=આનંદવૃત્તિ
પ્રમિલા=પ્રેમ પાંડિતા=ભક્તિવિહીન જ્ઞાન વસંતમોહિની=વિષયમોહ
માર્દંવી=મૃદુતા કનકજ્યોત્સના=જડવાદ કદપનાકાન્ત=તર્કવેગ.

મંદીરના શીલા લેખનો જ અર્થ એસાડયો તેમાં જ વૃત્તાંત હતું તેજ આ ગ્રંથનું અક્ષરશઃ વસ્તુ છે. જો આ ગ્રંથમાં કંઈ પણ પ્રિય અથવા ઉચ્ચતા ભર્યું ત્હને લાગે તો તે પુરાતનીય છે. આ ગ્રંથમાં માત્ર મહાકે એટલુંજ છે કે જ મહેં આધુનિક કાલને અનુસરવાના હૃદય દોષદ્યને વશ થઇ ગૌણ વસ્તુરૂપે સામિલ કર્યું છે.

આ નાટક ૧૯૧૪ માં રંગીલા શહેર સુરતમાં લખાયું હતું. આજ તેને દશ ઉપર વર્ષ થઇ ગયાં છે. અત્યારે પણ એવા પ્રતિકુલ સંયોગો ઉત્પન્ન થયા છે કે જથી મહારે તૃતીય અંક પણ અપૂર્ણ છતાં પૂર્ણ ગણવેા પડયો છે. ઉત્તર ભાગ પ્રસિદ્ધ કરતાં કદાચ બીજે દશકેયે નીકળી જાય; કદાચ માત્ર મહનેજ એકલાને આ ગ્રંથ સ્વકૃતિને કારણે ઠીક લાગે છે એમ માનવા કારણે મળે અને; ઉત્તર ભાગ અપ્રસિદ્ધ રહે; આવી ભવિષ્ય સ્થિતી કદપીને રસભંગ કર્યા બદલ જો કોઇનેા દોષવાન થવાને હોઉં તો તેમની અત્યારેજ ક્ષમા માગી લઉં છું. ઘણા લેખકોની એવી ધૃત્તિ હોય છે કે ગ્રંથને અપૂર્ણ એવી સ્થિતીએ રાખવેા કે વાંચકને જાણાસા રહી જાય. મહને તે પ્રિય નથી. સુક્ષ્મ અવલોકને ઉત્તર ભાગનું વસ્તુ શું હશે તે પણ કદપી શકાશે.

કવિવરો! વિદ્રહવર્યો! લેખકો? સાક્ષરો! આ ગ્રંથનું પ્રોત્સાહન સ્પર્ધાથી નથી, ધૃષ્ટતાથી નથી, ભાષા વ્યાકરણ તથા જોડણીના દોષો અનેક છે. ઘણા દોષો તો જાણ્યા છતાંયે સુધાર્યા નથી. નાટકને દશ્ય બનાવવું કે શ્રવ્ય, નૈતિક ધ્યતા (Standard) ક્ષમ રાખવી અર્વાચીન પ્રાચીન કે આદર્શરૂપ, વિસ્તાર કેટલો કરવો, એવી એવી અનેક બાધાઓથી ગુંચાઇ આ પ્રયત્નમાં આખરે ધૃષ્ટરેચ્છા તથા લેખનીનેજ સંપુર્ણ સ્વાતંત્ર્ય આપેલું છે. આ એક હૃદયનેા ઉભરો છે. સુપ્રસા-વસ્થાનેા લવારો છે, ચિત્તભ્રમિષ્ટનેા શબ્દવેગ છે, વ્યાધિવ્રસ્તની વાન્તિ* છે. ચિત્તભ્રમિષ્ટના અપ્રિય શબ્દો સુણતાં “એને ક્ષમા કરવી ચોગ્ય છે.” એટલોએ તર્ક ઉઠતો નથી. એ, એ બુદ્ધિ મહારે વીધે ધારણ કરેા એટલીજ વિજ્ઞાપના છે.

માર્ગશિર્ષ સુદી પુણીમા }
સંવત ૧૯૮૨.
અમદાવાદ.

લી૦

મારકંડ રતનલાલ ધોળકીયા.

દેવાંગના

અંક પહેલો.

પ્રવેશ ૧ લો.

[સ્થળ: નાટ્ય રંગમંચ.]

સૂત્રધાર:- (પ્રેક્ષકજનોને પુષ્પોથી વધાવતો)

સ્તુતિ-રાગ સોહિની.*

નારાયણ નટવર નરવીર નૃસિંહ નરોત્તમ નિરાકાર ઓમ્ ;
નાગનાથ નરકાન્તક પ્રિય નમું, વિશ્વરૂપ વિભુ વિશ્વાધાર— નામ
ગોવર્ધનધર ગોમતિ પ્રિય પ્રભુ, ગોપીવલ્લભ શુર ગોપાલ;
રાધાવર, રાણવલ્લભ રઠું દામોદર નમું દીનદયાલ— નામ
ભૂતનાયક સ્તવિયે ભૂધર, ભાવનાશકને;
ચક્રપાણિ ચરાચર વિભુ, ચિદાનંદ તને— નારાયણમ

સૂત્રધાર: (નેપથ્ય ભણી જોઇને) જુઓ, વેષધારીઓ હજી સુધી
કેમ ન આવ્યા?

નટી: આવીજ, આપ આ વંદનીય કાર્યમાં રોકાયા છો, ત્યાં
વળી મારે વિદ્યરૂપ શા માટે થવું, એમ સમજી હું તો આઘીજ રહીંતી.

સૂત્રધાર: એમ તે હોય ? પુરુષને સ્ત્રીની સહાયતાની પૂર્ણ આવ-
શ્યકતા છે. અમારા જેવા સંસારી પુરુષોને તો સ્ત્રી વિનાનો સંસાર
અસાર નિરુપયોગી જેવાજ લાગે. ચંદ્ર સૂર્ય જેવા તેજસ્વીએ નથી
છતાં જુઓને, શાન્તિ પ્રવર્તાવનારી, થાકેલાં મનુષ્યોને નિદ્રાને ઉઠારે

* જહરી સંપત્તા “બારી બેચુ...” ની ઢબ.

સુલાવનારી રાત્રિ સખીના સંગે કેવો પ્રિય તથા આહ્લાદજનક જણાય છે ! સૂર્યના દર્શનથી હૃદય છલકાતું નથી. મસ્તકનો સ્વામી ભલે પુરુષ હો, ભલે પુરુષ તર્ક શક્તિથી આખી આલમ ઉચ્છાવી નાંખે, ભલે પુરુષ, પૃથ્વી તો શું, પણ ભૂમંડળ પોતાને સ્વાધીન રાખે; પરંતુ મનુષ્યના શુષ્ક હૃદયમાં આનંદજ્યોતિ પ્રકટાવનાર, અમિષ્ટ મસ્તિષ્કને આશ્વાસન દેનાર, વચનામૃત સિંચનાર, તે તો હૃદયની સ્વામિની કામિનીજ; હાં !

બહેન.

જાનમાં આલાપ વિષુ, જયમ શુષ્ક નિરસ તાલ છે;
દયા કાર્તિવિષુ વૃથા, જયમ મનુષ્ય જીવન કાલ છે.
ભલાં રંગીત વિષુ સુગંધી, પુષ્પની જયમ માલ છે;
સહચરી આહ્લાદિની વિષુ, જગત્ જીવન બલ છે.

નટી હા, પણ એ તો પરસ્પર છે.

બહેન.

કામિનીનો કુમળો કર, વલય વિષુ શોભે નહિ;
(શું)ગાર કામિનીના ખરોખર, રથામ વિષુ ઝોપે નહિ.
કામિનીનું હૃદય ઠિંકર, કાન્ત વિષુ હીસે નહિ;
કામિનીનું જીવન સુખકર, પતિ વિષુ હીસે નહિ.

સૂત્રધાર: વાહ, ત્યારે તો પધારેલા સજ્જનો સમક્ષ આજ એવો નાટ્ય પ્રયોગ ભજવી બતાવીએ કે જ્યાં આપણુ બન્નેનો અભિપ્રાય મૂતિમંત થાય.

નટી: કહો કહી દઉં? કયો પ્રયોગ તમારા મનમાં છે તે?

સૂત્રધાર: હા, કહી શો બેઠએ ત્યારે !

નટી: અને ખરૂં પડે તો ?

સૂત્રધાર: તો શું ? તો આપણા બન્નેના હૃદયની એકતા જણાયાથી સર્વ આપ્તજનોને આનંદ થાય.

નટી: (ગંભીર થતી) હા, પ્રભુ ! એજ ધટ્ ઘાલ છે. સીપુરુષનું હૃદય નિરંતર એક રહે, એજ ધૈર્યની મહાકૃપા, એજ પ્રેમની પરિસીમા

ને પ્રેમી દંપતીની મહત્વાકાંક્ષા. હશે ત્યારે કહું છું. “દેવાંગના” કેમ ખરું કે, ગૃહિત્ :

સૂત્રધાર: હા, એજ.

નટી: હા, એ પ્રયોગ તો સચિત્તર થશે, કેમકે તેની અસંભવિત કલ્પનાઓ પણ આનંદજનક થાય અને એના શૃંગારમાં અંતરની વેરાગ્યવૃત્તિની ઝાંખી થાય એમ છે—

સૂત્રધાર: તથાપિ આપણાં આશ્ચર્ય તો ભગવતી પરમેશ્વરીની કૃપા તથા સુસ પ્રેક્ષકજનોનીની ક્ષમાવૃત્તિજ છે.

નટી: એજ આપણને સફળતા આપશે, બાકી કાવ્યકૃતિનાં તો નિવડયે વખાણ.

આશાવરી.

કન્યા કાવ્ય કૃતિ જણાય જગમાં, નિત્યે ધ્વયે સાલવા,
બાદયે પુખ્ત વયે પરાંગત થયે, સૌ શાંતિને ટાળવા;
ના રક્ષાય* ત્યજ્ય ન જ્યમ ત્યમે, ગૃહિત્ કો ના મળે,
અંતે આશિષ કીર્તિ કો વિરલને, જો રતન થૈને ફળે.

સૂત્રધાર: (પ્રમોદથી) હા, એ અક્ષરશઃ સત્ય છે. વિલંબ ઘણો થયો છે. ચાલો, ઇશ્વરીની સ્તુતિથી પ્રારંભ કરીએ.

નટી: જીવી આજ્ઞા.

(એ બાળાઓ બન્ને બાળુએથી પ્રવેશ કરે છે.)

સર્વે:—

રાગ પીલુ.

જય જય જનની માયા,
માની ધ્યાની સુગ્યાની ઘવાયા, કંચન કામિનીમાં કંઈ કપાયા;
વિધિનાં કરમાં યંત્ર બનેલા, તર્કશીલો કંઈ તવાયા—જય જયમ

પ્રવેશ ૨ જો.

[સ્થળ: પુણ્યપુરીના મહારાજ ગંભીરસિંહજીનું મહાલય.]

હીદાર: આજુસેં આજુસેં સોનેકી છડી રૂપેકી મશાલ, ગૌત્રા-
ક્ષણ પ્રતિપાળ, સિસોદિયા, સૂર્યવંશી ઈક્ષ્વાકુસુકુટમણિ, જરિયનકી
તોર, મોતીકી માલ, રત્નસિંહાસન સુખમલકી ગાદી, મહારાજધિરાજ
ગંભીરસિંહજી મહારાજને ઘણી ખમા.

ગંભીરસિંહ: (પ્રધાનને) પ્રધાનજી, આ માંગલિક પ્રસંગે કોણ
જાણે કેમ માફ હૃદય કચવાય છે.

(જ્યોતિષીને) કેમ જોધોરાજ ! શું કારણ કહી શકો છો ?

જોધોરાજ: મહારાજ ! એક અર્ધા ઘડી પછી આપની દશા બદ-
લાય છે; પરંતુ થોડો સમય ઉદ્દેગ, ઉચ્છ્રંખલતા તથા કોષના આવેશને
વશ ન થતાં તરવારની ધાર પર ચાલવાનું છે.

ગંભીરસિંહ: એમાં તો ઈશ્વરકૃપાની અપેક્ષા છે.

પ્રધાનજી: પણ પરિણામે શું છે ?

જોધોરાજ: પરિણામે સર્વ સારાં વાનાં-સત્કીર્તિ ને સુખ

પ્રધાનજી: ત્યારે તો ઉત્તમ.

ગંભીરસિંહ: મનુષ્યમાત્રને દુઃખ ગમતું નથી. સર્વને પુણ્યનું
ફલ જ સુખ, તે પ્રિય હોય છે; પણ પુણ્યમય આચરણ વિરક્તનેજ.

દરબારીઓ: મહારાજ ! અમો સર્વે આપને અભિવંદન કરીએ છીએ.

દૂત: મહારાજ ! કુંવર સાહેબ આ પત્ર પાઠવ્યો છે.

ગંભીરસિંહ: (વાંચી પ્રસન્ન થઈ પ્રધાનજીના હાથમાં આપે
છે.) પ્રધાનજી ! પ્રજાજનોને સંભળાવો.

પ્રધાનજી: (વાંચે છે)

પરમ પૂજ્ય પિતાજી !

ઈશ્વર આપને સો વર્ષનું પૂર્ણ આયુષ્ય આપે. આપે આધુનિક
કાળને અનુસરી આપના જન્મોત્સવસ્મારકરૂપે પ્રજાજનોની સભા
સ્થાપવા ઈચ્છા દર્શાવી; જ્યાં વાડ ચીલડાં ગળતી હોય, જ્યાં રાજ
પ્રજાનો સંબંધ ખબરી હોય, જ્યાં રાજમાં રાજનીતિની હિલચાલ હોય,

જ્યાં સત્યાસત્યનું સંશોધન કરવું કઠીન થઈ પડે એવો પ્રબલો વ્યવહાર દંભી હોય, જ્યાં સ્વાર્થની દોરીથી જ નચાવ્યાં પુતળાં નાચતાં હોય, તેવા ભૂતાવળમાં જ પ્રબલસભા, પ્રબલહક્ક, ઇત્યાદિ ઘોર ગર્જનાઓ ગાજી રહે, જ્યાં નગરચર્યા નિરંતર બેતા, ચીલામાં ભરાઈ ગયેલા ગાડાને ખાંધ દેનાર રાજા હોય, જ્યાં એક ઢેરીની ચોરી માટે મામાનો પણ હસ્તરહેદ કરનાર રાજા હોય, જ્યાં એક ક્ષુદ્ર પ્રબલ-જનના પણ કિંવદંતિ જેવા કથન ઉપરથી પત્નીને ત્યજનાર રાજા રાજ્ય કરતા હોય, ત્યાં તો એ વાર્તા ન સંભવે.

પ્રબલો આધુનિક રાજનીતિથી સુખીને સંતોષી છે, તો આ પ નવીન સંસ્થાનો આગ્રહ કરેશો નહિ. પ્રબલે સુખી કરવાની આપની તીવ્ર ઇચ્છાનો વેગ જાણીતા જૂના માર્ગેજ વાળશે. જ્યારે પૂર્વજેનું પુણ્ય પરવારશે, ત્યારેજ આવી સંસ્થાઓની આપણા રાજ્યમાં આવશ્યકતા લાગશે.

લી૦ આપનો આસાંકિત

“ દેવરાજ. ”

સર્વે વાહ ! વાહ ! પુણ્યપુરીની પ્રબલ પૂરેપૂરી ભાગ્યશાળી છે.

પ્રબલો: અન્નદાતા ! આપનું રાજ્ય અમર તપો, એમ પ્રબલ મંડળ આજ ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરે છે.

ગંભીરસિંહ: મહારે માટે સર્વેની પ્રેમમય વૃત્તિ જાણી મ્હને અત્યંત આનંદ થાય છે. હું ઇશ્વરનો કેટલો ખંધા ઋણી છું, તેનું મ્હને મૂખને લાન નથી. અહો પ્રભો ! અહો જગત વંદનીય પરમાત્મા ! આ સંસારમાં પડેલા મહારા જેવા ક્ષુદ્ર મનુષ્ય માટે આવો પ્રતાપ, આવી સુખ સામગ્રી, એ કેવળ ત્હારી કૃપાની પરિસીમા છે. હૃદય વિષે પ્રબલનું હિત, પ્રબલ તથા સ્નેહી જનોની મુજબતિ પ્રીત, રાજ્ય ધર્મ સમેત તુજમાં ચિત્ત તેજ શાન્તિ નિત્ય નિત્ય.....(વધારજે)

અગમ્ય શુરુ: (અલૌકિક રીતે પ્રકટ થઈને) બસ કર, વિશ્વાસ-ઘાતી રાજા ! ઇશ્વરે નિર્મેલા નિયમોનું ઉલ્લંઘન, યોગીજનોનું વંચન, સ્નેહથી સ્વહસ્તકૃત ખંધન, એ સર્વ વચ્ચે રહી, એવચની જીવન વહી, સ્વાર્થ ! નીજ સુખ ચહી, આશિષ માગતાં શરમાતો નથી ?

ખાયા પિયા ખુશ હુઆ, દિયા બચન સો બૂલ ગયા

અમૃત પિયા કીર દગા દિયા, સુખ અમારા છીન લિયા.

રાજન્ ! વિચાર. તથા વીશમા વર્ષનો ચિતાર ચિતમાં ધાર.

સંતાન વિષ્ણુ તું ભાગ્યહીન જવ, ગુરતો અપરંપાર;

સોંપવા શરતે સુતા હીધી, હવે કરે તકરાર.

અથે જોવચની ! જે પુત્રીને મ્હને સોંપવાનું તારૂં વચન છે તેને
આ વખત સાથે લીધા વિના હું જવાનો નથી.

સોંપવી સુધર્મ છે, શાન્તિ ઉત્તતિ મર્મ છે;

રાખવી કુકર્મ છે, જોવકાર્ય ચર્મ છે.

રાજા: (લાચાર થઈ ના પાડવા જતો હોય તેમ) મહારાજ !

અગમ્ય ગુરુ:—

હામાં સુખ, નામાં દુઃખ, ખંને સ્થિર ચિત્તે તોલ:

કોમ સ્ફુલ્વા તત્પર ખની, પછી પછી નકાર જોલ.

પ્રધાન: (મહાત્મા સામે ધસી આવીને)

દે સાધુ શાપ કે કાળે નહિ, ધૂર્તના તો ફળે નહિ,

રવિ જગને પ્રજાળે નહિ, અગ્નિ કીટથી ખળે નહિ.

ખકારો લવારો તો ખાલીજ અજો કરે,

ડરે તે મૂઠ, વીર તો પલભરે મન ના ધરે.

(અગમ્ય ગુરુનો દષ્ટિપાત પશુ ન થવાથી પ્રધાનજી
ખસીઆણા પડી પાછા હડે છે.)

અગમ્ય ગુરુ: રાજન્ ! જોલ, જોલ. જે તે પ્રત્યુત્તર દે.

ગંભીરસિંહ: ગુરુજી ! શાન્ત થાઓ.

લાવણી.*

વચનનો નથી કરતો કનકાર, પામીયો ખાલ મહા ઉપકાર;

વંધ્ય લાવ મમ ટળી ગયો ને, નવીન થયો અવતાર.

મુજપર મનમાન્યો ઉપકાર, કહો વિસરાય કયમે તલભાર;

પશુ લાચાર, લાચાર, વાત્સલ્ય પ્રેમ વિકાર ! નહોતો હું
અણકાર કે હૃદયપર આવો તુજ અધિકાર; શૂન્ય અંતર શૂન્ય બહાર,
શૂન્ય બુદ્ધિ શૂન્ય વિચાર, લાચાર, લાચાર.

* સ્વ. અણ્ણિકાલ નયુલાઇની “અહો હવા નિર્મળ જમ નવવહાર”ની રમે.

(રાબ સક્તિહીન બની આસનપર લોથ જવો થઈ પડે છે.)

રાણી, કેવડું વરખા : (રાણાજીના 'અભરાટનું' પરિણામ બાણે પ્રત્યક્ષ જોતી, છ'છેડાયલી સિંહણ પેઠે સ્ત્રિયાણીના લોહીથી ઉછળતી પડદાને બાજુપર ફેંકી ઝુરુજ સામે આવીને)

ત્યજી ઘો ભૂપને, ફેરવી મુખને, ઠરી લ્યો મુઝથી વાત;
રોષ ખતવો પુત્ર પચાવો; એ તમ મું એખાત.
સિદ્ધિ મત્રો જત્રો તત્રો, સૌ સાધન અજમાવી લ્યો;
નભ તોડી પાતાળ ફોડી લ્યો, ચાલ્યું તમારું ચલાવી લ્યો.
યક્ષો દક્ષો દાનવ માનવ, સર્વે બલ મિલાવી લ્યો;
શંકર બ્રહ્મા વિઘ્નુ ઇશ્વરી, યમસક્તિ ખોલાવી લ્યો

પુત્ર નહિ અપાય, છતાં પુત્રે અપુત્ર નહિ ચવાય; સહુનું ગાયુ
નહિ ગવાય, તમોથી અહીં નહિ કવાય.

(રાણાજી તરફ વળીને)

સમસ્થા સમજો શાપને, ભવિષ્ય સૂચક ભાવ;
સુખ દુઃખ ઠોચી નવ ટળે, કેમ થયા ગરકાવ.

(રાણાનો ઉત્તર ન મળતાં)

અગમ્ય ગુરુઃ રાજન્ ! ખેલ, ખેલ, છેવટનો અક્ષર ખેલ.

ગંભીરસિંહ : હા...ચા...ર...મું ખેલું ?

અગમ્ય ગુરુઃ કીક, સાંભળ ત્યારે—

થશે આ પુત્રીને પરિતાપ, થશે વળી તુજને પશ્ચાતાપ;
થવાનો પળે પળે વિલાપ, સંચિત બહુ તમારાં પાપ.

વળી બે—

એ પુત્રી સંસારમાં સુખે ઠરવાની નથી,
સદ્ભાગીને વરવાની નથી,
મૃત્યુ માગ્યે મરવાની નથી,
આ અગમ્ય ગુરુના ચરણ શરણ વિણ અન્યથા તરવાની નથી.

(અગમ્ય ગુરુ અદશ્ય થાય છે. રાણી તથા દરબારીઓનો સર્વે અચથી અરથરતા, આશ્ચર્યથી પહોળા મુખવાળા અગમ્ય ગુરુની અદશ્ય થવાની દિશા પ્રતિ અનિમિષ નેત્રે જોઈ રહે છે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

[સ્થળ: રાજકુમાર વિદ્યાલયે જવાનો રાજમાર્ગ.]

વિષયસિંહ: જમાલ ! આપણે તો સૌથી પહેલા વિદ્યાલયે આવી પહોંચ્યા.

જમાલ: (કાણીયો) હાંજી, અપન તો સખસેંહી અવલ.

વિષયસિંહ: સાથે રાખવાનાં પુસ્તકો ને સામાન ખરોખર લીધો છે ને ?

જમાલ: હાંજી, હાં સરકાર, દેખો.

(એક કાનેથી પેન્સીલ કહાડી ખતાવે છે. બીજીથી કલમ ખતાવે છે. કલમ સુથણે ઘસી ઘસીને લોહી નાખે છે. વિચિત્ર જગ્યાએથી વિચિત્ર ચિન્ને કહાડી કહાડીને ખતાવે છે ને હસાવે છે.)

વિષયસિંહ: (પ્રેક્ષક તરફ જોઇને) જોયા, આ અમારા શણુગાર ! આ ખંદા ભણુવા જાય છે તેમનો વરઘોડો.

(જમાલને) છત્રી ખરાખર ધર. ડાળીં ડફર ! દુનિયામાં એક આ બી વાયરો વાયો છે કે રાજકુમારને ભણુવા મોકલવા. જો રાજકુમારે ભણી ભણીને મરશે તો પછી જીંદગીની મોજ ને શોખ કોણ કરશે ?

જમાલ: હાંજી જનાખ ! પઢના લીખના કામ ગંડુકા. અપના તો દુનિયા ડરાના ઔર ભડાના ડંડુકા.

વિષયસિંહ: (પ્રેક્ષકવર્ગ તરફ જોઇને) હવે ક્યાં રાજવ સંભાળવામાં વિદ્ને આવવાનાં છે ? કારભાર તો લોકોએજ હાથમાં લઇ લીધો છે ! રાજ્યોએ સેંકડો વર્ષ સુધી અનેક કબ્જો સહન કર્યા ! તો હવે પ્રજાજનોજ સુગમતા કરી આપે તેનો લાભ લેવા ચૂકે કોણ ? આપણે તો ખરાખર જમાનાને ઓળખીએ છીએ.

કંટાવ.

નૌતમ નારી, નિરખી સારી, હૃદય પસારી કરવી ચારી;
મારામારી લહેજત સારી, સ્વેચ્છાચારી ખનું વિહારી.
મીટીંગ હોલે, ડેસ્કીંગ ખોલે, ફક્કડ ઝોલે પોલપોલે;
કંઈક નારીનાં પોગળ ખોલે, પ્રેમભર્યા કંઈખોલો ખોલે.

એજ અમારાં કામ છે (૩)

કંઈ સમજાવું, સહુમાં ફાવું, ના માને તો યુક્તિ લડાવું;
શિરપર હજાર સંકટ સાવું, જંતરમંતર ઠેક જમાવું.
ભસાં ભસાં પક્ષીઓ પાડું, આડું અવળું વળી દેખાડું;
સહુ જગે બંદાનું ગાડું, ઠેપું તેનું કાસળ કઠાડું.

એજ અમારી હામ છે. (૩)

કેમ એજ કામ કરીએ છીએને ?

જમાલ: એહી જનાખ ! (એક લાંબી રોજનિશી પ્રેક્ષકવર્ગ તરફ ધરીને) યહ ડાયરીમેં શાહજહે સાખકે યહ બાખકા સખ બહા-
દરીકા હેવાલ લીખા બતા હય.

વિષયસિંહ: “અરે ડફર” એ તો ‘રોયલ હીસ્ટરી’ ભાગ પહેલો છે ! લાવ, લાવ, મારી પાસે લાવ. (પ્રેક્ષકવર્ગને) આ એક અમૂલ્ય ગ્રંથ છે. રચનાર કવિશ્વર કુંવરસાહેબ પોતેજ. ને વાંચકવર્ગ પણ બંદેનિવાજ પોતેજ ! આ ગ્રંથ જગતમાંથી ગુમ થવાનો તે પણ આપણી સાથેજ ! ઉપર પણ તેનો ઉપયોગ અહીંના જીવોજ થવાનો. જો સ્વર્ગમાં ગયા તો આ ગ્રંથ સાફ અપ્સરાઓનાં ટોળેટોળાં આપણી પાછળ “ભમે ભમે પણ ભમરી નહીં” અને જો નર્કમાં ગયા તો યમ-રાજના દૂતોને ખસ એકજ ટુચકો સંભળાવી દીધો કે આફીન !

જમાલ: જનાખ ! હમકું તો એક ફકરા સુનાઓ.

વિષયસિંહ: કેમ તું જમનો દુત છું ?

જમાલ: નહીં જનાખ મેં તો અપ્સરા છું.

ઓલ રાઇટ ! સાંભળ:—

“ગુરુપત્નીનો સંસર્ગદોષ કલિકાળમાં નિર્મૂળ છે, અર્જુને ઉત્તરાને પરણવાની ના પાડી અને કંઈ દેવયાનીનું પાણિચહણ ન કર્યું, એ જમાનો જુદો. હવે લેા પરાભાવાને જપનાશ પોતાની શિષ્યાને પલવારમાં પદ્મશિષ્યા યનાવી કે છે !

(જમાલને) જમાલ, પેલી સુંદરીનું નામ શું ?

જમાલ: કોનસી ? કોનસી ?

વિષયસિંહ: હાં, હાં, રાશિકલા.

જમાલ: હાં, હાં, જનાબ ! વોહી વોહી નામ. ખુરી બહા !

વિષયસિંહ: તને અધિયામે બહા લાગી છે; પણ મને તો કટાર વાગી છે, કટાર ! ડટીં ડકર, કટાર !*

જમાલ: (વિષયસિંહની છાતીએ હાથ ફેરવતો હોઠ ફફડાવી.)
લાહિલીલા.....મહમદ રસુલીલા.....ખરકત.

વિષયસિંહ: અરે ડકર ! એમ હાથ ફેરવ્યે શું થાય ?

જમાલ: (અમકતો) નહીં, હજુર ! ઇસકું અકમ્માતકા તાતકાલિક ઇલાજ બોલતે હય. દર્દ મિટાનેકી તરકીબ નિકાલેંગે ઝુરર.

વિષયસિંહ: ત્યારે તો નિમકહલાલ નોકર ખરો !

ગાયન.*

વિષયસિંહ:—

થયું મન, કરે હું અમન, દઉં તન, તન મન ધન

જમાલ:—(કાણી આંખ ખતાવી)

મોહે દેખીને નયન, મોહે ને કરે નમન.

વિઃ સરસરસર સરી ગઈ હૃદયે તું શશિકલા.

જઃ અરસરસર બાત સુન મેરા જી રહા જલા.

વિઃ લા.....ગી.....તેરે કાજ અંગમે અગન

જઃ લા.....ઉ.....ગા તેરે કાજ હાતકા કગન.

વિઃ કરે મન થનનનન થન.

જઃ ધન ધન ધનનનન ધન.

(જગતસિંહને સામેથી આવતો બોધ, જગતસિંહને ન દીઠા હોય તેમ, અને જણુ પૂર સપાટામાં ચાલવા માંડે છે.)

વિષયસિંહ: અરે ચાલ, ચાલ, પેલો જગત આવતો જણાય છે.

જમાલ: (ચાલતાં ચાલતાં સ્વગત) હટ્ટે રોતી સુરત ! વૈસા દીલાવર રાજકુમારકી પાસ રહેકે ન તો મોજ હોઈ, ન તો પૈસા જમા કીયા.

જગતસિંહઃ ધિક્કાર છે આવા રાજકુમારને !

ધિક્કાર આવા જીવજીતે તારેદારને !

ધૈર્ય ! ધૈર્ય ! આ તહારો દેવો ન્યાય છે ?

જેઓ જગતને, ભક્તને રીખાવી રક્ષમાં રાખે છે.

જેઓ સતિને, યતિને રડાવી અનીતિમાં ગળકાળે છે.

જેઓ કંચન ને કામિનીજ ખોળે છે.

જુઓને ! એવા તો સુખને હોડાળે છે.

(જરા વિચાર કરી) નહિ, નહિ.

ધૈર્યનો ધનસાફ અહીંજ ભેઠ લેવાનો છે.

અકલવાન, લક્ષ્મીવાન, પણ અધર્મીનો જય માત્ર કહેવાનો છે.

ઠાઠમાઠ, માલખખનો, અહીંનો અહીંજ રહેવાનો છે.

અતે ધૈર્ય આગળ સહુએ એક સરખો જવાબ દેવાનો છે.

વિષયસિંહ ! વિષયસિંહ ! આમ આકાશમાં અદ્ધર ન ચાલ;
સદા નહિ રહે યુવાનો કાળ; માન, સમજ, નહિતર થવાના ભૂંડા હાલ !

તહારા જવાનું અત્ર પણ અવનતિ આપનાર છે,

તહારા જવાનું સ્મરણ પણ અવગતિ લાવનાર છે.

પણ હાથાર—

એક પાપી પેટ ખાતર, તહારા મુઠ્ઠીભર અન્ન ખાતર, તહારાં
અપમાન ખમું છું, તહને-નીચને નમું છું અને એક ગુલામની પેઠે
તહારા હાથમાં રમું છું.

પણ યાદ રાખજે કે—

ગરીબ, પણ જે પ્રભુરૂપ ડરે છે,

તેની દુર્દશા એક દિન પણ કરે છે.

પ્રભુને શું ? રંકનો રાય કરે છે;

નીતિ ધરે તે ભવસાગર તરે છે.

પણ જે—છળકપટનો સાથી થઈ કરે છે,

ન ભેયાં ન માન્યાં કુકર્મો કરે છે.

તે—ખત્તા ખાય છે, પાપનાં પોટલા ભરે છે,

અને અતે વિષયનો કીડો વિષયમાંજ સરે છે.

પ્રવેશ ૪ થો.

[સ્થળ: રાજકુમાર વિદ્યાલય.]

(દેવરાજસિંહ આવે છે.)

ગાયન-(રાગ ખમાચ.)*

અટપટી શી ઘટ ઘટના,
 રચનાર ભૂદયા રચના, રઘુવર નટવરને જામણા;
 જામણા, સદના, રટના— અટપટી૦
 તરલ સરલ મટી બની વિકલિત મન,
 ગગન ચઢન ઘડી ભૂતલ, અવતરણ;
 પલ કરી થનથન, ચરચરી ચણચણ, શારે કહી “લલના”
 કહીને “લલના શીઠને છલના” અટપટી શી ઘટ ઘટના.

અહો વિવ્રસંતોષી હેડા! શું...છે? ત્હારે શું આધું છે? શું
 જોઈએ છે? એક મૂર્ખ ખાલકવત રીસાએલું અણુમનાયલું, ના ખોલવું
 ના ખંધ રહેવું; આમ રડી રડીને મને શાને શેકે છે?

હું દેવરાજ નહિ, પણ દેવાંગના લે, શું છે? એક સ્ત્રી, પુરુષરૂપે
 રહે અથવા સ્ત્રી છું, એમ જાતને ના કહે, તેમાં છલના શી? ગુન્હેગારી
 શી? માફ હેડું મૂર્ખ નથી, મૂર્ખ તો હું છું. જ્યાં અન્યાયનો
 લાભ સરળતાથી સીધેસીધો સધાતો નથી. જ્યાં હેડો સ્વાર્થ સાધવાની
 ધરછા હોય, ત્યાં સ્પષ્ટતા ક્યાંથી હોય? કેટલાક સમયથી સ્ત્રીત્વ-
 કલ્પના ખલવત્તર થતી જાય છે. મન નિરતર ખમર્યા કરે છે, તે
 કાંઈ અર્થરહિત ન હોય; પણ એ વિચારવખખમાં મ્હાફ મન કેમ
 ઘસડાતું જાય છે? તે સમજાતું નથી.

પણ અરેખર ત્રિકાલ જ્ઞાન વા વશીકરણ સહેલ,
 હૃદયવૃત્તિઓનું પૃથકરણ મુશ્કેલ.
 ગુન્હેગારી નહિ, છલના નહિ, એ દૃઢ માન્યતા,
 તથાપિ.....વિચિત્રજ વિકાર, વિચિત્રજ પ્રસંગે,
 દેવરાજને તો એ શક્ય ન હોય.

* દક્ષિણી ગાયન નવનવલ નચનોત્સવાની ઢબે.

*ગાયન—રાગ મહાર.

લાજે નયન હૃદયે

દરશન, સ્મરણ, મનન થયે—

લાજે૦

કેા જન એક સમીપ નીત તદપિ,

ખેલતણું બલ ન શકે અરપિ

ના, રસનાહૃદ બે કરાપ—

લાજે૦

....

....

....

....

કશ્ચિદ્ દેા નર, એક પણ એકજ,

એક ત્હોયે ગમે તે દેા.

એકજ, કે જેની પ્રત્યે રાજ્યકુલાભિમાન વિસારવુંજ થટે. કેાઇ એક કે જેને સારૂ દેવાંગનાના કોમળ વિચારોમાં સ્થાનપણ ન હોઇ શકે, સિવાય કે સ્વમાવસ્થામાં, તન્દ્રાવસ્થામાં વા ઉન્માદાવસ્થામાં.

(રાજકુમારો એક પછી એક પોતાના મહાચારીઓ સમેત આવે છે અને પોતપોતાને સ્થાને બેસે છે. પ્રધાનાધ્યાપક (પ્રિન્સિપાલ) આવે છે. બધા ઉભા થઇ સલામ કરે છે.)

પ્રધાનાધ્યાપક: દેવરાજસિંહ ! આપણા વિદ્યાર્થીની જ્યાં ક્યાંસુધી ગએલી છે, તેના પૂરાવો આજ એક આવ્યો છે. રાજકુમારો ! સાંભળો ! આજે મારા ઉપર સુધારાના સાક્ષી તથા પાશ્ચાત્ય કેશવણીના હિમાયતી રાણા પોગળસિંહજી જી. સી. એસ. આઈ; સી. આઈ. ઇ. રતનપુરના મહારાજ સાહેબનો આ એક પત્ર આવેલો છે. મહારાજાજી જણાવે છે—

“ રતનપુરનાં રાણીસાહેબના હૃદયમાં હિંદુસ્તાનના રાજકુમારોના હિતને ઉચ્ચ સ્થાન મળ્યું છે. તેઓની અભ્યાસ વિષેની સ્પર્ધા વધે, એવી ઇચ્છાથી અમારાં વિદુષી રાજકુમારી જ્ઞાનદેવીયે પ્રસ્તાવિત કરેલા પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપનાર આપના ઉત્તમ વિદ્યાર્થીને સુવર્ણપદક આપવાની ત્હેમની ઇચ્છા છે, એમ જણાવનાં મ્હને આનંદ થાય છે.”

વિષયસિંહ: આ વાયરો નંબર ટુ. સી તથા હીકરીને જન-સમાજ આજળ ધરવાની જાણાસા આજકાલ ઘણીજ તીવ્ર થઇ પડી છે.

* આરા સ્મરેબના “ રમણ બાદશિયાં બરસે ” ની રજી.

પ્રધાનાધ્યાપક: “ હવે હું પ્રશ્નો વાંચુ છું, તેપર ધ્યાન આપો.

પહેલો પ્રશ્ન:—

શરદ્પુનમની યામિની, સોહે કંથ ને કામિની;
ભરથાર ભાષે ભામિની, “ ઓ મધુરસ્વર આલાપિની ”
રસરેલી, સુખકર માનુની, કર હેલી પ્રીતિ રસગાનની

x x x x

કરે સરંગી લઇ તન્વંગી, થઇ ઉમંગી રસરંગી.
કિન્તુ હૃદયે ભર્યો ડચૂરો, રડુ રડુ થઇ સ્વરભંગી.

તે કેમ ?

આ પ્રશ્નના તકે સૌ ઉત્તર તૈયાર કરો. હું એક પછી એક દરેકને પૂછીશ.
(પુછવા માંડે છે)

કિરીટસિંહણ ! તમે આનો શું ઉત્તર આપો છો ?

કિરીટસિંહ:—

“ સંસારમાં સુખની પળો, નવ ફરી ફરીને આવતી,
સદા સુખ આ નહિ રહે, લહી એમ ઓહું લાવતી. ”

પ્રધાનાધ્યાપક: (સંતોષથી) “ ઠીક છે. વિનોદસિંહણ ! તમે
કહેા બેઠાએ ? ”

વિનોદસિંહ:—

“ ટાટો ભાત વઘારી તેલ, મરચાં, મીઠું મશાલો લઇ;
તકડાબ્યાં ગયું અંતરાશ લલના તેથીજ ઓલી નહિ. ”
(સર્વે હસે છે.)

પ્રધાનાધ્યાપક: “ વાહ ! તમે તો નામ પ્રમાણેજ ઉત્તર આપ્યો !
શૂન્યસિંહણ ! તમે કંઈ ઉત્તર આપી શકો છો કે ? ”

શૂન્યસિંહ:—

“ લાલા લહેરી મતિ અધેરી, ફીદા ફીદા નારી ઉપરે;
લલના બહેરી વળી હવેરી, ગાનની વેરી શું ઉચરે ? ”
(સર્વે હસે છે.)

પ્રધાનાધ્યાપક: “ તમારો ઉત્તર વિનોદસિંહની બેડે મૂકાય એવો છે વિષયસિંહજી ! કેમ તમે ? ”

વિષયસિંહ: “ સાંભળો સાહેબ ! હું તો ત્હેનો ઉત્તર ગવમાંજ આપવા ચાહું છું. આ પીંજળીઆઓ બેતબેતામાં તેને પથમાં ફેરવી નાખશે. મહેને તો એમ લાગે છે કે-આપણી નવી વિચારશૈલીને અનુસરીને તે બીજી સ્નેહલગ્ન* ને દેહલગ્ન એમ બે લગ્ન કર્યા હશે; અને દેહલગ્નના સ્વામી સાથે બેઠાં બેઠાં સ્નેહલગ્નનો સ્વામી સાંભરી આવ્યો હશે ને કંચુકીમાં જીવ લરાયો હશે ? ”

પ્રધાનાધ્યાપક: (ગુસ્સે થઈને) “ કુમારસાહેબ ! તમારે આવી ભાવનાઓ પોષવી ન બેઠાં. ”

વિષયસિંહ: (સ્વગત) “ ઘરમાંજ ઉપદેશ કરોને એટલે ખસ ! ”

પ્રધાનાધ્યાપક: (દેવરાજસિંહ સામે બેઠને આનંદોત્સાહથી) હવે તમારો ઉત્તર આપો, દેવરાજસિંહ !

દેવરાજસિંહ:— રાગ કાનરો.

“ ચંદ્રે મૃગ સુની ધુની સ્વરની બે, આકર્ષ્યુ આવી પડે;

જ્યોતિ ચંદ્રની નિષ્કલંક બનતાં, નેત્રો વિષે બે નડે.

મીટ મીટ મળેલ મુગ્ધ મધુરી, બે તાર આ તૂટશે;

ઈર્ષ્યાથી અવલોકને પ્રણયીના, આયુષ્ય સૌ ખૂટશે. ”

સર્વે: વાહ દેવરાજસિંહનો ઉત્તર ઉત્તમ છે.

વિષયસિંહનો સહચારી જગતસિંહ (સ્વગત) “ કુમારશ્રીની કવિતામાં, ભેરવીમાં રહેલી ‘ સુણે તે ધુણે ’ જેવી મોહકતા છે અને તે મારી રસિક વૃત્તિને જાણે અટક્યાણું કરતી હોય. તેમ મહેને પણ આ પ્રયત્નમાં યોગવા પ્રેરે છે. ”

* કોઈ નવલકથાકાર, કવિ અથવા જ્ઞાતિપર આ આક્ષેપ નથી. પરંતુ સુચન એ છે કે તે સમયે શિક્ષણ ધણાજ અલ્પ પ્રમાણમાં હતું. શિક્ષિતવર્ગનો મહા ભાગ યુગેશન જેવો હતો કે જેમને કાવ્યરસનું જ્ઞાન નહોતું અને જેઓ કાવ્ય રસિકજનો પ્રતિ ઈર્ષ્યાની દૃષ્ટિથી બેતા, અવરોધમાંનો મહાભાગ પ્રાસ અથવા રસની જરાપણ અપેક્ષા શિવાય પોતેજ કવિ બની જતા હતા. માત્ર મહા અલ્પ ભાગ ખરા કવિજનો તથા લેખકોના પ્રયત્નો પુન્યવૃત્તિથી અલ્પાસ કરતા. આવા માત્ર વિશ્લેષણોમાંથી મહાભાગ તો હંસ કીર યુદ્ધિ વિના માત્ર વિશ્લેષણિય વસ્તુ વિભાગપરજ મોહિત થતા.

વિનોદસિંહ : (વચમાં બોલી ઉઠે છે.) “ સાહેબ ! આ કલ્પના તો કોઇ પ્રાચીન કવિના જેવી જણાય છે. દેવરાજસિંહને શાખાશ છે. ”

વિષયસિંહ : (સ્વચ્છતા) “ બેયા, આ શાખાશ કહેનારા અને શાખાશી લેનારા ? શું શાખાશ ! આ જમાનામાં આ કવિતાના જેવા હવાઈ કિલ્લા નભે એમ નથી. ખરૂં પૂછો, હો આપણે તો કરો અર્થ સમજ્યા નથી. પ્રાચીન સમયમાં કવિઓનાં મુગજ લોહાનાં અને લોકોનાં લાકડાનાં ! દશ લિપિઓ વાંચી ત્યાં તો દવાખાને દોડવું પડે ! કવિતામાં પદલાલિત્ય, સરળતા અને ગેયત્વ તો મુજબ નહિ. આપણને અત્યારની શૈલી ઘણીજ પ્રિય છે

એક શીરો* હતો, એક શીરો હતો,
તે વહાલીને તાટ જઈ બેઠો.
હાં હાં તે પૂરીને તાટ જઈ બેઠો,
હાં એક શીરો હતો. (૩)

પ્રધાનાધ્યાપક : બીજે પ્રશ્ન પાદપૂર્તિનો છે:—

“ અંગુલી અધરે અડાડી ચક્રિતા બે આ મૃગાક્ષી ઉભી. ”

(જમાલ પ્રવેશ કરે છે)

જમાલ : જનાબ ! વોહ તો કુછ ખાનેકી ખાત આઈ અંગુરુ ઔર ખરકીકે ચકતે ખાતી ખડી હોગી.

વિષયસિંહ : “ ચુપ રહે, ડટીં ડકર ! ”

પ્રધાનાધ્યાપક : આ પ્રશ્ન જરા વધારે કઠીન છે તથાપિ દેવરાજસિંહજી તો ઉત્તર દઈ શકશે. બીજા કોઈને ફાવે એમ નથી.

ચુથાશંગ : એટલે સાહેબ ! વરી બધાએ જબાપ આલશે. જેને જોવા આવડશે તેવો. પાદપૂર્તિમાં કાંઈ પીંછું મેલવાનું છે ? આ લેંટીની પાછર બીજી તૈણ લેંટીઓ ઘડડી કહાડવાની ! કવિતા કરવાનો સ્થમ કોઈને અમરપટો લખી આલ્યો છે ?

(બધા હસી પડે છે.)

પ્રધાનાધ્યાપક : “ લખી આપેલું તો નજ હોય; પણ વસ્તુતાએ તો હજી સુધી લખી આપેલા જેવુંજ છે. ”

* જુઓ કુટનોટ પેજ ૧૫ માની.

દેવરાજસિંહ: (થોડીવારે) સાહેબ ! મહે' આવો પ્રયત્ન કર્યો છે-

છૂટા કેશ સમારતી, સરકતી, કુંજથી દીઠી સખી;
'ડયાંથી' 'ઠીક તુમે' 'હું ના તુજ સમી' 'શાને ખની ખહાવરી.'
ભૂડો રોષ ધરંતી 'શું શું?' પૂછતી, ઓદ્ધસતો દાખતી;
અંગુલિ અધરે અડાડી ચકિતા, જો આ મૃગાક્ષી ભભી.

પ્રધાનાધ્યાપક: હા, પાદપૂર્તિ સારી કરી.

દેવરાજસિંહનેા સહચારી સામંતસિંહ: (ભભો થઇને) સાહેબ !
જગતસિંહે પણ એક ઉત્તર ઘડી કહાડ્યો છે. તે પણ વિનાદ
ખાતર વંચાવોને ?

(પ્રધાનાધ્યાપક અણગમ્યાની નજરે કાંઈ પણ જવાખ ન
આપતાં ચહીડાયલી નજરે સામંતસિંહ સામું જોઇને જગતસિંહ
સામે ધિક્કારયુક્ત કરડી નજરે કટાક્ષ કે'કે છે.

પ્રધાનાધ્યાપક: “ જગતસિંહ ! તહમે કયા દેશના રાજકુમાર ? ”

(ઘણાખરા હસી પડે છે. દેવરાજસિંહનું હૃદય દુઃખાય છે.
સામંતસિંહ ખસીઆણો પડે છે. જગતસિંહ માથું નીચું ઘાલે છે.)

જગતસિંહ: (પ્રધાનાધ્યાપકને) “ મહારી કોઈ જાતની ઈચ્છા નથી.”

(સ્વઅત) શું ધિક્કારભરી દષ્ટિ ?

“વસુ વિના નર પશુ, એ સૂત જગતને વશ્યું;”

“અદ્યું રહે મદ મોટપનું ઘેન, તદપિ શ્રીમંતિની ખા ને ખહેન.”

જન સમાજની સેવા કરે, ધર્મ નીતિમાં પ્રભુથી ડરે;

કપટ વાત સુણી અને આભી, તોયે ગરીબની વહુ સૌની ભાભી.

(કવિતાનો કાગળ ફાડીને ફેંકી દે છે.)

પ્રધાનાધ્યાપક: “ હવે સર્વે પોતપોતાની કવિતા સારા અક્ષરે
કાગળ ઉપર લખી નીચે સહી કરીને આપી દેજો. સર્વેને હવે રજા છે ”

(સર્વે જવા માંડે છે પ્રધાનાધ્યાપકે પણ પોતાનું
કામ પરવારી ચાલવા માંડે છે.)

વિષયસિંહ: (જતે જતે પ્રધાનાધ્યાપકને) “ સાહેબ ! આપને
મારે એક વિનંતિ કરવાની છે. ”

પ્રધાનાધ્યાપક: (જોરમ ને જોરમાં) “ કાલે, કાલે. ”

વિષયસિંહ: (રસ્તામાં આડો ઉભો રહી) “સાહેબ! જરા સાંભળો.”

પ્રધાનાધ્યાપક: (ગુસ્સામાં) “ I don't want you. ” (મારે તમારું કામ નથી.)

વિષયસિંહ: “ સાહેબ ! પણ જરા.....

પ્રધાનાધ્યાપક: (નંદાર નિશાળીઆ તરફ સ્વાભાવિક થતી ધિક્કારની નજરે, જોરમાં ન ગણકારી ખાજુએથી ચાલવા માંડતાં) “ વિષયસિંહજી ! આ તે તમારી રીત છે ? ” (જોરમાં તરછોડી ચાલવા માંડે છે.)

વિષયસિંહ: (ન ગણકારતાં) “ સાહેબ ! આપને ત્યાં બધાં કલાક આવીને મ્હારો ટ્યુશન લેવાના વિચાર છે. ”

પ્રધાનાધ્યાપક: (અટકી પડીને હસતે ચહેરે) “ પણ મ્હને વખત નથી. ”

(આગળ પગ ઉપાડે છે. નથી ઉપડતો ત્હોંચે જોરબંધ ચાલવા માંડે છે.)

વિષયસિંહ: “ સાહેબ ! હું પ્રતિમાસે ચારસો રૂપિયા આપી શકીશ. ”

પ્રધાનાધ્યાપક: (સાંભળતાંજ, ચમકીને ત્યાંના ત્યાંજ) એ અ (પાછા ફરીને) ઠીક છે, ઠીક છે; આપનો વિચાર સ્તુત્ય છે. મનુષ્યે વિદ્યા તો ‘ થેન ડેન ઉપાયેન ’ પ્રાપ્ત કરવીજ જોઈયે. જાઓ, તમને હું નિરાશ નથી કરતો, બાકી By my oath I care not a two pence for money. ” (મારા સમ, મ્હને પૈસાની જરાપણ દરકાર નથી).

વિષયસિંહ: (સ્વગત) એ અ

(પ્રધાનાધ્યાપકને) “ નારે સાહેબ ! એ શું બોલ્યા, આપ ? ”

પ્રધાનાધ્યાપક: “ Right you are. ” (સાચું કહ્યો છો.)

વિષયસિંહ: (પ્રધાનાધ્યાપકને) “ સાહેબ ! આપ તો ફરવા જવાના હશે. આપનાં પુસ્તકો લાવો, બંગલે મૂકતો જઈશ. ”

પ્રધાનાધ્યાપક: “ All right, just as you like. ” (ઠીક જેમ તમારી ઇચ્છા.)

પ્રવેશ ૫ મો.

[સ્થળ: પ્રધાનાધ્યાપક મહાશયનો ખંડો.]

વિષયસિંહ: “કેમ જમાલ ! પ્રધાનાધ્યાપક મહાશયનો ખંડો તો આવે ને ?”

જમાલ: “જનાબ ! મૈય તલાશ કરતા હું. આપ બેઠીકર રહો. આપ ચે તાજમહાલ હોટલમે બેઠીચે.”

વિષયસિંહ: (ગુસ્સામાં) “ડટીં ઉકર ! જો આવે !”

જમાલ: (સ્વગત) “ચોર હો ચાર ગાલિયાં સુનાઓ ! કયા ડરાતે છે ? ગાલીસે કયા ડરાતે હય !” (મૂંછનો આંકડો મરડતો) “ગાલીકી કયા ખિસાત હય, ચે ખંદેને કીતને ધપ્પે ખાયે હય ? સેન્ટ્રલ જેલકા જેલર થક જાય; મજર ચે ખંદા માર ખાનેમે પીછા પડનેવાલા નહીં હે. અરછા, મજર જાતા હું. (વિષયસિંહને) જાતા હું સાખ.”

(જાય છે ને વિષયસિંહ ખંડલા સામું જુએ છે એટલે પાછો ત્યાંનો ત્યાંજ આવી ઉભો રહે છે.)

વિષયસિંહ: “કેમ પાછો આવ્યો ?”

જમાલ: “મેરેકું એકીલા જાનેકું ડર લગતા હય.”

વિષયસિંહ: “અરે ઢાંગી ! જાને ?”

(જમાલ મ્હો ચઢાવીને જવા માંડે છે, પણ વિષયસિંહની નજર ફરતાં પાછો ત્યાંજ આવીને ઉભો રહે છે.)

વિષયસિંહ: “કેમ વળી પાછો આવ્યો ?”

જમાલ: “જનાબ ! ‘જાતા હું’ ઓ કહનેકું આયા થા.”

વિષયસિંહ: “જા, જા. નીકલ.”

જમાલ: “અખ તો નહિ જાતા હું.”

વિષયસિંહ: (એકદમ ખૂમ પાડીને) “ડટીં ઉકર જો આવે.”

જમાલ: (તેના કરતાંજે ઉચે અવાજ) “નો, જો આવે.”
(એકદમ ધીમા અવાજ) જનાબ ! મૈય તો આપકા ખાંડીગાર્ડ (અંગ-રક્ષક) હરેહમેશ આપકી પાસ હોના ચાહીએ. કુછ ટંટા ફીસાદ હો ગયા તખ ?”

વિષયસિંહ: (માથું ખંજવાળતો પ્રેક્ષકવર્ગ તરફ જોઈને) એ પણ ખરી વાત ! (જમાલને) અરછા, જખ દૂર છુપા કે ખડા રહેના.

જમાલ: “ હાજી એહ ખાત તો હીક હય. ”

વિષયસિંહ: (સ્વગત) હું રાજકુમાર આવ્યો છું, એમ ખબર આપવી તેના કરતાં એકવાર આપણે જ ચોર બની આ સુવિખ્યાત સુધરેલી સુન્દરીના વિચાર જણાવવા એ હીક.

(ઘરમાં એટલે વીંચમાં એક ખાજુપર અંતાય છે.)

(શશિકલા જાતી જાતી આવે છે.)

ગાયન.*

રસલરી મદલરી બૂમિયરી અવતરી

ખીલી કળી આ,

વિણુ ચંટાતી, વિણુ લૂંટાતી, સૂકી થાય છે.

ખડેત.

વેલી ફાલી વસંતથી તે, કેા નિરખનારો નહિ:

લજજખળી ખીલી કળી, પણ વાસ લેનારો નહિ.

વિષયસિંહ: (પ્રેક્ષકને) કયા ગાના ! કયા ખૂબસૂરતી ! ઉસકું કયા કહેના ?

જમાલ: “ પરાઇ ઓરતકું મા કહેના. ”

શશિકલા: “ અરે ! મ્હને તે શુ જોઈને આ વરને દીધી ? ”

વિષયસિંહ: (પ્રેક્ષકને) “ અરરર મ્હને પણ એજ વિચાર થાય છે. મનોમન સાક્ષીનેા કાયદો લાગુ જણાય છે ! ”

શશિકલા: “ રૂપમાં તો જાણે આફીકાનેા સીધી, ખજ્યું હું તો રહું છું બીધીને બીધી. ”

જમાલ: (પ્રેક્ષકને) “ ખડોત ડરપોંક. ”

શશિકલા: “ સવારમાં ઉઠયા એટલે કોલેજમાં રોડ મારવાની તૈયારી, સાંજે કોલેજમાંથી કલખમાં સવારી; પણ એમ ન જુએ વિચારી કે કરમાઇ જશે આ પાંખડી ખિચારી ! રાત્રે વાળુ કરી જરા હારમો-

* ગોદરબનના ‘ ત્રીલહાર ત્રીલારા તું જે કુરખાન કરે ’ પ્યેટની ઠમે.

નિયમ ઉપર રમત કરૂં અને પછી શાખાશીની આશામાં તેમના પક્ષંગ તરફ દષ્ટિ કરૂં તો ઉંઘતા જ હોય એવું કે ખરેખરું. ”

વિષયસિંહ : (પ્રેક્ષકને) “ ડટીં ડફર નંખર વનનો ” ખીજું શું ? અમે તો એક રાખના સુકુમાર દીકરા છીએ ખરા ? પણ કેવા હોંશભેર અડધા કલાકથી ટાંટીયા તોડતા ચોરની પેઠે ઉભા રહ્યા છીએ. ?

શશિકલા : સમજે નહિ શું પ્રેમ, શું લાડ, ને પાછા વહેમનું તો આડ.

વિષયસિંહ : (પ્રેક્ષકને) તેની ફીકર નહિ. માન્યા તો દેવ નીકર...

શશિકલા : પૈસોટકો, નોકરચાકર, ખડ્યુંએ ખરું; પણ વૃદ્ધ પતિને તે શું કરૂં ? ખડ્યું ઝુરી ઝુરીને મરૂં ! (રીસ્ટ લેતી સામું જોઈને) વખત થયો, ચાલ ઘરમાં જઈને બેસું.

વિષયસિંહ : (પ્રગટરીતે પાસે આવીને) નવયૌવના બાઈસાહેબ મીસીસ ઉપાદિયા ! જરા ઉભાં રહેશો ?

શશિકલા : આપ કોણ છો ભાઈ ? ને શા પ્રયોજનેઆવ્યા છો ?

જમાલ : ભાઈ.....ઈ !

પહીલી મુલાકાતપર બહન ઔર ખિરાદર,
ફીર ધીરે ધીરે હોતે હય, માશુક ઔર શાહર,
વૈસી હો રહી હય, નયાઝમાનાકી નાપાક નઝર.

વિષયસિંહ : (માથું ખંજવાળતો) માર્યા, આગતાસ્વાગતાની વાત તો વેગળીજ રહી ને પહેલેથીજ પ્રયોજન પૂછાયું. શું કહેવું ?

ખહારનું ને અંતરનું એમ બે પ્રયોજન,

પણ તે વચ્ચે છેદું બેંતાળીશ જોજન.

(શશિકલાને) આપ જરા ખુરશી ઉપર નિશ્ચિત મને બેસો, એટલે કહું.

શશિકલા : (સ્વગત) અરે ! આ તો કોઈ વિચિત્ર માણસ લાગે છે.

(વિન્ને) આપ બેસવું હોય તો બેસો. બાકી સાહેબને આવતે તો વાર લાગશે. (શશિકલા ચાલવા માંડે છે.)

જમાલ : (પ્રેક્ષકને) “ ડટીં ડફર ગો આવે ! ” દેખો, હમારા ખીના ચલતા હય ?

(શશિકલાની પાસે જઈ સહયતાથી) મીસીસ શશિકલા ! હમ આપકું મહીનેપર ચારસો રૂપયેકા કાયદેકી ખુશખબર દરિયાફત કરનેકું આયેથે જ.

શશિકલા : (હસતે હસતે પાછી ફરતી) શું મારા સ્વામીનાથને પ્રમેશન મળ્યું ?

વિપયસિંહજી : (સ્વગત) આ મોહનમંત્ર ખરો છે.

જમાલ : હાંજી, ખુદા આપકી જીવાની આબાદ રખે.

શશિકલા : (જમાલ તરફ ફરીને તેના તરફ બે પગલાં જઈ) તમે કોણ છો બાઈ ?

જમાલ : (શશિકલાને) મેરા નામ જમાલ હય, ઔર યહ હમારે શિરતાજ વિષયસિંહ મહારાજ.

(શશિકલા વિષયસિંહ સાથે હાથ મિલાવે છે.)

વિપયસિંહ : હુ બાગ્યશાળી થયે! આપના ઓળખાણથી (હસતે હસતે વિષયી નજરે જુએ છે.)

શશિકલા : (હસતે હસતે વિષયી નજર પ્રિય લાગતી હોય તેમ) બિરાજે આ ખુરશીપર.

(બન્ને ખુરશીપર બેસે છે.)

વિપયસિંહ : પ્રિન્સિપાલ સાહેબ પાસે મહેં રૂપિયા ચારસોના પગાર આપી ટયુશન લેવાનો વિચાર રાખ્યો છે અને તેમણે તેની સંમતિ દર્શાવી છે.

શશિકલા : (વિચારમાં પડી જઈ) એટલે એઓ આપને બંગલે આવશે કે આપ અહીં આવવાના ?

વિપયસિંહ (પ્રેક્ષક તરફ જોઈને ખાંખારો કરી) આપને કેમ ઠીક લાગે ?

શશિકલા : (સહજ શરમાતે) આપ આટલો મોટો પગાર આપો ને આપને અહીં આવવાનો શ્રમ આપવો તે ઠીક નહિ; પણ અનુકૂળ તો..... (અટકી જઈ લજજતથી મ્હોં ફેરવી નાંખે છે.)

વિપયસિંહ : (હસતે હસતે પ્રસન્ન તથા વિષયી દષ્ટિએ) આપણે અહીંજ આવવાનું રાખવાના.

શશિકલા : આપ રહો લેજો ?

વિષયસિંહ: ઉપકાર સાથે.

(શશિકલા અંદર આજ્ઞા આપવા જાય છે, વિષયસિંહ ખોંખારતો ખોંખારતો કોચ ઉપર પડે છે.)

વિષયસિંહ: (સ્વગત) કામલુગારીયે કાળજી કાપી નાખ્યું.

જમાલ: (સ્વગત) અંધે કલેજ કયુ કાટતી હય ? કાટના હો તો પાઉં કાટો યા તો નાક કાટો.

। વિષયસિંહ જમાલને બહાર જવા અજુસારે કરે છે. જમાલ તેનો પ્રત્યુત્તર આપતાં ડોકું ધ્રુણાવી ના પાડે છે. છેવટે જમાલ જાય છે; પણ કોઈ ન જાણે તેમ પાછો થાડીવારે ત્યાંજ આવીને જોયા રહે છે. રહ્યા આવે છે. બન્ને એક ટેબલપર બેસે છે.

વિષયસિંહ: પ્રિન્સીપાલ સાહેબની ચોપડીઓ મૂકવા નિમિત્તે મહાર અહીં આવવું થયું, ત્યાં તમને જોયાં; પણ તમે તો ગાયનમાં હતાં એટલે તે પૂરે થયે આવ્યો.

શશિકલા: (અમકતી ને શરમાતી) હાય ! આપ સમજયા અવળું. એ તો સ્વપ્નની ભાન્તિ.

વિષયસિંહ: (શશિકલાને)

લજ્જા છોડો, કરને જોડો, પડદો તોડો પરાધનો
નયન મિલાવો, પ્રેમ પીલાવો; નથી જોટો આ ખુરાધનો;
નથી એ લંછન, બહુ દઉં કંચન, સંભા ન ખોશો ભલાધનો.
રૂપા સરખો રાજવી પરખો, ઑલડફૂલ છે કલાધનો.

જમાલ: (પ્રેક્ષકને) “ બુઢ્ઢા કલાધંકા, રાજકુમાર સાખ રૂપેકા ”
અખ ખ્યાલ કરે સો ટચકા સુત્રા કોન ? ચહ ખંદા !

શશિકલા: (હસતે) કુમાર સાહેબ ! આમ પ્રથમ મુલાકાતેજ આપના જેવા ઘુષ્ટ ને અમર્યાદશીલ તો કોઇકજ હોય !

વિષયસિંહ: તમારા જેવાં પ્રણયવિષામાં ઉત્કૃષ્ટ ને પ્રવિણ પણ કોઇકજ હોય છે ને ?

જમાલ: (પ્રેક્ષકને) સુનો ! બેવકુફ ઔર બેવફા બનાયે બદલકી
એક દુસરેકી તારિક !

શશિકલા: (ઘડિયાળ સામું જોઇને) ઓહો ! સાહેબને આવવાનો વખત થઈ ગયો, માફ કરજો. હવે મહારે મહારા કામમાં રોકાવું પડશે.

વિષયસિંહ: હુયે બહુ ધું. આ પુસ્તકો સાહેબને આપજો.

પ્રવેશ ૬ હો.

[સ્થલ: રાજનગરના બગિચામાં વિષ્ણુનું મંદિર.]

જગત્સિંહ: અહા ! એમનું સૌજન્ય કેવું ! સૌન્દર્ય કેવું !
સૌષ્ઠ્ય કેવું !

રાગ—ભીમપદ્માસ.

સુજનનાની સરિત સ્નાને, પુણ્યતા ધરૂ થાય છે;
કાન્તિથી સહુ ઝાંખું ઝાંખું, ચક્ષુને દેખાય છે.
કરુણતાથી સેવક બનું, ચિત્તડું સુજ ચડાય છે;
પુણ્યથી શું વધાવું પૂબુ, ગરીબડુ ગુણ ગાય છે.

(મંદિરમાં જઇ ઘંટ વગાડી બહાર આવે છે)

અહો મુરારે ! ગોપાલહરે ! આ હૃદયને તહે કેવું ઘડયું
છે ? જ્યારે જ્યારે કબોટા આવી પડે કે હૈયુ ભરાઇ આવે, ત્યારે
ત્યારે તહારી મૂર્તિનાં દર્શન કરે એટલે મહારી સર્વ દુર્બલતા
દૂર ખસી જઇ, જગત્ની સર્વ સુખ સામગ્રીને વૃણવત લેખતો
કોઇ અલૌકિક અણુમૂલો આનંદસાગર ઉરમાં છલકાય છે.
પ્રભો ! આ તહારા ખાલની રક્ષા કરજે, તહેના હૃદયમાં તું પોતેજ
અધિષ્ઠ સ્થૂટ થજે. (આ સામેથી સ્વર શાને સંભળાય છે ?
આ બગિચાના સ્વામી દેવરાજસિંહજી સામેથી એમના પરિજનો
સહિત આવના જણાય છે.)

આહા કયાં વિષયસિંહની વિષયવૃત્તિ ને કયાં દેવરાજસિંહ-
ની દૈવી સંપત્તિ ? કયાં કામ, ક્રોધ, લોભ વિષેની પરવશતા ને
કયાં પ્રભુભક્તિ, ધર્મનીતિની નિર્મળતા ? ચાલ, ચાલ, આ
ઝાડીમાં સંતાઈ અને તેનાં ખાલચરિત્ર નિરખી મગ્ન થાઉં.

(સર્વે ગાતાં ગાતાં આવે છે.)

ગાયન.*

ચઢીને થનથનતો તુરંગ, સજ્યા શંગાર શસ સહુ અંગ;
રાજકુલદીપક આવે—હાં રાજકુલદીપક આવે.

* “ એને બુલાવે એ કાન્તરે કાન્તાની કેલી ” અથવા “ ચલતી ચપલા ચંચલ
ચાલ લુપતી નેત અલખસી ” ના દબે

ઝળહળતી જ્યોતિ આવે, મધુર મુખડુ મલકાવે.

સખા સહે સંચરતા, સુખી સદ્ભાગી આવે.

વશીકરણનું વારિ ઢોળે, ચતુર કંઈક ચપટીમાં ચોળે.

કંઈ કંઈ અભિમાને ચઢેલનાં, અભિમાન મૂકાવે.

એક રતિ વલ્લભ બીજો, વીર પ્રદ્યુમ્ન કુમાર;

દેવરાજસિંહ દેખતાં, ગર્વિત થાય ગમાર.

હીસે જયમ મદન નવીન અવતાર, સકલગુણ નીતિ કેરા ભંડાર.

જીઓ આ નરવીર આવે.

દેવરાજસિંહ: કેમ તિલોત્તસિંહ ! આજે કંઈ ઉદાસ જણાઓ છો ?

તિલોત્તસિંહ: કંઈ નહિ, સહેજજ. ઉદાસી તો એજ કારણથી કે આપનું ચિત્ત અભ્યાસમાં વધારે મગ્ન રહે છે, એટલે આપણી ખાલકીડા તો ગઈજ કની ?

દેવરાજ: તિલોત્તસિંહ ! એમ જોણું ના આણું. (હસીને) તમે કહો તે રમત રમીએ. પછી કંઈ ?

તિલોત્ત: કેમ મનોરસિંહ ! કયી રમત રમીશું ?

મનોરસિંહ: તમે તમારે જે રમવું હોય તે રમો. મને પૂછશો તો પહેલાં તો હસશો. પણ પછી વચનના માર્યા ફસશો.

દેવરાજ: (મનોરસિંહનો હાથ પકડીને) બોલો ! બોલો ! તમે કહેશો તે રમત રમીશું.

મનોરસિંહ: સાંભળો ત્યારે—

નરમાં નર છે નટવર નાજર, નંદશુ નેહ કરે તે નારી;

અન્ય ભૂમંડલ સહુ છે વ્યંદલ, નાહક જનની ભારે મારી.

સર્વે: (હસીને) હા હા હા, હા હા. સમજ્યા. રાધાકૃષ્ણના મંદિરમાં તો તેજ રમત યોગ્ય કહેવાય.

દેવરાજ: જાઓ રાજસિંહ ! બહાર પહેરેગીરને વરધી આપો કે આ ભાગમાં કોઈ મનુષ્ય ન આવે.

(દેવરાજસિંહ એક સીસાટી વગાડે છે એટલે રાજકુમારના પરિજનો પોતપોતાનો પોષાક ફેરવી નાખે છે. સર્વે સ્ત્રીશ્રી ખની જાય છે.)

જગતસિંહ: (ચમકીને સ્વગત) આ શો ચંમતકાર ? માનુષી
માયાને નવ ગજના નમસ્કાર.

(સર્વે મળી ગરબો ગાય છે.)

(ગરબો.) રાગ—સિંધ કાફી.

પરમ દયાળ, પરમ કૃપાળ, અમ તમ બાળ, છીએ શરણે;
જગ જંબલ, વિષયો વ્યાલ, ગૃહે ન કો કાલ, વિભુ સ્મરણે.

સી બુદ્ધિ ન્યૂનતા લહી, દીધો રાધીકે લાલ;
સ્વામી નિજ સેવ્યા થકો, છતાય ભૂ ને આલ.

નાવલિયાશું કસણું લઈએ, જાપ જપીએ પણ જરી નવ કહીએ;
રાધેશ્યામ, જ્યમ રતિકામ, નીજ પ્રિય નામ, જપી ચારે જામ.
અંતરયાત્રી, કૃપા પાત્રી, સતી સ્વામી, સેવે સદાચરણે. પરમ

પતિ પત્નિના ધર્મમાં, જગને લેક અનેક;
વિષમતા વિભુને નથી, રાધામય પ્રભુ છેક.

સુખ દુઃખમાં હસી સહ સંચરીએ, વિપદમાં વનવાસ વિચરીએ;
દઇ તાળી કર, વિનવીએ વર, રસબન્ધ કરીએ જીવન સુખકર;
હસીએ વસીએ રસિયા હૃદયે, પતિ અનુગરણે પરમ

દેવાંગના આલો સખા, અરે બુદ્ધ્યો સખી, અરે ભૂલી સખી !
ખાજમાં પુષ્પ વીણીએ.

(સૌ ફૂલ વીણવા માંડે છે. મનોરમા તિલોત્તમા સાથે
કીડા કૌતુક કરે છે.)

તિલોત્તમા: ખડેન મનોરમા ! તું તો હજી ખાલકીડાનીજ ભોગી
રહી, ત્હારે તો સર્વેય ત્હારા જવી સમોવડીયણ સહી (પણ) નથી
જણતી કે જયમ જયમ સમય જય છે વહી, ત્યમ ત્યમ અંતરના ને
ખહારના ભેદ.....(દેવાંગના સામે જોઇને) કેમ ખડે કે નહિ ?

દેવાંગના: (વેગળી ખસતી મ્હોં ફેરવી નાખતી) તમારા મોઢમ
ખાલો સમજે છે કાણ અહીં ? જાએ મને ખાલાનજો નહીં.

તિલોત્તમા: તે તો ત્હારે જોઇએ છીએસ્તો. હૃદયમાં થાયે ચટપટી, ત્યારે સખીઓ પર રહે કટકટી. પણ એમ જાણુએ ડાહ્યામાં બહેન ! કે બહેને કરીયે સખી સાથે કટાકટી (પણ) પ્રેમપંથમાં સખી વિનાનાં સર્વે સાધન મટી.

દેવાંગના: (મનોરમા સામે જોઇને) એટલે કોઇ મુગ્ધા પ્રેમવશ થઇ હોય એવી રમત રમવી છે ?

મનોરમા: હાસ્તો. જે રમત ચાલતી હોય તેજ ચાલે ને.

દેવાંગના: મ્હારે માથે આવાં આજ શીદ ચઢાવો છો ? તાલાવેલી તો તમારા તનમાં લાગી છે કે ફરી ફરીને એની એજ વાત કહાડો છો. હું તો બોલીએ નથી ને ચાલીએ નથી.

મનોરમા: હોઠ સુધી આવેલા અક્ષરો ના બોલાય.

તિલોત્તમા: બાલ સખી સાથે પણ હૈયુ ના બોલાય.

રાજબા: એકાન્તમાં પલ્લભર અસત્ય શાન્તિ થાય.

રૂપાળી: દિને દિને કાન્તિ કૃશ થતી જાય.

મનોરમા: એજ પ્રેમનું પ્રથમ લક્ષણ. સમજ્યાં ?

સર્વે: (હસીને) હાહાહાહાહા !

દેવાંગના: તમારે મન હસવું થાય છે, પણ મારા કાળજમાં તો કંઈ કંઈ થાય છે.

તિલોત્તમા: હવે સૌ ચાળાઓ જવા દે.

વિરહે દેહડી થઇ રહી રાખની,

તું તો મૌનજ રહે, બાંધી મુઠ્ઠી...

સર્વે:લાખની.

મનોરમા:

પ્રિયતમ સંજમ આશ ધરંતી,

પ્રેમસૂચક કંઈ શબ્દ લવંતી, પ્રાતઃકાળે ઉઠે છે.

પ્રાણસખી સખીને સંતાપે, કદિ ખીન્જે કદિ રૂઠે છે.

તિલોત્તમા: (દેવાંગનાનો હાથ ઝાલી પાસે લાવી.)

આસાએ આનંદિત સ્વપ્નનો,

ભાસ કરાવી સત્ય અસત્યનો, નિદ્રા ભંગ કરાવે છે.

લાવ સખી, હૃદ બેખ લખી, કહી સખીને શીદ સતાવે છે.

રાજ્યા:

આશાવરીનાં ગાયન ગાયે,
તૃત્ય પરિશ્રમથી જ્યમ થાયે,
લોથપોથ મૃગલી, ત્યમ આયે, પ્રસ્વેદે વપુ છાયે છે.

દેવાંગના: હું તો કશુંજે સમજતી નથી: જને અનુભવ હોય
તે સમજે.

મનોરમા: લે ત્યારે સમજવું.

અઘટિત ઉપચારે જ્યમ હારી, કલાન્ત ખનો રજનીજે નારી;
રસિયે ચૂમ્યું જ્યમ અમૃત વારિ, તરવર હોઠો હાલે છે.

તિલોત્તમા:

સૂની શય્યા પતિવીણુ દેખી, જીવન મરણસમું નીજ લેખો;
નિશ્વાસો નાખી દુઃખ પેખી, મંદ નયન મીંચાયે છે.

દેવાંગના:

સમજું ના હું લોળી ખાળી, સખી મળી સહુ અટક્યાળી.
કંઈ લટકાળી, કંઈ નખરાળી, આ તો હદ થઈ જાયે છે.
ચાલો ખાગમાં, રમ્ય ભાગમાં, રંગરાગ સુહાયે છે.

રાજ્યા: અલી સખીજો ! અહીં તો જુજો. આ ભમર કમળ
પાછળ કેવો ઘેલો થઈ ગયો છે ?

તિલોત્તમા: પ્રેમ ભોગ ભોગવવા સમયે કમળને ભમર જેવો જોઈએ.

મનોરમા: પ્રેમ ભોગ આપવા સમયે હીપક ને પતંગ જેવો જોઈએ.

દેવાંગના: ખેસ, ખેસ, ડાહ્યલી. (સર્વેને) ચાલો ખડેનો પહોળું જોઈએ.

(સર્વે સખીજો દેવાંગનાને વચ્ચે રાખીને, એક બીજાના
ગળામાં હાથ નાંખીને, ભમરની ખાણુજે ગાતી ગાતી જાય છે.
એજ દિશામાં જગતસિંહ હોય છે, તેથી તેઓને આવતાં જોઈ
ગભરાય છે ને અહીંથી તહીં સંતાવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

સર્વે ગાય છે—

ગાયન*

અલી પ્યાર, બલિહાર, અલી વારવાર, કમલપરે જાય;
વારે વારે કમલપ્રતિ જોયે, અંતે પૂરાઈ જીવન ખોયે—પ્યારો

* અક બ ગાળી પ્રસિદ્ધ ગાયનની દ્વય.

કલિ કુંડ કુંડ થાય, કુંડે ના—

અલિ “કલી કલી” ગાય, કલી લાજે મરી જાય—અલી૦
બૂલી માન અપમાન, લીધું તનમન પ્રાણ;

“નિશદિન રહું પાસે.”

“આશા છોડા” કલી બોલે, ત્હાય પ્રીતિરસ ઢાળે

હૃદય તૂટતું ત્રાસે.....અલી૦

(સંતાવાને ગજરાટકર્યો પ્રયત્ન કરતા જગતસિંહ ઉપર
દેવાંગનાની નજર પડે છે. આડી દષ્ટિ કરવાને, કંઈ જમર ડસ્યો,
જે મીષે ગાયન ઉપાડી લે છે.)

દે૦: શુંજરવ કર, નવ યો મધુકર, નવ પીઠ પકડ,
ન વસનમહી સર;

અરરરરરર, સુખશાન્તિ હર, દંડ્યો દુઃખકર,
મુજ ઝીવ ઉપર—અલી૦

(સર્વે એકદમ ગજરાઈ જાય છે, પણ આબુબાબુએ નજર
કરતાં ચતુર તિલોત્તમા ને મનોરમા જગતસિંહને બોધ લે છે.)

દે૦: અલી સખી આવો, વૈદ બુલાવો.

મનોરમા (તિલોત્તમાને)

અલી નવ આઁચો, ખેલ જમાઁચો— અલી૦

દે૦: વહું ઝેર, રગે રગ ઝેર, વેર નવલ્યો તો ઘેર સિધાવો.

તિ૦: જૂઠી જૂઠી હવે ઘેર ચાલ,

દેવાંગના. (સ્વગત)

હૃદય માંઢ પેહું સાલ.

તિલોત્તમા ને મનોરમા:

કરી ધમાલ, થઈ કમાલ, વીતીયો કાલ, સખીરી ચાલ.

દેવાંગના: આલીએ છીએ, થાક્યા-પાઠ્યાં જઈએ છીએ—

અલી પ્યાર૦

(દેવાંગના તિલોત્તમા તથા મનોરમા શિવાયનાં
ખીખાં ચાલ્યાં જાય છે)

તિલોત્તમા: (એકદમ ચમકતી ને પુરુષવેષ ફરી ધારણ કરી લેતી) એ ખડખડાટ શાનો સંભળાય છે ?

(મનોરમા ને દેવાંગના પણ તરતજ પુરુષવેષ ખદલી નાંખે છે.)

મનોરમા: (તિ. સામે મંદ હસીને) દેવરાજસિંહ મહારાજના ઉપવનમાં કોઈ ચોર પેઠો જણાય છે ?

દેવાંગના: (ચરકારા ભર્યા સ્વરે) વાયુનો અવાજ છે. છો જ હોય તે. આપણે શું કામ છે ?

તિલોત્તમા: એમ તે કંઈ હોય કે ? અમે તપાસ કરીએ છીએ. (કહી ચાલવા માંડે છે.)

દેવાંગના: (ભેરથી હાથ પકડીને) શું તપાસ કરવી છે ?

તિલોત્તમા (હાથ છોડાવીને) એટલે ? કોઈ પુરુષ જ કદાચ હોય તો તે આપણું ગુપ્ત રહસ્ય તો જાણી જાય ને ? (કોપના આવેશ ખતાવીને) “ ચાલ મનોરમા ! ”

(તિલોત્તમા, મનોરમા સહિત આજુબાજુએ તપાસ કરવા ખુશિયાની ઝાડીમાં અદશ્ય થાય છે. દેવાંગના એકલી પડે છે.)

દેવાંગના: (સ્વગત) મનોરમા ને તિલોત્તમા મહારા કાળજની કોર છે. તેમનાથી ગુપ્ત રાખવું કંઈ હોયજ નહિ. અન્નેય મહારા જીવની રક્ષક છે, પ્રાણની પોષક છે; પણ આત્મા પાસે તો એ અન્નેય પરાયાં. તે ખિચારીઓ, એટલું જાણી ગઇ છે કે હૃદય પારકું થતું જાય છે. પણ આવું ? છેક આવું ? આવી અસંભવિત કલ્પના કોણ કરી શકે ? શું મનોરમા ને તિલોત્તમાને પણ છેતરવી ? (કમકમાટી ખાય છે) મહારો હૃદયક્ષોભ સ્વજનથી અજાત રહી શકશે ? હાય હૃદય !

કાઢેલ રોષ થઈ ખાલ સમીપ ધાયે,
હિન્મત ભ્રૂંજ જયમ પદ્મ વિષે મીઆયે;
“ના, જા” શ્રુણું ન, કલી ચંપકની ચહે ના,
ફેંકયુ પતંગ^૧ ઘર બહાર, તહીં કરેના.

તે રીતે હૃદય ! ત્હનેય પણ—

શિક્ષા સુણાવી, સ્થળ લીધું લીધું ઉખાડી,
ચોંટયું જ કષ્ટ સહવા, તદપિ અનાડી;
વિમાન,^૧ અંધન પ્રબળથી મૃત્યુ માગે,
નાકું જતું નગણું આત્મવિનાશ માગે.

(જગતસિંહને લઇને મનોરમા તથા તિલોત્તમા આવે છે.)

તિલોત્તમા: મહારાજ ! આ તો વિષયસિંહનો સહચારી જગતસિંહ !

(દેવાંગના દાંત કચેડતી નીચું જ જોઇ રહે છે.)

મનોરમા: મહારાજ ! આપ કહેતા હતા કે એ તો વાયુ છે,
પણ તિલોત્તસિંહનું કહેવું ખરૂં છે.

(દેવાંગના નીચું જ જોઇ રહે છે.)

તિલોત્તમા: મહારાજ ! આને સખ્ત શિક્ષા કરવી જોઇએ.

દેવાંગના: (મહા પ્રયાસથી ક્રોધનો કૃત્રિમ આવેશ મુખપર લાવી)
હું તેજ વિચારમાં પડી ગયો હતો. (સક્રોધ) મનોરસિંહ ! ત્હમે મહા
મૂર્ખ છો, ત્હમારામાં વય પ્રમાણે ડહાપણ નથી: હજી ત્હમારી છોકર-
વાદી નથી જતી (વધારે ક્રોધ ધારણ કરી) જગતસિંહ ! હું ત્હમને
આવા નહોતો ધારતો. ત્હમે રાજકુમારના અનુચર થવાને યોગ્ય નથી.
વિષયસિંહથી ત્હમને દૂર કરવા જોઇશે. રાજકુલની સુવર્ણમાં આવવું,
એમાં જીવનનો પ્રશ્ન છે.

(જગતસિંહ નીચું જ જોઇ રહે છે. દેવાંગના પણ તમ્મર
આંખાં હોય તેમ હાથ વડે આંખો દાબી સ્તબ્ધ બની ઉભી રહે
છે. મનોરમા તથા તિલોત્તમા બંને તરફ જોઇ નિશ્વાસ નાંખે છે.)

મનોરમા: હા દેવ !

જને નામે નત નયનથી ભૂમિ ભાળે કુમારી,
તે આ સામે દીન વદનથી, નીચું ન્યાળે વિચારી;
ક્યાં કેલી આ પ્રણયી તણી, ક્યાં, વિશ્વદષ્ટિ અકારી,
શેં પૂરાયે સ્મર જગતના, અંતરાયો મુરારી.

જગતસિંહ: (થોડીવારે હસું બોધને) મહારાજ ! આપના વચનમાં આપ જટલા કૂર છો, વેદલાજ હૃદયમાં દયાથી ભરપૂર છો. મારવો હોય તો મારો, તારવો હોય તો તારો. આ દુનિયામાં રંકનું બેલી કોઈ થતું નથી.

દેવાંગના: (ન સાંભળ્યાનો કે ન ચલુકાર્યોનો દેખાવ કરી મનોરમા સામે બોધ) મનોરસિંહ ! મ્હને એક રીતે ક્રોધ ચઢે છે અને બીજી રીતે હસવું આવે છે. આ અહીં આબ્યા કયાંથી ?

તિલોત્તમા: (સ્વગત) ક્રોધ ચઢે છે, તે જગતસિંહપર નહિ પણ હૃદયપર. હસવું આવે છે તે જગતસિંહની વૃષ્ટતાપર નહિ, પણ પરમેશ્વરીની માયાપર.

દેવાંગના: ! (મનોરમાને કૃત્રીમ ક્રોધાવેશમાં) પેલા દરવાન હવે છે કે શું ? આ આબ્યા કયાંથી ?

(તિ. તથા મ. વગર કંઠે આલવા માંડે છે)

દેવાંગના: (સ્વગત) આ બેય દોડાદોડી કેમ કરે છે ? (થોડીવારે) હે ? સમજી ગઈ હશે કે શું ?

જગતસિંહ: હું ગરીબ છું, મ્હારે માતા નથી, પિતા નથી, કોઈ રીતનો કોઈ આશ્રય પણ નથી. સુજનસિંહજી મહારાજને કાને આ વાત જશે તો મ્હારા ભવિષ્યની સર્વે આશા ધૂળધાણી થઈ જશે. હું આપ પધાર્યો તે પહેલાં આવ્યો હતો, ને પછી જવાનો માર્ગ રહ્યો નહિ. મહારાજ ! મ્હને ક્ષમા કરો. રંકને રાચે ક્ષમા કરવી હોય.

દેવાંગના: (હૃદય દુઃખાતું હોય તેમ) ત્હમે મ્હારી સમક્ષ રંકરાયનો ભેદ કેમ પાડો છો ? રંક અને રાય, મનુષ્યમાત્ર સર્વે એકજ પિતાનાં બાળક છે. ગરીબો અવસ્થા એ ગુન્હો નથી, દારિદ્ર્ય એ કોઈ પણ દેશમાં દોષ નથી પરતંત્રતા પરમેશ્વરીની દૃષ્ટિએ પાપ નથી. જાઓ તમને ક્ષમા આપું છું (સ્મીત વદને) બાકી ત્હમે મ્હારા ચોર તો છોજ.

જગતસિંહ: “ મહારાજ આપે મ્હને મુક્ત કર્યો, એ સાંબધે આપનો ઉપકાર માનું છું. આપે તો ક્ષમા આપી બૌદ્ધર્થ દર્શાવ્યું છે પગંતુ ઈશ્વર આ નિરપરાધિના અપરાધ માટે મહા શિક્ષા કરી ચુક્યો

જે. આપની શારિરીક શિક્ષા કરતાં તેણે કરેલી શિક્ષાની વેદના વિશેષ તીવ્ર છે.

દેવાંગના: (આશ્ચર્યથી) “ ત્હમને શિક્ષા ? ”

જગતસિંહ: “ આપ શું જાણો કે આ હૃદયમાં આપને માટે કેવો પૂજ્યભાવ હશે ? અને આજથી આપજ મ્હને ધિક્કારવૃત્તિથી...
..... (નિશ્વાસ ઉરમાં દબાવતો) હા પ્રભો ! ”

દેવાંગના (સ્વગત) આહ ! ઇશ્વર ત્હારે શરણે છું.

જગતસિંહ: “ મહારાજ ! હું જતા પહેલાં આપની નિશ્ચિંતતા માટે આપને કહેતો જાઉં છું કે આજે જે કંઈ દરશ્યમાન થયું છે તે સર્વ ગુપ્ત રાખીશ.

દેવાંગના: “ શું આજની અમારી કિડા જોતાં કંઈ ગુપ્ત વસ્તુ-સ્થિતી વિષે સંશય આવે એમ છે ? ”

જગતસિંહ: “ હા, મહારાજ સત્ય બોલવાની આસા આપતા હો તો.....”

દેવાંગના: (મલકાતી) એ શું વળી ? ત્હમને શો સંશય આવ્યો ? નિભયપણે કહો.

જગતસિંહ:— મરાઠી ચાલની સાખી.

વામ પાદ ગતિ હંસી સરખી, વસી કંઠે કોયલડી;
હાસ્ય કટાક્ષ સુકોમલ દીસે, અણીઆળી આંખલડી.
હો પ્રભુદારે.....કહી ઘે, હો નર કે નારી ?

દેવાંગના: હા, કવિરાજ ! ત્હમને સત્ય કહેવામાં કાંઈ હરકત નથી; હું રાજકુમારી છું. આજના આકસ્મિક પ્રસંગને ત્હમે શિક્ષારૂપ માન્યો પણ ત્હમારા સુંદર આરિન્દ્રે તો ઘણા દિવસથી.....

જગતસિંહ: મ્હારું જીવ્યું ધન્ય છે, કે મ્હારા જેવા ક્ષુદ્ર મનુષ્યની આપ કદર કરો છો. એ તો આપનુંજ સૌજન્ય છે. આપની ગુણાનુ-રાગી દષ્ટિ ગુણનેજ જુએ છે; ખાફી મ્હારા જેવા તો અનેક મનુષ્યો છે.

દેવાંગના: (નિશ્ચયાત્મક અભિપ્રાય આપતી હોય તેમ અર્ધ-મીચેલ નયને) ના. (શીર હલાવતી) ત્હમે આરિન્દ્રવાન છો, ગુણવાન છો, રસિક છો.

જગતસિંહુ: (આશ્ચર્યથી) હું રસિક ?

દેવાંગના હા, તહમે કવિતા લખો છો તે મહાદે અજાણ્યું નથી.
(રમતથી) કેમ કંઈ સ્મરણમાં આવે છે ?

જગતસિંહુ: નાથ કશુંયે નહીં.

દેવાંગના: પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવાની તહમારી વિક્રતા પ્રશંસનીય
છે, કેમ કંઈ ધ્યાનમાં આવ્યું ?

જગતસિંહુ: (સ્વગત) રાજકુમારી, વિષાલયમાં મહેં પ્રયત્ન
કર્યો હતો તે વિષે સુચન કરતાં લાગે છે. શું તેમણે તે પ્રયત્નને
મહારી ધૃષ્ટતા માની હશે ?

દેવાંગના: (જગતસિંહુને તે વિચારમાં પડી જતો અટકાવીને)
હશે, સ્મરણ ન થતું હોય તો ચિન્તા નહીં; કહો જોઈએ વાદ, સૌન્દર્ય*
જુએ તે લાગ્યશાળી કે ન જુએ તે ?

જગતસિંહુ: આપને શું લાગે છે ?

દેવાંગના: હું તો ધારું છું કે ન જુએ તે.

જગતસિંહુ: નાથ, જુએ તે.

દેવાંગના:—ત્યારે એમ કહો કે જુએ તથાપિ મુગ્ધ ન થાય તે.

જગતસિંહુ:—એમ પણ નહિ. સૌન્દર્યને જુએ, મુગ્ધ થાય
અને તેની અંતે આત્મવિસર્જન સ્થિતી પ્રાપ્ત કરે તે.

દેવાંગના: (હૃદયના કિલકિલાટથી) આહા ! ખરૂં ખરૂં. તમારા
જવાબો સહવાસ કેવો સુખકર નિવડે ?

જગતસિંહુ: આપના ચરણમાં રહેવામાં હું પણ આનંદ માનું.

દેવાંગના: (અર્ધૈય તથા નારાજીથી) ના, ચરણમાં નહિ. સમા-
નતા હોય તોજ પરસ્પરના ગુણ દોષની ચર્ચા થઈ શકે, સહચર્ય વડેજ
દાલક્ષેપ સ્વર્ગીય લાગે.

જગતસિંહુ: આપના દોષ જોઈ શકવાની મહારામા શક્તિ નથી.

દેવાંગના: (સ્વગત) મ્હને, આપ તે શું કામ કહેતા હશે ? હું
તો તેમને મનથી વરી ચૂકી છું. (મલકતે સુએ ધીરે ધીરે શીર
હલાવીને) તમારામાં શક્તિ તો છે; છે એમ પૂરવાર કરી આપું તો ?

* માત્ર શારિરીક નહીં.

જગતસિંહ: એમ તો બને જ નહિ, કે મહેં આપનો દોષ કહાડ્યો હોય.

દેવાંગના: હ્યો જુઓ ત્યારે. (એક પત્ર કહાડીને વેગળેથી ખતાવે છે.) આ હસ્તાક્ષર આપનાજ ને? આમાં મહારી કવિતાનો દોષ ખતાવ્યો છે ને એક બીજા પાદપૂર્તિ આપે લખી છે.

જગતસિંહ: (સ્વગત) ઓહો! આતો તે દિવસવાળી પાદપૂર્તિ! મહેં કરેલી ટીકા, મહારી નવી પાદપૂર્તિ; પણ મહેં તો ફાડીને નાંખી દીધેલી; હશે.

(પ્રગટ) જી, આ અક્ષર તો મહારા જ! હું ક્ષમા નાગું છું, મહારી કલ્પનામાંયે કયાંથી આવી શકે કે ફાડી નાખેલા કાગળના કંકરાથીએ દોષને પાત્ર થવાનો સંભવ બને છે.

દેવાંગના: “જગતમાં ઘણાંયે બનાવો કલ્પનામાં પણ ન આવી શકે એવા બને છે. જગતમાં અશક્ય કશું જ નથી. રત્ન ગમે તેવી મલિનતાવાળું હોય તથાપિ તેને સ્વીકારી લેવું એ રત્નપરીક્ષકને તો આશ્ચર્યરૂપ ન હોય.”

જગતસિંહ: રત્ન સ્વીકારાય તે આશ્ચર્યરૂપ નથી, પણ મલિનતા તરફ દષ્ટિ જાય તે આશ્ચર્યરૂપ છે. મહારી કવિતાને આપ રત્નરૂપ ગણી સ્વીકારી હ્યો, એ મહેને તો અસંભવિત જ લાગે.

દેવાંગના: (સ્વગત) શી રીતે સમજાવું, કે મહેં તો તહમારી કવિતાને જ નહીં પણ તહમનેયે રત્નરૂપ સ્વીકારી લીધા છે? હૃદય કેટલું નિર્દોષ ને પવિત્ર છે?

(પ્રગટ) ત્યારે એમ કહો કે જોને તહમે ‘રાય’ કહો છો તેને રત્ન શોધી કહાડવાની કાર્યદક્ષતા સંબંધે અશક્ત સમજો છો. આ ઉપરથી ‘રાય અને રંક’ એ મિથ્યા લાપણુ છે એમ સમજી શકાય છે. જે એક ક્ષેત્રમાં રાય છે તે બીજા ક્ષેત્રમાં રંક છે; ને જે એક ક્ષેત્રમાં રંક છે તે બીજા ક્ષેત્રમાં રાય છે. રંક, હૃદયમાં તો પોતાને ‘રાય’ જોવાજ માને છે તથા અમુક વિષયોમાં તો રાયને પોતાના કરતાંયે દુઃખી તથા અસમર્થ જાણે છે. જે આવું ઇશ્વરી બળ હૃદય વિષે વસતું ન હોત તો મરમાત્માની જગરચના નિરાશાયુક્ત આત્મઘાતનાં અસંખ્ય

દષ્ટાંતોથી કલંકિત થાત. કહો, સત્ય છે કે નહિ ? અને જો હોય તો કહો, રંક અને રાયનો ભેદ ભૂલે નહિ તે અજ્ઞાની નહિ ?

જગતસિંહ : હાજી, માન્ય કંઈ છું; પણ રાય તે ભેદ ભૂલે તો તે ત્હેની ઉત્તમતા ને રંક ભૂલે તો તે ત્હેની ઉછ્છન્નતા ?

દેવાંગના : ઉત્તમતા કે ઉછ્છન્નતા, તે તો ત્રીજાની દૃષ્ટિએ ને ?

(જગતસિંહ મ્હાત થઇ હસે છે.)

દેવાંગના : હવે ત્યારે, હવે મ્હને સમજવો કે મ્હારી પાદપૂર્તિમાં શો દોષ છે ?

જગતસિંહ : (થોડીવારે) દોષ તો માત્ર ચિત્રકારની દૃષ્ટિએ જ છે. ઓટ્કશ્વે દાખતી અંગુલી અધરના એક ભાગપર, ને ચકિતા મૃગાક્ષી અંગુલી મૂકે તે ખોળ ભાગ પર રહે.

દેવાંગના : (સમજી જઈ હસતી) તે કેવી રીતે ? કરી ખતાવો જોઈએ ?

જગતસિંહ : (શરમાય છે) આપની દિવ્યતા મ્હને એવો ચેષ્ટા પરિચય કરાવતાં અટકાવે છે. ગિરિવરવાસિનીની કૃપાની પરિસીમા અનુભવતાં ભૂમિપર વસનારને વિવેક-મર્યાદા તો હોયજ ને ?

દેવાંગના : હા, એ તો ખરું એક રીતે, પણ ગિરિવરવાસિની આત્મસમર્પણના પ્રભાવે ગિરિવરના ગર્ભમાં ઉતરી જઈ કોઈ તીવ્ર ભાવની જવાળાને જોરે ગિરિવરગર્ભ તથા સપાટ ભૂમિના અંતગત્યે કેડી નાખી ભૂમિવાસિની સમક્ષ આવીને ઉભી રહે તો ?

જગતસિંહ : (સહાસ્ય) તો તો પછી તે ભૂમિવાસિનીજ થઈને ?

દેવાંગના : થયું ત્યારે ખન્ને ચેષ્ટા કરી ખતાવો.

જગતસિંહ : (ખન્ને ચેષ્ટા કરી ખતાવે છે.) કેમ એમજ ને ?

દેવાંગના : હા, એમજ ત્યારે જરા ત્હમ્હારી પાદપૂર્તિ ત્હમ્હારા મુખેથી સંભળાવશે ?

જગતસિંહ : મ્હારે મ્હોંએ સાંભળવાથી કંઈ વિશેષ છે શું ? હવે સાંભળો. (પાદપૂર્તિ વાંચે છે)

ધ્રુજતિ પદ માંડ માંડ ભરતી, દીઠી ન દીઠી કરી;
કંશે નાદ નૃપુરનો અવગણ્યો, પાધું ન જોયું કરી.
સ્વામી મગ્ન દીઠો સપત્ની સ્મરણે, કો ચિત્રપાટી લઈ;
અંગુલી અધરે અડાડી ચકિતા, જો આ મૃગાક્ષી ઉભી.

દેવાંગના: રસિક કવિરાજ ! તહમે તો આ કાવ્યશેષથી ઢોધ એક નવોદા રાજકુમારીના મંદ લાગ્યનું દિગ્દર્શન કરાવી દીધું. વિષયી સેવકોની પાસે ઉછરેલા રાજકુમારોની પત્નીના સાગ્યમાં ઘણીવાર ‘પ્રથમ ગ્રાસે મક્ષીકા’ હોય તો શું આશ્ચર્ય ? મહને તો એવા રાજકુમાર કરતાં તહમારા જોવા રસિક વિશેષ પ્રિય લાગે.

જગતસિંહ: (ચમકીને) અહો રાજકુમારી ? ગિરિવરથી ઉતર્યા ને ઉતર્યાજ ?

દેવાંગના: (હૃદયથી હૃદયને હૃદયની ભાષામાં સમજાવી દેવા સમર્થ પ્રયત્ન કરતી હોય તેમ એકીટશે ભીની દષ્ટિએ જોઈ રહે છે.) હા ! ઉતરી ને ઉતરી. હૃદયની શાન્તિ ઠાજે ઉતરી, જીવનની આશા માટે ઉતરી, મસ્તકગિરિપર આપને સ્થાપી ક્રિકરી ખનું; અથવા તે અશક્ય હોય તો મંસાર ત્યજી પાર્શ્વકુટિમાં જઈ વસું તો તેમાં અઘટિત શું ?

જગતસિંહ: (એકદમ ચમકીને) અરે આ શું બોલો છો ? સખીઓ સાથેની કેલીથી કુતુહલ જાગતાં શું પ્રવૃત્તિને પ્રેમપ્રભાવની પોથી પ્રારંભી ?

(સ્વગત) આહા ! કેલું દુર્દૈવ કે કાવ્ય, સંગીત તથા પ્રેમ ત્રણે પરમેશ્વરે ઉત્પન્ન કરેલાં પાલરત્ન માત્ર આવાજ હૃદયદોર્ષદયને લીધે સ્વર્ગમાંથી દેશવટો ભોગવતાં આ પૃથ્વીમાં આવી નિર્દોષ રાજકુમારીઓને સતાવે ?

(પ્રગટ) ક્ષમા કરો, અત્યારે તો મહને જવા ઘો.

દેવાંગના: (વચમાં આવી રસ્તો રોકી ગદ્ગદીત કંઠે) વહાલા ! હું તો તમને અંતઃકરણથી વરી ચૂકી છું. હવે મહને વિસારીને ક્યાં જશો ? જાવા ના દઉં, નિષ્કુર ન થાઓ; હૃદય શું કહું, તરછોડી ન જાઓ; તારી લ્યો, ઉગારી લ્યો, દુઃખી દાસી સ્વીકારી લ્યો. (પગે પડે છે.)

જગતસિંહ: (દેવાંગનાને ઉઠાડતો) રાજકુમારી ! આ શું ? તમે તો સમજી છો !

પ્રણય પલ્લભરનો નવ દુસ્તાર*
સમયને વિસ્મૃતિનો આહાર.

દેવાંગના: આ પ્રણયમાં ક્ષણિકત્વનો દોષ ધરશે નહિ, અંતર-યામિની અકલિત ગતિમાં અશક્ય ઉપદેશ કરશે નહિ; પુણ્યમય લગ્ન-અંધિથી ત્હમારા જીવનની સહભાગિની કરે, જીવન સુખમય કરે, જીવનનું ધાન કરે.

જગતસિંહ: રાજકુમારી ! વિચારો. આ તો આખા જીવનનો પ્રશ્ન છે. આજે જે પ્રિય છે તે કાલ ન રહે. પ્રેમ એ મનુષ્યજીવનનો માત્ર ક્ષણિક ઉભરો છે. હૃદયમાં પ્રેમ એ એકજ વિકાર નથી કે જે પરિપોષાયે નિરંતરની સુખપ્રાપ્તિ થાય.

નથી હું રમણી રાજકુમાર, જગત નિદાનો નહિ રહે પાર;
પ્રણય પલભરનો નવ દુસ્તાર, સમયને વિસ્મૃતિનો આહાર.

દેવાંગના: વહાલા ! ઓછા ઓછા હૃદય ચીરતા અક્ષરો બોલશે નહિ. સ્વીકારના ઉપકાર સાથે, જગતની મિથ્યા વાણી તોલશે નહિ. પુરુષજીવનમાં પ્રણયને એક સ્થાન છે, સ્ત્રીજીવનમાં તો પ્રણય જીવન-પ્રેત પટતંતુ સમાન છે. વહાલા ! ત્હમે રાજકુમાર નથી તો આ રુદ્ધિત હૃદય ત્હમને રાજજામાતા નિર્મે છે. તેમણે દાન યા દેન્યની દૃષ્ટિ થતી હોય તો, મહારા જીવનના આધાર, સત્ય ધારણે કે મહાને સ્વામી ત્રહે સંતોષે સંચરનાર એક ગરીબ નિર્દોષી નારનું જીવન વ્યતીત કરવામાં દૃઢ-નિશ્ચયભર્યો આનંદ છે.

જગતસિંહ: મહાને જવા દયો જવા દયો, રાજકુમારી ! યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરી આટલી હૃદયદૌર્બલ્યની ઘડી વિતાવી દયો, ઇશ્વર તમને સાલ્ય કરે.

(જગતસિંહ ચાલવા માંડે છે, દેવાંગનાનું નિરાશાથી સુખ પડી જાય છે પરંતુ આકસ્મિક આકાશવાણીથી બંને ચમકે છે ને તટસ્થ બની જાય છે.)

(આકાશવાણી થાય છે.)

સજ્જન સંગે સતિ સંચરજે, સ્વીકાર સતિ સહભાગી;
સતિ ! તુજ પતિ એ, સુરવર દર્શ્યે, દંપતિ દયો વર માગી:
વિતનું વિધિની.....સમ્મત પ્રીતિ જાગી

(જગતસિંહ અને દેવાંગના ચક્રિત બની જઈ ચારે બાજુએ જુએ છે.)

જગતસિંહ: અરે ! આ અંધકારમય રાત્રિચસ્ત વિશ્વરૂપ મહારા શુભક હૃદયને એક ઝળહળતા રવિરશ્મિના ઝળકાટરૂપ આ આદેશ કેનો ? અ: આશીષ કેની ? આ ગંભીર વાણી કેની ? ગમે તેની હો. પરંતુ સ્વરમાં પવિત્રતા છે, દિવ્યતા છે, મહત્તા છે. મહારે તે આજા શિરોધાર્ય છે. (અલૌકિક આનંદથી છલકાઈ જતી દેવાંગનાનો હાથ આંત્રીને ઉઘે સ્વરે) સતિ ! આજથી હું ત્હારો છું. ત્રણ લોક ઉલટે, કે સુખદુઃખની પ્રશાઓ પલટે, દુઃખના ડુંગર તૂટી પડે, કે રોરો નરકનાં દુખ ભોગવવાં પડે; તો પણ હું ત્હારોજ છું, એ આજથી સત્ય સમજજે.

દેવાંગના: (હસતી હસતી આનંદના શિખરે પહોંચેલી હાથ તરછોડી નાખીને) હવે કેવા પલટાયા ? પુરુષોનાં કાળજાં તે ઇશ્વર કેવા ઘડયાં હશે ? વિહવળ વનિતાનું વિમાન થતાં વૃક્ષોને તથા વન દેવતાઓને વાયા થાય છે પણ પુરુષ પલળતો નથી કે એકનો બે થતો નથી. પત્નલ:ના પ્રણયમાં પડશે નહિ, અજાણી એકલી અજાણ ન અડશે નહિ.

જગતસિંહ: દેવી ! એમ તે હોય ?

દેવાંગના: મીઠડું મીઠડું બોલવામાં ચતુર છો, બાકી મહારા જીવીને નિભાવશે ક્યાં વળા તે કહોને ખબર.

(મનોરમા તથા તિલોત્તમાનાં પગલાં સંભળાય છે.)

દેવાંગના: સખીઓ તો આવી પહોંચ્યા. જવાની આજ્ઞા આપશે '

જગતસિંહ. રસિલી ! (પાછળ જાય છે).

(દેવાંગનાનો હાથ પકડી એકીટશે પ્રેમાળ દષ્ટિએ બેઠ રહે છે.)

ગાયન રાગ મદહાર*

દેવ: કર પકડી શું કરી જાડુગરી, મુજ ભીંજી ચુંદરિયાં,

જવ: મદધેત્રી ઓ છકેલી, વેલી નવેલી, ન મારો નજરિયાં.

દેવ: પાલવ પરનર પલમાં પકડો, છેડો છખીલા છોડ છોડ,

જવ: રસિલી હઠમાં હર્ષ શું માને, નયને નયનો જોડ-મુજવ

દેવ: નિહુર ઠગારા જાઓ

જવ: રસિલી ! હસી હસાવો

(૩)

મુજવ

(છેલ્લી લિપિઓ ગાને ગાતે સામસામી દિશામાં પાછે પગલે હઠતાં હઠતાં અદશ્ય થાય છે).

પ્રવેશ ૭ મો.

[સ્થળ: પ્રધાનાધ્યપક મહાશયનો અંગલો.]

શશિકલા: (સ્વગત) મુઠ રાંડ રતિકલા, એનીએ મહોટી પગાઃ જ્યાં જઈએ ત્યાં પાછળની પાછળ, રાંડનું કહાડનું જોઈએ જલદી કાસળ.

(પ્રેક્ષક સામે જોઈને) રાંડ ઘાઠા જીવી, ના આવે તાવ કે તરિયો ને રોળ નો એવો કે જાણે પોતેજ દુ.ખનો દરિયો. ખાપની પાસે કીકલી થઈને લાડે, ને જ્યારે ને ત્યારે મહારી વાત કાઢે. પણ હાહ ! કોણ ગણે છે તહને ને તહારા ખાપનેય, મુઠ નથી પરણતી કે જાય સાસરે; જન્મારાની લાગી માખાપને આશરે. પણ કંઈ કાચી છુ ?
(વિષયસિંહ આવે છે.)

શશિકલા: હ્યો, સંભારતાવેંતજ આવી પહોંચ્ય..

વિષયસિંહ: કેમ મઝામાં ને ?

શશિકલા: જાઓ, જાઓ, આજથી નહિ હું તહમારી, પગે લાગી તહમને, મહારી તો થઈ ગઈ ખુવારી.

વિષયસિંહ: (સ્વગત) વળી મહારી કિયા તહાડાની ? (શશિકલાને) પણ છે.....શું ?

શશિકલા: કપાળ મહારં ને તહમારં.

વિષયસિંહ: મહારં કપાળ તો પહેલું નીકર તહારા જેવું રતન મળે કયાથી ? (“ જો જો જો ” કહીને શશિકલાને હાથ આલીને કપાળે ફેરવે છે.)

શશિકલા: (હાથ તરહેડીને) જાઓ, જાઓ મહને વધારે ખાલાવશો નહિ. જાઓ સીધા રસ્તે રસ્તે, આજથી ફોસલાવવા હસતે, હસતે.

વિષયસિંહ: (પ્રેક્ષકને) આ ખી ‘ડટી ડફર’ થઈ ગઈ, (શશિકલાને) અરે મુગલોચનિ ! અયે કમલલોચનિ ! ડાકુ નયન મુગ જેવું અને જમણું કમળ જેવું, સમજકની ?

(શશિકલા મહોં ફેરવીને ખસી જાય છે.)

વિપયસિંહ: (તેની સામે આવીને) લેને બે નામ વધારે કહું. પછી છે કંઈ? અરે મૃગલોચનિ! કાળજકાચણી! દુઃખમોચણિ! શૂલધોચણી.....

(શશિકલા મ્હોં ફેરવી ખસી જાય છે.)

વિપયસિંહ: અરે! આમ કેમ કરે છે? મોચણુ ઘાંચણુ નથી કહેતો.

(શશિકલા ખસી જાય છે.)

વિપયસિંહ: (પાસે જઈને ઘણાજ મોટા અવાજે) ઓ વિપય-સિંહમય જીવીતે?

શશિકલા: (ચ્હીડાઈને) બૂમો ઝેની પાડો છો? ત્હમારે કંઈ છે લાજ કે આખર?

વિપયસિંહ: તુંજ બૂમ પડાવે છે ને? કેમ શું છે? કહેને જ કહેવું હોય તે?

શશિકલા: શું કહું? મ્હારૂં તો કાળજી કહેતે કહેતે ધડકે છે. આપણી વાત રતિકલા જાણી ગઈ.

વિપયસિંહ: કયી વાત? તે દિવસે હું ને પ્રધાનાધ્યાપક મહા-શય જમવા બેઠા હતા ને ત્હોં કહ્યું કે “ મહારાજ શાક મૂકે? ” ત્યારે મ્હોં કહ્યું હતું કે “ ઉ હું અ ” તેજ ને?

શશિકલા: (ગુસ્સે થઈને) અત્યારે હસવાનો વખત નથી.

વિપયસિંહ: (કંટાળાથી) પણ વાત કયી? તે તો મ્હારે જાણવું કે તેયે નહિ?

શશિકલા: વાત વળી બીજી કયી? ત્હમારો ને મ્હારો સંબંધ છે તે. બીજું શું વળી? મહારાજ ભોજ. હું નહોતી જાણતી કે આટ-આટલી હુંશિયારી રાખ્યા છતાંયે આપણી વાત ઉઘાડી પડી જશે.

વિપયસિંહ: હું-ત્યારે એમ બોલોને, કે “ તમને મ્હોં ફસાવ્યા તે વાત ” એ તો ઉઘાડું પડેજ. આજેજ જાણ્યું? (મોટે સ્વરે) કલંક તો છઠ્ઠે દહાડે છાપરે ચઢીને બોલેહ?

શશિકલા: (ચ્હીડાઈને) પહેલેથી બોલવુંતું કની?

વિષયસિંહ: મહને શી ખબર કે આ આપનો 'First trial' (પ્રથમ પ્રયાસ) હશે ?

શશિકલા: (એ કાને હાથ દેતી ફરી જઇને) આવા શબ્દો મહેત્તાની કરીને બોલશે નહિ. કલંક શબ્દ સાંભળીને મહને આખા શરીરે કંપારી છૂટે છે.

વિષયસિંહ: છૂટે છૂટે.

શશિકલા: હું કોઈ દિવસ એવું કેટ્ટ એવી નથી.

વિષયસિંહ: (જેરથી) અંહ'અ.

શશિકલા: પછી ભણેલાં ને અભણમાં ફેર શો ?

વિષયસિંહ: ખરું છે. ભણેલાંના મગજ ઉપર ચોપડીઓનાં થાથાંનો ભાર આવે કની ? એટલે જમ પનીઆરીથી માથાના બેડાના ભારને લીધે આડું અવળું બેવાય નહિ તેમ ભણેલાંથીએ બેવાય નહિ.

શશિકલા: (રોવા જેવી થઈ જતી) ખરેખર, હું ઉત્તમ પંક્તિમાં રહી નહિ.

વિષયસિંહ: કાંઈ ગાંડી થઈ ! (ધીરે રહીને ડોકું હલાવીને) એજ ઉત્તમ પંક્તિ. બીજાં બધાં ભણેને કુલાઈ મરે કે ઉત્તમ પંક્તિનાં તો અમે, પણ સમજી તો વિચાર કરેને કે “ એમને અનુભવ શો ? ”

શશિકલા: મહને તમારી કશીજ વાત ગમતી નથી. રતિકલાનો ઉપાય ના કરો ત્યાં સુધી; એ કહી દેશે એટલે મ્હારો મરો.

વિષયસિંહ: ઓહો ! એમાં તે શું માટો વાત. રતિકલા કહી દેશે ? કહી દેશે માટે માની લેશે ! ઘેલી ! નજરે બેયા વિના ન માનવાનો તો આ જમાનો છે.

શશિકલા: ત્હમેય રહીડ ચડે એવું બોલો છો ને ? આ ત્હમને કહ્યું, રતિકલાનો ઉપાય કરો.

વિષયસિંહ: બોલ, શો ઉપાય કરવો છે ? તું કહે તે કરવાને તૈયાર છું.

શશિકલા: (ખુશી થતી) ત્યારે હવે સાંભળો. ત્હમે એને સારી બોલો છો ને ?

વિષયસિંહ: કેાણે કહ્યું વળી ?

શશિકલા: એનાયે એક હીણકમાલ ને મીઠાજખાઉ ડાક્ટર છે. એમનો સુધારક મિત્ર થાય છે.

વિષયસિંહ: (પ્રેક્ષકને) એયે ખરો. ઘણાખરા તો આવી અનુ-કૂળતાઓ માટેજ સુધારક બની આવસોઈ કુટવા મંડી પડે છે.

શશિકલા: આજ ત્રણ વર્ષે એ વિસાચતથી આવ્યો છે. તેના આવ્યા પછી રતિકલા કાલે પહેલવહેલી મળવા જવાની છે.

વિષયસિંહ: (પ્રેક્ષકને) કહો, મા દીકરી એકબીજાની કેવી કાળજી રાખે છે ! (થોડીવાર વિચાર કરીને) ખસ, ખસ, ખસ. એ ઠીક છે. એ ત્યાં જાય કે હું પ્રધાનાધ્યક્ષ મહાશયને “મહારી તબિયત સીક છે, ચાલોને ડાક્ટર સાહેબને ત્યાં” કહીને લઈ જઉં. પછી કંઈ ?

શશિકલા: (ખુશી થતી) હા, એ ઠીક છે; પણ જોડે હુંયે આવું એમ કરજો. (હસતે હસતે) હું જરા ગુસ્સામાં હતી, તેનું ખોટું ના લગાડશે, ને આપણો સ્વાર્થ ના બગાડશે.

વિષયસિંહ: એમાં મોટો સ્વાર્થ શાનો આવી ગયો છે ? આજથી જરા ડોસાને અડાવતી રહેજોને !

શશિકલા: (હસતી હસતી) તમેય ખરા છો તો ! લ્યો જઈ છું. (પ્રેક્ષકને) શું શીખવાડતા હશે ? કંઈ કાચી છું ?

વિષયસિંહ: (પ્રેક્ષકને) ડોસાનાયે ભોગ. આપણે તો માત્ર નિમીત્ત છીએ. હરિ હરિ.

(જમાલ આવે છે.)

જમાલ: (આનંદભરે) જનાબ, આપકી ખાત સરચી. (કાનમાં વાત કરે છે.) દેવાંગનાકી સાથ આપકી શાદીકી ખાત. જનાબ ! જો હો જય તો તો જીંદગીકા એક મોઝા હો જય.

વિષયસિંહ: પણ એ સિંહના પંજમાં હાથ ઘાલવા જેવું છે હાં ! ત્યાં ફાવવાને સદ્ગુણ ને ડહાપણનો તદ્દન નવોજ વેષ ભજવવો પડે. ત્યાં લાયકાત વિનાના બનીયે તો તો અર્ધચંદ્ર જ અનુભવવો પડે. એમાં તહારી સલાહ ચાલે નહિ; ને જગતસિંહ આપે નહિ; પણ વાત-

ચીત તો તેના પિતા ગંભીરસિંહ મહારાજ સાથેજ કરવી. હશે, એ કેસ હાલ મુલતવી રાખવામાં આવે છે. એ પાસે આવ. (કાનમાં) આમ આમ.

જમાલ: કબૂલ.

વિષયસિંહ કબૂલ નહિ. એમાં તે તહાર શું કામ છે? પણ એમ છે કે કાલે રતિકલા એક ડૉ. રાયને ત્યાં જવાની છે. તહારે એ યુક્તિ કરવાની છે કે ત્યાં એવી ચોકી રાખ કે હું અને પ્રધાનાધ્યાપક મહાશય આવીએ ત્યાં સુધી બન્નેમાંથી કોઈયે ખસવા ન પામે.

જમાલ: કાયકું જવાની છે?

વિષયસિંહ: (ગુસ્સે થઈને) એકવાર કહ્યું કે જવાની છે, એટલે જવાની છે.

જમાલ: હાજી, હાજી. જવાની હય તો જવાની છે.

વિષયસિંહ: (હસતે હસતે) હા, હા; એમજ. લે આ રતિકલાનું વીઝીટ કાર્ડ દઈ કામમાં લાગે તો.

જમાલ: અરછા જનાબ. (થોડીવારે) પન આપકા વહાં કામ પડેગા.

વિષયસિંહ: (હોંસભેર ઉચે સ્વરે) આ.....વી.....શું.

જમાલ: ખડોત અરછા, ખડોત અરછા. ઓ....ર..., મેરા સોગાર આપકું પહેનના પરેગા.

વિષયસિંહ: (સ્વ.) માર્યા. (જાને) કેમ?

જમાલ: અગ્રી નહોં બોલ સકતા. મયને કામ નહોં કીયા તો ફીર જૂનેસે મારો. કામ કર દઉંગા, મેરી જાનકી કસમ.

વિષયસિંહ: (પ્રેક્ષકને) કહો આમ બાબત છે. એનાં કપડાં મહારે પહેરવાનાં. (થોડીવારે) ચાલો, એ પણ એક જીંદગીનો અનુભવ છે. (જતે જતે) પહેરવેશ તો એક સમ એનો પહેરીશું પણ (આંખ ખતાવીને) આ એના જેવી ક્યાંથી લાવવી?

પ્રવેશ ૮ મો.

[સ્થળ: ડૉ૦ રૉયનું દવાખાનું ને મકાન.]

ડૉક્ટર:—

કોરસ.*

મરકીના માનીતા, ના બાણીતા, તહોયે અલિમાની;
દોગળીયાના કાળ અમે કહી, બન્યા ડૉક્ટરો તોફાની.
સ્પ્રોંગ ઢોલીયા, ઘરમાં રાખે, ગવરમેન્ટના ફોગટીયા;
પોર્ટફોલીયા કરમાં રાખે ખાલી, બનો બહુ ચોવટીયા.
સેથોસ્કોપ ધરે કાને, હથેરના પીતરાઈ બાણે;
સગાંસ્નેહીની ફીચો સંઘરી, કરે મોજ ને મીજખાની—મરકી૦
રોગ વધારે ધન સાડ, રેખીલીટી કહી દે દાડ;
એક પાઈની પીલ દઈને, બીલ બનાવે ચાર આની—મરકી૦

આ સુધારાના સમયમાં સખ કોઈ સીકલી સીકલ. જ્યાં નજર કરે ત્યાં હાડપોજર શરીર ને સીકલી સીકલ. સીટીઝન્સમાં સમશેર બહાદુરે જુઓ કે સુધારાની સાવરણીવડે દેશનું આડું રહાડનાર જાંઘેજાંઘે જુઓ, જ્યાં જુઓ ત્યાં સીકલી સીકલ અને ફૂટલી અકલ. આ અકલબાળે અકલનો ને આરોગ્યનો ઇજારો રાખ્યો છે. લાંડન જઈ મેડીકલ ડીગ્રીઓ તો બડી બડી ખાતો કરી અને ડીનરોમાં ભળીને લઈ આવ્યા ! હવે જખ મારે છે.

(જમાલ આવે છે. સલામ કરતો કરતો નીચો પડીને)

જમાલ: આપ કોન ડૉક્ટરસાખ હો જી ?

ડૉક્ટર: જોહ યસ. મેં એક કાબેલ ડૉક્ટર હું.

જમાલ: ખજોત અરછા, ખજોત અરછા. આપ એકા બેલ ડૉક્ટર હો, ખજોત અરછા.

ડૉક્ટર: હાલ તરત વિલાયતથીજ આદ્યો આવ્યો છું. દુનિયામાં એવો એક પણ રોગ નથી કે જે હું ન મટાડી શકું.

* મહાશ્વેતા કાદબરીના “કોઈ માન જુખ્યા કોઈ માન જુખ્યા...” એ ઢબે.

જમાલ: (નવાધથી મ્હોં નિહાળ્યા કરતો) જખ આપ ડૉ. રૉય તો નહિ? ખસ, આપ બોલો વૈસા તો એક ખાલી ડૉ. રૉય હય. લેકીન મેરેકું ખહુત શક હય; ક્યું કે એ વિલાયત પઢે હુએ ડૉક્ટર તો મુએ મુડદેકું જીલાતા હય; ઐર આપ તો ફક્ત સખ રોગ મીટા સકતે હો.

ડૉક્ટર: (ખુશી થતા સ્વગત) ખ્યાતિ તો ખૂબ પહોંચી ગઇ લાગે છે. મ્હારી હુશિયારી કંઈ કમ છે? વિલાયતના એડીટરો (છાપાના તાંત્રીઓ) સાથે ખાટલ: ફાડ્યા ને પૈસાનું પાણુ! કર્યું તેને ફાયરો એમ; હવે દોઢિયાં સાર દોઢીમાં હાથ ઘાલવો નહિ પડે. (જમાલને) આદમી મરતા હય એહી એક રોગ હય. મૈય બોલાના સખ રોગ મીટાતા હું ! યે ઝાડપર નામ પડે.

જમાલ: વાહવાહ, વાહવાહ. જખ તો હમારા કામ ઝરર હોગા.

ડૉક્ટર: કેમ શું રોગ છે? રોજીંદા દવાની ફી ચાર આના છે. ઘેર બોલાવો તો પાંચ રૂપિયા.

જમાલ: ઐર સમજે કે દુકાનપર બુલાયે તો?

ડૉક્ટર: (ચડીડાધને) જહનમમાં બોલાવો તોયે એજ ફી.

જમાલ: અરછા અરછા, સમજ ગયા. આપ જહનમમેં ગયે, નો ભી વોહી ફી.

ડૉક્ટર: એજ, એક પાઇ પચુ એછી નહિ. જે હોય તે રોગની હકીકત કહેવા માંડો. મ્હારો ટાઇમ ગુમાવો નહિ.

જમાલ (આજુબાજુ જોઇ) યહાં કોઇ દદાયાંકી ગીદી તો કુંછ દીખાતી નહીં હય?

ડૉક્ટર: મ્હારી ઘણી ખરી પેદાશ વીઝીટફીનીજ છે.

જમાલ: (ત્રેક્ષકને) જખ તો એકાબેલ ડૉક્ટર ખરા. (ડોળને) અરછા જનાખ. રોગ તો ખસ એક હય. દેખો, યહ આંખ, જરા અરછી ખના દો. આપકી જયસી; બીબીકી સામને દેખનેમે જરા હરકત આતી હય.

ડૉક્ટર: (જમાલને) ફૂલ ! (મૂખાં) કંઈ અક્લ છે કે નહિ ?

ડૉક્ટર: ખુદા આપકા ભલા કરો. મેં ખરાખર ફૂલ જૈસા હું ? લેકીન મેરી સેદાની મેરેસે બી જયાદા ખૂબસુરતીકા ફૂલ હય. યહ રહા હમારી પાસ દાડ !

ડૉક્ટર: (સ્વગત) એટલે? મારો ખેટો મહને બનાવી ગયો આ તો મીસ રતિકલાનો નોકર તો નહીં હોય? મહારી પરીક્ષા કરવા માઠલ્યો છે કે શું, કે ભાઈ સાહેબનો વિલાયતથી આવ્યા પછી કેવો મીઠજ છે? (કાડ વાંચીને પ્રગટ) આહ માધ ડીયર રતિકલા! વહાલી રતિકલા. (જમાલને) તમે તેના નોકર છો?

જમાલ: હાંજી. ઉનકા ઐર આપકા.

ડૉક્ટર: (ખુશી થઈને) હીક, તમને કેમ માઠલ્યા છે? કંઈ ટાગળ આપ્યો છે?

જમાલ: જનાબ! એક ખાત સુનીયે. ગુસ્સા મત કરના. યહાંસે જીતને આદમી વિલાયતકું જતે હય ધતને કોઈ, ઐર કોઈ સખખસે આધે ખાદ અપને દેશ, અપની ઐરત, અપને દોસ્ત, અપને માધ ખાપ મખકું છોડ દેતે હય યા તો ધિક્કારસે દેખતે હય. યહ સખખસે હમારી સેઠાની ખાધ રતિકલા ખહોત રંજ ખાકે દુખલી હો ગધ હય; ઐર ખડી ગભરા રહી હય કે જીસકે લીયે મેં મર રહી હું ઐ મેરે સામને લી દેખેગા કે નહિ?

ડૉક્ટર: (વિચારમાં પડી જઈને) ખરેખર, દીલગીરીની વાત ત્યારે શું કરવું?

જમાલ: (થોડી વારે વિચાર કરીને) વૈસા કરો જનાબ. રતિકલા અભી આનેકી હય. આનેકી હુઈ ઐ ખખત આપ યહ ખમ્લાકી પાસ એક મજબૂત દોર લે કે નાસીપાસ હોકે રોતે હોવે જયસે ખડે રહો, ઐ આયગી તખ મેં ખોલુંગા કે કયા તેરા નસીબ! જો મેં ન આયા યા; તો ઐ ઝર તીન દિનબર તુ નહીં આયો, તો તુંને અભી ઉનકું છોડ દીયા. વૈસા સમઝકર જન દેતા થા.

ડૉક્ટર: (સ્વગત) વાહ! આ નવો કિસ્સો છે. ખોસ્સાના રમાલમાં કાદો રાખી, તે ચુપકીથી સુંઘી લઈને વાત કરતાં આંખોમાં પાણી લાવી ભોળવવાનો અખતરો તો હવે જૂનો થઈ ગયો છે.

જમાલ: હં. કેસા દોર લાઓગે? કેસા આપ ખડા રહોગે?

(ડૉક્ટર એક મજબૂત દોર લાવી જમાલને આપે છે. અને રોતે રોતે એક આંશકની પ્રચલિત રૂદન ગજલ ખાતો, ખતે હાથ

થાંભલા સરસા રાખી હોભો રહે છે, એટલે જમાલ એકદમ તેને ખાંધી લે છે. ડોક્ટર ખૂમો પાડે છે ને છૂટવાને તરફડીયાં મારે છે.)

ડોક્ટર અરે નોકર ! છોડ મ્હને જો (ધીમે ધીમે) “ રતિ-કલા ” ના નોકર ! (ખૂમો પાડતો સ્વગત) એ હરામીનું નામ પણ ના પૂછી લીધું કે પોલીસમાં ફરિયાદ અપાય.

જમાલ : (પ્રેક્ષકને) કેસ ખનાયા હોતા તો બી નામ જનતા. (ડાબે) “ અબે ચૂપ ઠેર ”

(જમાલ પાસે જમને વિલાયતી રૂથો મ્હોંમાં મારે છે અને પોતે કપાટમાંથી ડોક્ટરનાં કપડાં કહાડી મેડીકલ ગાઉન (વૈદકીય જલ્લો) પહેરીને અપ દુ ડેટ થમને ડોક્ટરની ખુરશી પર બેસી ટાંટીયા હલાવતો, ખૂમ પાડે છે.)

જમાલ : ઝાય ! ઝાય ! ઝાય !

(જમાલનાં કપડાં પહેરેલો વિષયસિંહ બહાર આવોને હોભો રહે છે.)

વિષયસિંહ : ઝાય કેને કહે છ ? મ્હને ?

જમાલ : (પગે પડતો સલામો ભરતો) જનાબ ! આપકું નહીં, મગર શશિકલા કા.....

વિષયસિંહ : (ગુસ્સાથી) ચુપ.

જમાલ : સરકાર ! એક આધા ઘંટા ઝાય ખન જમયે; નહિતર રતિકલા સમજ જાયેગી તો ખાજી બીગડ જાયગી. નહીં તો મૈય તો ચે ચલા.

વિષયસિંહ : (માથુ ખજવાળતો પ્રેક્ષકને) આ પણ ખરે ઝાયનો આપ. (ધીરે સાદે) ચાલો આયે ફારસ થવા લો. કોઈ જાણતું તો નથીને ? જવો પેલો શોખ સમજવો તેવો આયે એક શોખ સમજવો. (નિશ્ચય કરી જમાલને) જી સાખ !

જમાલ : સમજતા, નહીં, કયા મંગાતા હું, જાઓ નોકરીસે નીકલ જાઓ. તુમ તદન નાલાયક હો.

વિષયસિંહ : (પ્રેક્ષકને) ઝાયની નોકરીને માટે તો નાલાયક છીએજ.

જમાલ: (પાસે આવીને ગળગળા અવાજે) જનાબ ! વૈસા ક્યું કરતે હોજી ? તકલીફ ઉઠાઈયેજી, જખ રતિકલા આવે તખ એ કખાટ-મેસે ખાટલી લાનેકી.

વિષયસિંહ: (પ્રેક્ષકને) કીક. આ તો રિયર્સલ ચાલે છે. સમજ્યા.

(કખાટ ઉઘાડી ખાટલી ક્યાં છે ક્યાં નહિ, શું છે શું નહિ, તે બેધ લે છે; ને તેજ વખતે ખાટલી ટેબલ ઉપર લાવી મૂકે છે.)

જમાલ: શાખાશ, શાખાશ, આજસે' તુમારા તનખા દર મહા દશ રૂપિયા ખટા દીયા હય. (ઘાડીવારે) બાય ! કુછ સમજતા નહી ! પ્યાલી બરકે રખના ચાહીયે. જ્યો આજસે' તુમારા તનખા ખીસ રૂપિયા કટા દીયા હય. (ખુરશીએથી ઉઠીને વિષયસિંહને પગે લાગતો) જનાબ ! મય કોન લેને દેનેવાલા ? મય તો ગરીબ આપકા તાબેદાર હું. ખૂરા મત લીજીયે જનાબ ! નહીં તો મૈય મરજઈગા. જનાબ ! જાને હો યહ સખ ખાત. સલો અપને ખંગલે પર. (ચાલવા માંડે છે.)

વિષયસિંહ: (ચીડાઈને) રહેવા દે ત્હારી માફી; નથી બેઠતી મ્હારે. જા ખુરશીપર ચોટ ને જ વખતે જ કરવાનું હોય તે સાથે સાથે કહી નાંખ.

જમાલ: અરજા જનાબ ! દેખો રતિકલા આતી હય. જરા સમાલકે કામ કરના.

(રતિકલા આવે છે. જમાલને ડોક્ટર બહુ તેની સાથે શેકહેન્ડ (હસ્તધૂનન) કરે છે.

રતિકલા: " Well my dear Doctor how are you ? " (ડોક્ટર સાહેબ કેમ છો ?)

જમાલ: (પ્રેક્ષકને) માયના કોન સમજતા હય મેરા ખાવા ?

રતિકલા: " I trust you retain the same love for me " (મ્હને વિશ્વાસ છે કે આપ મ્હારો આગળનો પ્રેમ વિસરી ગયા નહિ હો.)

જમાલ: (ગભરાતો સ્વગત ખૂમ પાડી ઉઠીને) યે અંગ્રેજકી લડકી કેખસે' હો ચપ ?

રતિકલા: માય ડીયર ! " You chill me up by your silence " (મ્હારા મ્હાલા, તમે ખોલતા નથી તેથી હું ગભરાઈ જઈ છું.)

જમાલ: માય ડીયર સુનો-સાંભળ. જામ હું-જ્યારે હું લાંડનથી અભ્યાસ કરી મુંબઈમાં રહ્યા થા, ત્યારે ત્યાં સ્વદેશી મુવમેન્ટનો ખડા ઝડો ફરતો હતો. હરેકે કંઈ ને કંઈ તો છોડ્યા. વિદ્યાયતી કપડાં, વિદ્યાયતી સંજારેટ, વિદ્યાયતી ખૂટ જીસકું જેમ ઠીક લગ્યા તેમ છોડ્યું. મહેં ફિર છોડી અંગ્રેજી જીખાન કે તહીં નહીં. ઓર તહીં નુકશાન. ઓર એ...એ...એ હુડું જીખાન લે લીધા. ખડોત મહાવરાસે ગુજરાતી ખી ભૂલ ગયો.

રતિકલા: હિન્દી કે હુડું ?

જમાલ: હાં, હાં, હિન્દી ! હિન્દી !

રતિકલા: હાં, ત્યારે તો ઠીક. મહારી સાથેનો રનેહ તો નથી મૂકી આવ્યાને ?

જમાલ: (ભેરથી ડોકું ધૂણાવીને) અંહં અ.

રતિકલા: ડીયર ! આપના મુખારવિંદમાં પણ કંઈ બરંકર ફેરફાર થઈ ગયો છે. આપની મુલાકાત પહેલાં માત્ર બે ત્રણ પ્રસંગો-પર થએલી છતાં માત્ર હૃદય જ આપને ઓળખી શકે છે.

જમાલ: (પ્રેક્ષકને) હૃદય કયા પીછાનતા હય ? કપડે ઓર મકાન પીછાનતી હય (રતિકલાને) અને આપકા અવાજમાં પણ તેથીયે ભયંકર ફરક પડ્યા હે. અવલ, આવો ઝીણો અવાજ ન થા.

રતિકલા: (હાથમાં હાથ મિલાવી) ગુણીયલ અતુર ! તમે બલી એ વાત સમજી ગયા ? તમારાથી મહાઈ શું ખાનગી હોઈ શકે ? તમને યાદ છે ને કે તમે વિદ્યાયત જવા હપડ્યા ત્યારે હું ફીમેલ ટ્રેનીંગ કોલેજમાં ભણતી હતી !

જમાલ: હાં અચ્છી તરેહથી.

રતિકલા: ત્યાં લેડી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાહેબ મીસ કોકેટ અમને છેલ્લા વરસમાં તીણા સ્વરે બોલવાની બહુ જ સારી પ્રેક્ટીસ કરાવી હતી અને કહેતાં હતાં કે પરણવાના દિવસ સુધી પોતાના વહાલા સાથે આવા સ્વરમાં જ બોલવું. નોકરો ભાઈબહેન વિગેરેને ધમકાવવા વખતે, માતાપિતા સાથે કલેશ કરતી વખતે, અવાજ ઘરડાઈ જાય તેનો વાંધો નહિ, પણ માણુમિય સાથે વાત કરતાં તો ઝીણામાં ઝીણું ફરિમ સ્વર રાખવો.

જમાલ: (હહેરથી) સચ્ચું, સચ્ચું. જૈસા તમારો સ્વર કૃત્રિમ હે તેવા મ્હારો ચહેરોથી જૂઠા છે.

રતિકલા: (આશ્ચર્ય પામતી) કૃત્રિમ ચહેરો એટલે શું ?

જમાલ: નયા સાયન્સની જો તો ખસિહારી હે; 'Face transference' (મુખવિવર્તન).

રતિકલા: (ચકિત બની) એટલે આ ત્હમારો ચહેરો તે બીજા કોઈનો ? ને બીજા કોઈનો ચહેરો અત્યારે ત્હમારા જોવા હશે એમ ?

જમાલ: ખસ ચુંજ. તમે જેવું સમજી ગયાં તેવું બીજું કોઈ ન સમજે. તમે 'Thought transference' (વિચાર વિવર્તન) સુન્ધા હે ?

રતિકલા: હા, સારી પેઠે. એક માણસ બીજાના પર હીપ્નોટીઝમનો પ્રયોગ કરે અને પછી પોતે સાકર ખાધને કોયલાનો સ્વાદ મનમાં લાવે તો પેલો બણે કે હું કોયલા ચાવું છું.

જમાલ: ખસ એજ. જમ તમને 'ફેસ ટ્રાન્સફરન્સ' માં નયા ક્યા લાગેછે ?

રતિકલા: (પોતે મૂર્ખ ના ઠરે માટે) ના.....ના, નવાઈ જેની એમાં ? એ તો હું બણું છું.

જમાલ: ફીર ગજાં તજાં કયું વીણતે છો ? ફીક, તુમ 'લાઈફ ટ્રાન્સફરન્સ' (પ્રાણવિવર્તન) બણતે છો ?

રતિકલા: શા સાફ નહિ ? એક ખકરાને મારીને તેનો જીવ માણસમાં મૂકી તેને દસ પંદર મિનીટ જીવતું રાખી શકાય છે.

જમાલ: હં, ફીર ગજાં તજાં કયું બીણતે છો ? આ તો ફેસ ટ્રાન્સફરન્સ (મુખ વિવર્તન) આ તો બહોત સહેલું !

રતિકલા: હાસ્તો, પણ કંઈક સૈકા પછાત રહેલા હિંદુસ્તાનમાં એ સાયન્સ (સાજ) નથી તેથી નવાઈ. ખાકી તો શું ? ના ખરેખર, હું એ બણું છું. મ્હેં સાબડયું છે ને એનાં ચોપાનિયાં પણ વાંચ્યાં છે. એમ તો એકંદરે મને વાંચવાની ટેવ થણીજ. શેક્સપિયર, આલ્ડરિમથ, સ્કોટ વિગેરે લેખકોનાં બધાં નાટકો ને નોવેલો (નવલકથાઓ) મ્હેં વાંચ્યાં છે.

જમાલ: પણ સ્કોટનું ઈમ્પ્રેશન નહિ વાંચ્યું હોય.

રતિકલા: ખર્ષાં, ખર્ષાં કહુ છું ને ? એકે ખાકી નહિ.

જમાલ: હું ગયાથા વિલાયત શા સારું ? આનાજ લીધે.

રતિકલા: ખરોખર, હવે મ્હને સમજાયું. મુખ્યમાં એસી ગયેલાં ડાયાંવાળી, મ્હોં ઉપર પુષ્કળ કરચલિયોવાળી એંશી વરસની બુઢી મડમોની ચૈડ મૈડ એડી, જીતમ એન્જેવીંગની (નકસીની) બેંગ અને ફર્સ્ટ ક્લાસ ગાઉનના શોખ જતા નથી, તેનું કારણ આ.

જમાલ: ખ્હોંતેર વર્ષની બુઢી યુરોપમાં અઠ્ઠાવીશ વર્ષના યુવાનને પરણે છે, તે આજ સાયન્સ (શાસ્ત્ર) ને લખે. (રતિકલાનો હાથ પકડી) જરા ધધર આવો, એર ગમ્મત ખતાવું. (ડૉક્ટર પાસે લઈ જઈને) બેઠ લ્યો. છે ખરાખર ચહેરો ? આજથી પાંચ ખરસપર ચેરા બેયાથા તેવો ?

રતિકલા: (આશ્ચર્યથી) ખરોખર આબેહુખ.

(ડૉક્ટર છૂટવાને અને બેલવાને તરફડીઆં મારે છે.)

રતિકલા: આ આમ કેમ કરે છે.

જમાલ: દદોં હીવાનો છે.

રતિકલા: હાં. તેથીસ્તો. ખાકી “હ હ” કરીને ચીસો શાની પાડે ?

જમાલ: આજથી ત્રીન દિવસપર કોઈ બે મુસલમાનો ખરોખર એકસરખાજ મ્હોંના આયા થા. ખન્ને ભાધજો થા. એકઠા નામ જમાલ એવા કુછ હતા. એ આ હીવાનાને મૂકી ગયો. મ્હારો અને દદોંના ચહેરો ખદલનેકા પ્રયોગ કીયા તબ તો તમેજ આ પ્હોંચ્યાં.

રતિકલા: (ચમકતી) તુ એનુ નામ જમાલ હતું ? (જમાલનો ચહેરો નિહાળી નિહાળીને બેતી) એહ ! હું એ જમાલને જાણ્યું છું. અત્યારનો તમારો ચહેરો ખરોખર જમાલના જવોજ છે.

જમાલ: ખન્ને ભાધજો ખરોખર એક સરખાજ ચહેરેકા થા.

રતિકલા: હવે ખરોખર મ્હને ખધું સમજાયું. ખ્યારા ! ત્યારે તો હવે ત્હમે હજારો રૂપિયા કેમાવાના ?

(ખજાં ઉપર હાથ મૂકીને ગાય છે.)

ગાયન, રાગ મહાડ.*

રતિકલા:—

નિરખી રહું મુખ મોહનનું રે, કરી પ્રીતિવશ પાતળીએ;
ઝખકોળું ઝાઝ જોખનનું રે, મુજ પ્રિયતમ પ્રેમ જલધિયે.

જમાલ:—

આવો કુમકુમ પગલિયે, માનુની નવ મુજને ભૂલીયે;

વિષયસિંહ:—

ભૂલીયે નવ હો ભૂલીયે નવ હો, પરખ્યો નર નવ નવલીયે.

જમાલ: વાહવાહ. જીંદગીમેં યહ મઝા નહિ મીલેગી. (એકદમ ખૂમ પાડીને) બાય ?

(વિષયસિંહ ફક્ત આવે છે. “ જી ” નથી કહેતો.)

જમાલ: ખહાર બંકે કરો, જલદી ખૂટ સાફ કરો.

વિષયસિંહ: (પ્રેક્ષકને) આતો મારો બેટો પરોણો મટીને ઘરઘણી થઈ બેઠો. આવી ઉલ્લુએ આવાનેજ લાયક હોય છે.

જમાલ: (વિં પાસે જઈને કાનમાં) જનાબ ખહાર બધયે. દેખો કેસી લઢૂ ખનાતા હું.

વિષયસિંહ: (જમાલને ધકકો મારીને) પણ મહારા દેખતાં શી હરકત છે ?

જમાલ: (પાછો બાય છે. જતે જતે પ્રેક્ષકને) સીધા સીધા સમજકર નહીં જાયગા તો ઈધર કુસ નીકાલુંગા.

(રતિકલાને) ગુલાબી પાણી માટે કાનમાં બોલ દીધા. પણ પાછે બીચાર આયા. “ નહિ ખસ મેરે હાથસેંજ આપીશ. ”

(જમાલ અને રતિકલા સામસામી પ્યાલીએ પીયે છે. રતિકલા ફરીથી જરા ઉપરનું જાય છે એટલામાં)

વિષયસિંહ: (સ્વગત) હવે ખરોખર તાલ બમ્બો છે. શશિ-કલા ને પ્રધાનાધ્યાપક મહાશય ખન્ને આવતાંજ હશે. મહેં અહીંની એપોઇન્ટમેન્ટ+ આપી છે, પણ ડૉક્ટરને એકવાર છૂટો કરવા દે.

* “ મેં ” કેસી હોરી બેલુંગી સાવરીયાઈ સંગ ” ની ઢબ.

+ અમુક સ્થળે, અમુક સમયે મળવાનો કાર્યક્રમ.

(જમાલ ન જાણે તેમ ડૉક્ટરને છોડી નાંખે છે ડૉક્ટર જમાલને પકડવા દોડે છે. જમાલ નાસવા માંડે છે.)

જમાલ: (નાસતે નાસતે ખુબ મારતો) રતિકલા ! આ દીવાનો તો છૂટી ગયો. મેરેકું જીવતા નહીં રહેવા દે. ઓહ ડીયર રતિકલા ! બચાવ, નીકર તેરેકું રાંડના પડેગા.

(જમાલ આમતેમ સંતાવાને નાસે છે. રતિકલા ડૉક્ટરને અલીને મારે છે. ડૉક્ટર ખૂબ પાડીને કહે છે કે “ ડૉક્ટર તો હું ” પણ રતિકલાનો સપાટો ચાલ્યેજી બચે છે. પ્રધાનાધ્યાપક અને શિક્ષકલા આવી પહોંચે છે, એટલે ડૉક્ટર પણ જમાલની પેઠે સંતાઇ બચે છે. વિષયસિંહ પણ પોપાક બદલી નાંખી હંટર લઇને આવ્યો હોય છે.)

શિક્ષકલા: (ચમકતી) આ શું ? અહીંયાં રતિ ક્યાંથી આવી છે ?
(પ્રધાનાધ્યાપક રતિકલા સામું બેઠે રહે છે.)

શિક્ષકલા: (દાંત પીસતી રતિકલાનો હાથ ખેંચતી) અહીં તો આવ મહારી પાસે ? હુચ્ચી નીકળી આવી ? આ કાન્તાને ઘેર ગઇ હઇશ કેમ ? મહારા ઘરમાં નહિ ચાલે એવું. સમજી ? જૂઠાણું, ફેલ ને નહારાવેડા એ ત્રણ વાનાંથી તો મહને હાડોહાડ પગથી તે માથા મુઘી ઝાળ લાગી બચે છે. મહારા ઘરમાં કોઇએ આવું નહિ ને તું આવું ક્યાંથી શીખી ?

વિષયસિંહ: (પ્રેક્ષકને) આ શીખી ક્યાંથી ? ઘરમાં કોઇએ આવું ના મળે છતાં ?

પ્રધાનાધ્યાપક: પણ તમે આટલાં બધાં તડી શું કામ પડો છો ? કઈ દરત થયું હશે તેથી આવી હશે. એક વિલાયત જઇ આવેલા સારા નામાંકિત ડૉક્ટર ને પ્રતિષ્ઠિત સુધારક જન્ટલમેનના ઘરમાં છે. પછી જુઠો આક્ષેપ મુકવાનું કારણ શું છે ?

શિક્ષકલા: જન્ટલમેન સાથે શું કામ કરતી હતી તે તો કાનો-કાન સાંભળ્યું ને ? એ તો અહીં મુજરો કરવા આવી છે.

રતિકલા: (પગે પડતી) બાપાજી ! મહને ક્ષમા કરો. મહેં અચ-રાધ કયો છે તે હું અમાન્ય કરતી નથી; પણ હું લાચાર છું. હું ડૉક્ટર સાહેબને તન મન ધનથી વરી ચૂકી છું.

પ્રધાનાધ્યાપક: (શશિકલાને) જો સાંભળ.

(રતિકલા પ્રધાનાધ્યાપકની છાતી સરસી આવીને ઉભી રહે છે ને પ્રધાનાધ્યાપક તેણીને માથે હાથ ફેરવીને છાતી સરસી ચાંપે છે.)

પ્રધાનાધ્યાપક: ખેટા! વાત તો કરવી હતી? એની મરજી હોય તો ખુશીથી પરણાવીએ નહિ? આ તો લોકમાં ખોટું દેખાય. એવું ના કરવું.

(રતિકલા ખોટું ખોટું રડી પડે છે.)

વિષયસિંહ: મહાશયજી! હું આપના મતને ખરોખર મળતો છું.

પ્રધાનાધ્યાપક: રાજકુમાર સાહેબ! ખરેખર કહું છું કે આમાં કશું બીજું ગંભીર છેજ નહિ. આપણા લોકોને તો ટેવ પડી છે.

વિષયસિંહ: (પ્રેક્ષકને) એક કલિકાલ કથનનો આજ પાકો પુરવો મળ્યો.

બાપા કહે છે “લાવ પારણે ગુલાવું લાડી ખેટી”
ખેટી :લે છે દહાવ બારણે પ્રણયી, ઠાજન, ભેટી
ઘર વર વાતે છટકે છેટી, કહે સહુ “કીકી અલહેતી”
સાધે રે., સમયે+ પેટી, સર્વ સમેટી “ખેટી”*

(પ્રધાનાધ્યાપકને) તમે કહો છો તે ખરોખર છે. શક જોવું હોઈ શકજ શેનું? હજી તો બાળક છે!

શાશિકલા: (વિ. ને ક્રોધમાં) આ તે શું બોલતા હશે? એ નથી નહાની, “બાવીસ વર્ષની ખેટી તો બાર છોકરાંની મા થાય” (પ્રધાનાધ્યાપક સામું જોઈને તિરસ્કારભર્યા કંટાળાથી) હું તે શું કહું આમને?

વિષયસિંહ: (શશિકલાને) તમે બાળુએ રહો. તમારું ખેરાનું આમાં કામ નહિ. (પ્રધાનાધ્યાપકને ધીરે રહીને) હવે એમ કરો. ડોક્ટર સાહેબને બહાર નિર્ભયપણે આવવા લો, અને અત્યારેજ કરો. વેવીશાળ ને કરો લગ્નની તૈયારીઓ! એટલે એય સુખી ને આપણેય સુખી.

+ એક સમયે જરૂર પડ્યે.

* આ કાવ્યશીલ તથા અન્ય સમાનાર્થક ઉલ્લેખો અમુક પ્રકારની રૂચિના કાર્યરૂપ નથી પરંતુ સંબંધ સામાજિક અને જાતના સુધારણાથે વિસ્તૃત (વેરેલી) સુદર્શનશુટિકા રૂપ છે. પ્રાસન્ય આનંદ નહીં પણ ઉપયોગિતા છે.

પ્રધાનાધ્યાપક: પણ છે- ક્યાં ડૉક્ટર? કોણ બધું ક્યાંય બરાધ પેઠા છે.

શશિકલા: (રતિકલાને) ક્યાં ગયો ત્યારે ડૉક્ટર! અત્યાર સુધી તો નાચતો હતો ને હવે ક્યાં બરાધ પેઠા. જા બોલાવી લાવ.

રતિકલા: (સંતાઇ ગયેલા જમાલ પાસે જઇને) બહાલા! ખાપાજી મોટા મનના છે. મ્હને ક્ષમા આપી છે, આપણા લગ્નને સંમતિ આપી ચૂક્યા છે; માટે નિર્ભયપણે બહાર આવો.

(જમાલ સહેજ ડોકીયું કહાડે છે. વિષયસિંહ હંટર બતાવે છે.)

વિષયસિંહ: (સ્વગત) ખરચા બહાર તો નીકળ. ખરાખર સાટું વાળું છું ખાય બનાવ્યાનું.

(રતિકલા પુબ્કળ આજીજી કરે છે; જમાલ કોઇ ન દેખે તેમ વિષયસિંહને પગે લાગે છે.)

જમાલ: (રતિકલાને) અંહં. મૈય તો શરમાઇ શરમાઇકે ઢગલો હો બતા છું. અત્યારે ને અત્યારે ક્યાં છતાવળ હે? સખકું ઘર જાને દે. તું બી જા, મેરી બડી ચાચી! જા નહીં તો મૈય મર ગયા.

રતિકલા: બહાલા! આમ ગભરાઓ છો શું? જરા હિંમત લાવો કે પછી જીંદગીભર સુખ.

(જમાલનો હાથ આંધીને ખેંચે છે).

જમાલ: (ખૂમ પાડતો) મેરેકું તો નથી શાદી કરવી.

રતિકલા: ચાલો, ચાલો, આમ શું કરો છો?!

જમાલ: (ખૂમ પાડતો) જાને દે મુઝે! મ્હેં તો વિલાયતસે દો મડમ આણી હે.

રતિકલા: છો આણી. તમે બહાર આવોને!

જમાલ: ખાત્રી કરકે પછીજ શાદી કરજે નીકર સોનેકી ખંગડી પહેરી સેવાસદનમાં જવા પડેગા.

રતિકલા: એમ શું કરો છો? ચાલો, ચાલો.

(રતિકલા જમાલનો હાથ ખેંચે છે)

(ડૉક્ટર ગભરાતે ગભરાતે ડોકીયું કહાડે છે.)

ડૉક્ટર: (સ્વચત) શું કરવું? બહાર પડીએ છીએ તો વખતે ચાલુકથી ચામડું ચીરાઈ જાય છે. નથી બહાર પડતા તો લગન થઈ જાય છે.

રતિકલા: (જમાલને) એમ છેક નવંસ (ધૈર્યહીન) શું કામ થાઓ છો?

(રતિકલા જમાલને ખેંચવા માંડે છે.)

જમાલ: (સ્વચત) અબ આવી પૂરી કમખખતી!

(ખેંચી આણુયાથી જમાલ પૂંઠ કરીને ઉભો રહે છે.)

વિષયસિંહ: રતિબહેન! લગન આની સાથેજ નક્કી કરવું છે ને?

રતિકલા: હાહ, જીવતે પાળેય એ અને મુએ ખાળેય એ.

વિષયસિંહ: (જમાલને) ડૉક્ટર સાહેબ! આમનું મ્હોં ફેરવો.

(જમાલ અવળી પૂંઠ રાખીને ડોકું ધૂણાવ્યા કરે છે.

વિષયસિંહ ડોકું આડીને ફેરવે છે.)

શશિકલા: હાય, હાય! આ શો જગજ? આ તે ડૉક્ટર કે જમાલ?

પ્રધાનાધ્યાપક: જોહ, યસ! આ શો જગજ? આ તે ડૉક્ટર કે જમાલ?

વિષયસિંહ: (જમાલને ચાલુક મારીને) જમાલજ. હે હરામી! મ્હારા અધ્યાપક મહાશય મ્હારા પિતાપુત્ર, જમના પત્ની મ્હારે માતાપુત્ર છે, તેમની પુત્રી સાથે દગાખાજી કરતો હતો? (ચાલુક મારવા માંડે છે.)

(શશિકલા સામું જોઈ લઈને, જમાલને) મ્હારા આખખા રાજગૃહમાં કોઈએ આવું નહિ ને તું આવું અપભ્રંશ શીખ્યો ક્યાંથી?

(ચાલુક લગાવે છે.)

જમાલ: ઓ રતિકલા! મૈંય તો મર ગયા. (રડવા માંડે છે.)

રતિકલા: (એકદમ વચમાં પડી ચાલુક ખુંચાવી લેતી) (વિન્ને) મ્હારી વાત તો સાંભળો? વગર કારણના મારશો નહિ, ડૉક્ટર સાહેબની હકીકત તો સાંભળો? જુઓ.

(રતિકલા અંદર જઈ દોડતી દોડતી ડૉક્ટરને કાન પકડી ખેંચી આણી ઉભો કરે છે. તથા સર્વેને તોનું મ્હોં ખતાવે છે.)

રતિકલા: (જુઓ છે, ડૉક્ટર સાહેબનો ચહેરો ? અસહ્ય આખે-
દુખ ! એ તો Face transference થી (મુખવિવર્તન પ્રયોગથી)
ડા. સાહેબે ચહેરો ખદલી નાખ્યો છે. (જમાલને ખતાવીને) ખરા
ડૉક્ટર સાહેબ તો આજ.

(ડૉક્ટર નીચું બેઠ રહે છે.)

જમાલ: (ડોકું હલાવીને) ખરી વાત છે.

વિષયસિંહ: (પ્રેક્ષકને) ખરી, ખરી Face transference
theory (મુખ વિવર્તન વિષા.)

રતિકલા: (સાચી કથાના હર્ષે) હવે તો ખાત્રી થઈને ?

વિષયસિંહ: Romantic regions (પ્રેમ પ્રદેશ) માં રખડ-
નારી રતાંધળીઓ જટલી બેવકુફ નહિ બને તેટલી થોડા. (જમાલને
આશ્ચર્ય મારીને) બોલ સાચેસાચું ! જમાલ છું કે ડૉક્ટર ?

જમાલ: જનાબ ! રતિકલા ભેણુ સચ્ચી છે.

શશિકલા: મુઆની ભાષાજ મુસલમાની છે ને (રતિકલાને)
જા પરણ, ને થા તરકડી.

રતિકલા: (નરમ પડતી ને નિરાશાયુક્ત કંઠાળેલા અવાજે)
હજી કોઈ સમજતા નથી, જરૂર આ તમારી અંધધાંની ભૂલ
થાય છે. હાં ?

વિષયસિંહ (જમાલને) બોલ, સાચેસાચું નીકર મરી
ગયો સમજજો.

જમાલ: (પગે પડતો) છતા રહને દો જનાબ ! મૈય આપકી
જુતી હઠાનેવાલા જમાલ !

રતિકલા: (એકદમ ચ્હોડાઈ જતી) મેર મુઆ પાઘડીખડયા
મ્હને છેતરી ? ડૉક્ટર સાહેબને મ્હારે હાથે માર મરાવ્યો.

ડૉક્ટર: તેનું કાંઈ નહિ. “ All's well that ends well ”
જો પરિણામે સારૂ તે સર્વ કાળે સારૂજ માનવું.

(રતિકલા નેત્રપદ્મવીથી ક્ષમા માગે છે. ડૉક્ટર નેત્રપદ્મવીથી ક્ષમા આપ્યેજ બાંધે છે.)

વિષયસિંહ : (ડૉક્ટરને) આ બંધનું શી રીતે ? તમને જમાલે તાણી બાંધ્યાતા ?

(ડૉ. શેવાજીનું મોં કરી ડૉક્ટર હલાવીને હા પાડે છે.)

પ્રધાનાધ્યાપક : (ડૉક્ટરને) મહારે તો જે કરવાનું છે તે કરીશ, પણ તમને શરમ છે !

ડૉક્ટર : (પ્રેક્ષકને) જુઓને, જમાલને તો ડોસો કશુંએ કહેતો નથી.

પ્રધાનાધ્યાપક : (ડૉક્ટરને) તમને શરમ છે, શરમ છે !

(ચાલવા માંડે છે.)

શશિકલા : (રતિકલા સામું બેઠને) આટલાં ઘણીને વહાલાં લાગતાં હૃદયું તે અમથાં નહિ, તરવારની ધાર ઉપર ને ધાર ઉપર રહ્યાં હૃદયું ત્યારે કંઈક ગણતા થયા છે. સમજી ? નથી અમે તો હારા જવાં.

(શશિકલા ચાલવા માંડે છે.)

વિષયસિંહ : (જતે જતે) અરે રામ રામ ! બહુ ખોટું થઈ ગયું.

જમાલ : યા અહ્લા ! પરવરદીગાર ! મેરા તો માર માર કે ચમડા નીકાલ દીયા.

ડૉક્ટર : (જતે જતે) જુઓ એ જમાલ. આજ તો અમેજ સીકલી સીકલ ને કુટલી અકલવાળા બની ગયા.

પ્રવેશ ૯ મેા.

[સ્થળ: દેવાંગનાનો મહેલ.]

દેવાંગના: (હિંમમાંથી ઝબકતી) અરે તિલોત્તમા ! અરે મને!-
રમા ! કયાં જતી રહી ? આ તે શય્યા ગુલાબની કે કંટકની ?
હાય ! મહારે ઉપવેષ્ટે કોણે ખેંચી લીધુ ? મહારે કપરીખંધ કોણે
છોડી નાખ્યો ? આ કંચુકીની કસો કોણે ઢીલી કરી નાખી ? અરે !
આ વાયુને કોઈ પ્રતિખંધ કરોને ! એ ઠગારો શાન્તિને નામે અશાન્તિ
જમાવી બેઠો છે. એની ધારી ધારી લહરીઓ અસિધારા જવા
આટકા મારે છે ! મહેને કોણે મારી ? આ એકેએક અંગ કેમ શિથિલ
થઈ ગયું ? છેક જડવત્ ખની ગયાં. જાણે તદન લૂલાં ! કોઈ ખોલોને ?
આ તમારી ઘેલી થઈ ગયેલી દેવાંગના સામું કોઈ જુએને ? એ તે
કયાં ગઈયો ?

મનોરમા: (આવીને) અંહંહંહં જોને ! કોઈનેય ત્રિરહવેદના
થઈ હશે ! ઘણાંનેય થઈ હશે, પણ આમના મદનોન્માદથી તો અવધિ !

તિલોત્તમા: ખહેન ! તું ના સમજી. આપણે તો ખધાં જમાર.

મદન રતીના રાજ્યમાં, એજ મહા અન્યાય;

મુઠ નિશ્ચિન્ત સુખી રહે, ચતુર ચુંટાઈ ધવાય.

(હસતે હસતે) ખાનખાનમાં ગુલતાન રહેનારી, હજારે દાસદાસીઓની
સેવ્યા ખની રહેનારીની વેદના તો એવી અસહ્યજ હોય. હોય ખા હોય.

દેવાંગના: મુઘયો જ્યારે બેઠાએ ત્યારે હસતી ને હસતી. નથી
પૂછતી, નથી ગાછતી, નથી ખેસતી કે નથી ખસતી. ના જીએ સુખ કે
ના જીએ અસુખ. ના કરે સન્મુખ કે ના થાય વિમુખ, વીતી હોય
તો જાણે ને ? (સ્વગત) ચાલ જઈ નીચે; ચંદ્રનાં અમૃત કિરણોથી
કંઈ શાન્તિ થવાની હોય તો.

(ઝરખા ઉપરની શય્યા ત્યજીને નીચે ચોકમાં ચોજાનમાં બેસે છે.)

ગાયન-રાગ ધારા*

દેવ—પડે જરી ન ચેન, મુજને હો (૨)

નિશદિન, જલવીણ, બ્યમ મીન

પિયુ વીણુ બની દીન; હો.....પડે.

ઘડી ઘડી પલ પલ પિયુ દરશન બિન બ્ય,

અમને જુગ સમ લાગે.

(જખીને) ઝટપટ ઝટપટ કરી સહી અરિ ગૃહી,

વિનવ વિહારી, મરું સ્મર જવર આ....જે પડે૦

તિલો—ધીર ધર પલભર, સ્મર જવર, ન સત્વર બ્ય;

નિત નહિ કુતૂહલ બાગે.

દેવ—ઉપચારનો વિચાર કરી થાકી હું લાચાર;

મનો—બિમારી સુધારી શકે તુજ પિયુ રા....જે પડે૦

દેવાંગના: સખી ! હું શી ? એ ગા ? આ હૃદય શું ? અનંજ
શો ? કાણ ? કહોની ? કેટલો ?

(મૂર્ચિત થાય છે.)

તિલોત્તમા: અરે મનોરમા ! બે બે આ એકદમ શું થઇ ગયું ?
બ ઓપધ+ લઇ આવ. વૈષ્ણવને બોલાવ.

(વૈષ્ણવને વેપે જગતસિંહ પ્રવેશ કરે છે.)

મનોરમા: (જતે જતે જગતને આવતો બેતાં પ્રસન્ન હૃદયે) ખરા
વૈષ્ણવ તો આવી પહોંચ્યા. “હવે મળશે પ્રેમીજનની બેડ, જશે વિરહ
ને પૂરાશે પૂરણ કાડ.”

તિલોત્તમા: (દેવાંગનાને મૂર્ચિત સ્થિતિમાં બેઠ ચક્રિત થયેલા
જગતસિંહને સંબોધીને) જુઓ, આ અમારી જીવન તુલ્ય સખી,
કાણ બણે શાથી, સ્વપ્નામાંથી ખડાવરી બનીને બમી, બેચેનીથી
ગભરાવા લાગી અને ઉતરતે ઉતરતે આમ છેકજ બેશુદ્ધ થઇ ગઇ.

મનોરમા: હ્યો, હવે અમે જમણે છીએ, એને સંભાળજો.

(બંને જતી રહે છે.)

* ખ્યાસ સાહેબના “ પરાત નહીં ચેન ”ની ટીપ્પ. + કલ્પન વૈષ્ણવ.

જગતસિંહ: શું સખીઓ ગઈ? (દેવના સામું જોઈને) ન તિલોત્તમા ન મનોરમા; વહાલી તને ખમા !

(પાસે જઈને) હૃદયરંજિની ! ઉઠોને ! આ વૃષાતુર નયનચક્રોરને સ્નેહોદક ખિન્દુનું પાન કરાવો. (ન જોણતાં ન હાણતાં નિશ્વાસ નાખીને) અરે કૂર પંચશર ! આ કૌમળ કુંસુમ ઉપર આવો તે પ્રહાર થતો હશે ?

દેવાંગના: (સ્વપ્નમાં)

પ્યારા ! પ્યારા ! દર્શનના તો હવે ઉધારા.

વિરહે રહી છું બળી, એકવાર જાઓ મળી.

નહિ કહું બીજવાર રસિલા, શાને બન્યા છો છેક હઠીલા.

જગતસિંહ: (ખિન્ન થતો) સુંદરિ ! સાવધ થાઓ, હું અહીંજ છું.

(પાસે જઈ કોચપર ખેસી ઉછંગમાં મસ્તક લઇ મુખારવિન્દ જોતો જોતો.)

(સ્વગત) ખમાયની સહજ લહરી.

સદયી સુરત તહારી, મૂરતિ હૃદે ઉતારી;

જોઈ નેનો ઠારી ઠારી, મતિ મુજ ગઈ હારી.

અહોહો ! મહારા ઉછંગ ! તહારે પણ જીવન આજે સફળ થયું કે કમલશ્યાં નયનો, શુકસમી નાસા, પરિપક્વ ખિંબસમા દેવોને પણ દુર્લભ, એવા અમૃતના આગારરૂપ ઓષ્ધસંપુટ ધર્યાદિના સમૂહરૂપ શિષે તહારો આશ્રય સ્વીકાર્યો.

પ્રિયાના દર્શનથી આતુર બનેલાં નયનો ! આજે એના અવયવે અવયવો, ઉચ્ચ નીચ ગિરિવરો, મૌઙ્ગિક માલરૂપી ગિરિવરો વચ્ચે વહેતી સરિતા, હીમગિરિવત્ સ્વેતં વિશાળ બાહ્ય વિગ્રે સૃષ્ટિની સમષ્ટિની શોભાને વ્યક્તિમાં સમાયેલી નિહાળી નિહાળી વૃક્ષ થાઓ.

(કેશ પર હાથ ફેરવતે) અરે ! આ મુખાએ મહનરાજને પણ જીતવાને મોહિનીરૂપ શ્રીકૃષ્ણનું તપ આરંભ્યું. હોય એમ જણાય છે; કારણ કે તેની સુકૌમળ કાયાને કલમથી અને કરમાતી એક આ વાસુકીજ તેના છત્રરૂપે બની રહ્યા છે.

(ચીરાઇ જતા હૃદયે ખડખડ હસતે.) તપ ! આ હીરે
ઝડપવા માટે ? ક્ષીરસાગરમંથન આ હલાહલ કુંભને માટે ?
(નિશ્વાસ નાખી.)

અપૂર્વ લગ્નની ત્રિય પહેલાં, ફૂલહીન જનને હજી ત્યજને ;
લહી કદળી વળગીશ નહિ મુખે, કમભાગી આ કૌવચને.

દૈવે એ ભાગ્ય રચ્યાં. એક દેવાંગનાનું સદ્ગુણ વિષાદપ
તથા વૈભવભર્યું સદ્ભાગ્ય. ખીજું ભાગ્ય આ દુર્ભાગી જગતનું
તદન કોઇ જૂદા જ ખૂણામાં જૂદા જ પ્રકારનું, દારિદ્ર્યભર્યું
ગુણહીન. સદ્ભાગીને કયા સુખશિખરપર ચઢાવી શકાય, દુર્ભા-
ગીને કયા પાતાળમાં હડસેલી દેઇ શકાય એનો નિર્ણય કરવાનો,
ચોતાની શક્તિનો પાર પામવાનો પ્રયત્ન પ્રારબ્ધ કરી રહ્યું છે !

તેની સાર્વભૌમ સત્તા બેઠ. તેની મગરૂરી-તેની ખુમારી
બધે અનંગદેવથી બેઠ શકાતી ન હોય તેમ દૈવનો પરાજય
કરવા તેણે વળી ધૈર્યથી જૂદીજ ખાજ ચલાવી છે. દુર્ભાગીને
સદ્ભાગી ખનાવવા દૈવને ફરજ પાડવી યા તો સદ્ભાગી સદ્-
ભાગ્યને ઠોકર મારી દૈવનું અપમાન કરે, એવી સંધી લાવવી,
એ પ્રયત્ન સામી દીશામાંથી થઇ રહ્યો છે.

જગતપર સત્તા કોની ? દૈવની કે સ્નેહની ? એનુંજ બધું યુદ્ધ.
યુદ્ધ નહિ, દગલખાજીભરી દાવપેચી : સત્તાની મસ્તી-અસૂચા યુદ્ધ
કે જને પરિણામે આવી એક નિર્દોષ કુમારી કચરાઇ ને
ધુંદાઇ બચ !

હરે હરે ! અમે મનુષ્યજાતિનું ખજ કેટલું ? બુદ્ધિ કેટલી ?

હું તો એજ નાગું છું કે પ્રારબ્ધ તથા પવિત્ર સ્નેહ ખન્નેને
તું જીત આપજે ! અમારા સુખદુઃખનો વિચાર ન કરતાં ખન્નેને
સંતોષ આપજે !

જગતમાં ન બેવાયાં. ન સંભળાયાં ન કદખાયાં-સર્વે દુઃખો
અમારા શિરપર પડો કે જ્યાં દૈવની જીત થાય !

હજારો કદ પડતાં અમારો પ્રેમ નિશ્ચલ રહો, કે જ્યાં
સ્નેહની જીત થાય !

(અતિ સ્નેહથી છલકાઈ જતા હૃદયે દેવાંગનાને મુખે હાથ ફેરવતો) પ્રિયે ! ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ આપણે જન્મસાથી થયાં છીએ; તારા સુખ ખાતર મહારી જાત વેચીશ, તારા યૌવનને ખંડિત નહિ કરું; પણ જો દૈવ ત્હને વિષનો ખ્યાલો પીવરાવશે તો વિષનો ઉભરો હું ચૂસી લઈશ.

(તર્કમાં તક્ષીન થયે મન તથા કર્મેન્દ્રીની તન્મયતા થઈ જવાથી આંત્રને આંત્રથી સ્પર્શ છે. સ્પર્શ થવાથી દેવાંગના ઝખકીને બળે છે, સફાળી ઉઠે છે અને એક ખાણુએ જમીને ઉભી રહે છે.)

દેવાંગના: (જગતસિંહને) કોણ ત્હમંજ કે ? નિદ્રાને શરણે પડેલા મનુષ્યની અચેતનાવસ્થાનો લાભ લે, ત્હને શી શિક્ષા કરવી ઘટે ?

જગતસિંહ: (સ્વગત) અહાહા ! કલ્પનામય જગત તથા આ સ્થૂલ જગતના વ્યવહારોમાં કેટલું મોટું અંતર છે ? હૃદયમાં શી તર્કમાળા ચાલી રહી હતી ? ને શા અર્થ લેવાયો ? પ્રભુચવાટિકામાં વિચરનારનો ખરો આનંદ તો પ્રભુચિનીના સંમલન વિના વિયોગે ગુંચાઈ-ગુંચાઈને પ્રાણત્યાગ કરવામાં જ છે. જે કવિજનો કહે છે કે “ પ્રિયાનું શું પ્રિય નથી ? માત્ર વિયોગજ. ” તે કવિજનોએ ચિર-સ્થાયી વિયોગના દુઃખનું સુખ ચાખ્યું જ નથી. ખરા પ્રેમજન્ય દુખનો આનંદ તો તેજ અનુભવી શકે છે કે જેના પ્રભુચની કલ્પના જગતને તો શું પણ પ્રભુચિનીને પણ ન હોય.

દેવાંગના: શા વિચારમાં પડી ગયા છો ? મનુષ્ય તે આખર મનુષ્યજ કેમ ખરું કે નહિ ? એમ કબૂલ કરો કે ત્હમંજો પણ પ્રેમ તે સ્થૂલ તથા પાશવ ખરો.

જગતસિંહ: (રોષમાં) સાચું કહો છો.

પલકે પ્રગટતી ઘડીમાં ઘટતી મિષમાં મટતી પ્રીત,
વાટ ઘાટખર પ્રીત બનેલી તે પ્રીતમાં શું વિષ.

વખતસર પરીક્ષા કરી લીધી તે ઘણુંજ કુતમ થયું. તમે
સુખી થશો. ઈશ્વર તમને સદ્બુદ્ધિ આપો.

(ચાલવા માંડે છે. દેવાંગના દોડતી દોડતી પાછળથી
છેડે પકડે છે.)

ગાયન.*

દેવ શામળીયા સટકો શાના, છોગાળા છટકો શાના;
કપટી કેવા છો કહાના.

જગત૦ જે છીએ છીએ તે.....ના.....ના,

દેવ બહુ બહાલમાં વામાંગી તો, માનભુખી, જર્ઘ મનાવીયે;

જગત૦ રાજકુલ પ્રીત પ્રથમ પાઠ, કે, પ્રિયતમ કહીને બનાવીયે,

દેવ સમજો શાણા છો દાના.

જગત૦ નહિ હવે અંહંઅ નહિ ના ના.

દેવ હારી કરે શાં શાં વાનાં.

જગત૦ ના ના બાણ્યાં સહુ બહાનાં, જે છીએ છીએ તે ના ના.

શામળીયા૦

જગતસિંહુ: (અર્ધ રોષે) મહને જવા ઘો. દોષવાન હોઈ તો દેશનિકાલ કરજો, કસુરવાન હોઈ તો કરવતને આધીન કરજો, બૂલ કરનાર હોઈ તો ભુમંડલમાંથી વિદાયગીરી આપજો. મનોરમાએ મહને કેટલું કેટલું કહ્યું ત્યારે હું વૈષ્ણવને વેષે આવ્યો. (સહજ હસતે) ગમે તેમ કહો પણ રાજકુમારીઓની સરદારી તો મટેજ નહિ. જ્યારે મળીએ ત્યારે દોષવાન ને ગુન્હેગાર.

દેવાંગના: હં. એમ હસીને વાત કરોને ! દોષવાન છો માટે દોરંગી દુનિયાની દરકાર ન કરતાં આ દીનદારને સેવામાં રાખવી પડશે.

જગતસિંહુ: (હસીને) એમ કે ?

દેવાંગના: (હસીને) એમજ. દેશનિકાલ નહિ થવાય પણ આ હૃદયકારાગૃહમાં એકાન્ત કેદ તો ભોગવવી પડશે.

જગતસિંહુ: ના. સ્પષ્ટ વાત-એ નહિ બને.

દેવાંગના: છોને ના કહો ! કસુરદાર છો માટે કસોટીએ કસાવું પડશે; બૂલ કરનાર છો માટે ભવાટવીની બૂલબૂલામણીમાં આ ભોળો ભામિની સાથે ભટકવું પડશે.

* " અહિ કોયલડી ટહુકા કરને " અથવા દક્ષિણી પદ " બસુને ત્યાં અવંકર બુવા " ની ઢબ

જગતસિંહ: આમાંનો એકે અક્ષર મ્હને માન્ય નથી. પ્રથમથીજ કહી દઉં છું.

દેવાંગના: જાઓ, ત્યારે આ સીધી વાટ મ્હોટા વૈષ્ણવ ના જોયા હોય તો !

જગતસિંહ: વૈષ્ણવ તો ખરાસ્તો. પાંચ મિનિટ પહેલાં તો બોલવાની શુદ્ધિ પણ નહોતી; હા; એટલું થયું ખરું કે ત્હમારા અમુલ્ય પ્રેમાદ્વાર સુલુવાનું સદ્ભાગ્ય મ્હને પ્રાપ્ત થયું.

દેવાંગના: અંહ: સમજ, ત્હમે મ્હને શુદ્ધિમાં આણી કે? આલે: ત્હમે પણ, જે કંઈ બોલાઈ જવાયું, તે ત્હમારેજ માટે માની લીધું, એ કીક થયું.

જગતસિંહ આહા. એ મ્હારે માટેજ હતું.

દેવાંગના: સૌથી સારી વાત એજ કે ત્હમે એમજ માનો. એ તો કીક, પણ ત્હમે શો પ્રયોગ અજમાવ્યો? કોઈ એક અલૌકિક દિવ્ય મૂર્તિ જ્યારે જ્યારે મ્હારી નજર સામે આવીને ઉભી રહે છે, ત્યારે ત્યારે મ્હને મૂર્છા આવી જાય છે. એનું ઔષધ ખતાવો તો હું મંગાવી રાખું.

જગતસિંહ: એ ઔષધ મ્હોંએ કહેવાય એવું નથી. બજારે ખરીદાય એવું નથી. ગમે તેનું આપ્યું લેવાય એવું નથી. નથી એનો વાસ લેવાતો કે નથી એનો લેપ થતો. નથી પીવાતું કે નથી એ ચવાતું. અને છતાંયે તે ઔષધના ઉપચારે મરતું માણસ પણ સજીવન થાય છે.

દેવાંગના: મ્હને તો કંઈ સમજાયું નહીં, એનું નામ શું ?

જગતસિંહ: એનું નામ પ્રિયદર્શન છું.

દેવાંગના: એનો સ્વાદ કેવો ? કડવો કે તૂરો ?

જગતસિંહ: અધુરો પીધો તો વિષથીયે ખૂરો. પૂરો લીધો તો પિયૂષથીયે મધૂરો.

દેવાંગના: (પ્રથમની જગતસિંહની ઘૃષ્ટતાના સ્મરણે રોમાંચિત થતી) જાઓ, જાઓ. ઘડીકમાં કટુવચનથી તરછોડી પાડો, ઘડીમાં “ રમણી હૃદયરંજની ” કહી મીઠી મોરલીએ રમડો, વિચોએ કામાગ્નિ સંકારો, સંયોગે, કટાક્ષે કાળજી કરો. ત્હમારી સાથે તે કાણ જોલે ?

ગાયન-(છલ્લો).*

દેવાંગના—

તું સહ બોલું હું નાહીં (૨)
બોટી બતાવો સગાઈ, પ્રેમમાં પૂરી પસ્તાઈ. તું
કરીને પ્રીત, અવળી રીત, ઠગો છો નિત, બનું ચકિત;
સામું ન જોઈ, પત ન બોઈ, જોશો મુજ પ્રતિ નાહીં. તું

જગતાસંહ:—

તુ પલ્લુ જીવન મુજ રસહીન, બનું ગમગીન
પૂરો છું આધીન.
ખરીદી દાસ, રાખીએ પાસ, સ્વીકારી લે પ્રીત પાઈ
તું સહ બોલું

દેવાંગના: કેમ હવે તો ખરોખર ઠેકાણે આવી ગયા ને ?

જગતાસંહ: હું તો શું, પલ્લુ મહર્ષિ નારદજી જેવા પલ્લુ વાનર
અન્યા હતા, એ તહમારાથી કયાં અબજાયું છે ?

દેવાંગના: હવે પાછા ક્યારે રીસાવાના ?

જગતાસંહ: હવે રીસાવાની વાત કેવી ?

દેવાંગના: આપો વચન ?

ગાયન—રાગ ખમાચ.×

દેવ: વચન પ્યારા, નયન તારા;

જગ: વચન પ્યારા હઉં દારા— વચન

દેવ: કર જોડી આ કન્યા કુમારી,

જગ: વચન વિસાડું નવ

* કક્ષિણી ગાયન “ નાહો મા બોલત નાયા ” અથવા જોહરબનના “આન-
આન છયા મેં લાખી ” ની ઢબ.

+મુખાઈમાં માંધવ મહાવિદ્યાલયના જલસામાં લોકપ્રિય થયેલા નૃત્યમાન
“ કૃષ્ણ હરી જય જય સમ ” ની ઢબ.

દેવ:મઈ વારી.

નિભાવી લેજે દાસી તહમારી,

જવ: ભાગ્યવંત હું ભૂપર ભારી.

દેવ: બલિહાર ! પ્રાણાધાર !

જવ: ખ્યારી ખ્યાર લઈ સ્વીકાર.

દેવ: તું દિલહાર, તું ચુંગાર,

જવ: સુખ આગાર, અપરંપાર.

દેવ: મહારા નયન તણા તારા

જવ: માર્યા મદન તણા મારા

} (૩) વચન

(નેપથ્યમાંથી ચીસ સભળાય છે.)

“ હાય હાય ગજળ થઈ ગયો.”

(તિલોત્તમા તથા મનોરમા દોડતી દોડતી શ્વાસભરી આવે છે પણ તેઓ કંઈપણ ખોલી શકે ત્યાર પહેલાં ગંભીરસિંહને સેનાપતિ બે સિપાહીઓ સાથે દોડી આવે છે. સર્વે ભયભીત થાય છે.)

સેનાપતિ: પકડો પકડો આને, નાસવાનું કરે તો ગોળીથી દાર મારો.

દેવાંગના: (પુણ્ય ક્રોધાવેશમાં) કોણ છે તહમે ? તહમે કોણ મહારા રાજમહેલમાં પ્રવેશ કરનાર ?

સેનાપતિ: રાજકુમારી ! હું તહમારા પિતાનો જ સેનાપતિ છું માટે વિચાર કરીને ખોલો. અમને જે આશા થઈ છે તેનો અમલ કરવામાં તહમે હરકત કરશો તો તહમારા પણ માન અપમાનની જરાયે દરકાર કર્યો શિવાય તહમને પણ પકડી લઈ જઈને મહારાણા સાહેબ સમક્ષ રજુ કરવાનું અમોને ફરમાન છે.

દેવાંગના: તહમે ગમે તે હો, તહમને ગમે તહેની આશા હો, હું પણ તહમને જણાવી દઉં છું કે અહીં કોઈ પરપુરુષ નથી. તહમનો હું વાંકો વાળ થવા દેનાર નથી. તહમે થાય તે કરી દ્યો.

સેનાપતિ: (સંકોધ) રાજકુમારી ? મહારાણાજીની આજ્ઞાનું અપમાન ? તહમે શું કરવાનાં હતાં ? મહારા બાહુબળ આગળ તહમારું શું બેર ચાલવાનું છે ?

જગતસિંહ: ખાયલા ! સોબતિને બાહુબળ ખતાવવામાંજ તહારી બહાદુરી જણાય છે. સિંહની ગુફા આગળ મૃત્યુમુખમાં સપડાયલું શીયાળ હમ્મેશાં બહુજ શૌર કરી મુકે છે. મરદનો દીકરો હો નો આવ મેદાનમાં, તમે ત્રણ ને હું એક.

સેનાપતિ: તહારા મહોમાં જીલ ? દુષ્ટ ! વ્યભિચારી ! તું તહારા બળનું એટલું અભિમાન રાખે છે ? આવીજ.

જગતસિંહ: કર લા પહેલો કે મનની મનમાં ના રહી જાય.

(ખન્ને બાબુનાં મનુષ્યોનું યુદ્ધ થાય છે. જગતસિંહ થાકી જાય છે એટલે દેવાંગના પણ યુદ્ધમાં સામેલ થાય છે. સેનાપતિ હાર ખાય છે. જગતસિંહ તેને ચતો પાડીને ઉપર ખેસવા જાય છે એટલામાં ગંભીરસિંહ તથા તેનો ભત્રીજો કેસરીસિંહ આવી પહોંચે છે ને સેનાપતિને છોડાવે છે.)

ગંભીરસિંહ: દુષ્ટ કુલાંગાર પુત્રી ! આ શું કરવા બેઠી છું ? નિર્લજ્જ. મહારી આજ્ઞાનું અપમાન કરનાર કાણ છે, આ તહારી બદતનો ભાગીદાર ?

દેવાંગના: મહારો મનથી વરેલો ભર્તા અને તેથીજ આપનો જમાતા.

ગંભીરસિંહ: ચુપ બેવફા ? બેશરમી ? તહાર કાણ મહો લઇને અહીંથી ચાલીજ નહીંતર યમરાજને સ્વાધીન કરીશ.

દેવાંગના:—

યમરાજનો ડર આપનો, પિયુ કાજ હું ગણતી નથી.

નવ તાત લક્ષણ આ તહમારું, જાય નથી પરવા નથી.

(ગંભીરસિંહ દેવાંગના પર હથિયાર છગામવા જાય છે.)

જગતસિંહ:—

પુરી સુતા પિંજર, ખેંચી ખંજર, મારતાં શરમા જરી;

અખળા ત્યજ, શસ્ત્રો સજ, કર યુદ્ધ મુજથી, હું ચરી.

ગંભીરસિંહ —

તુપ થા ચુંગાલ ! ગ્રહે તું ખાલ, દગાથી ભોળવી સિંહના.
લેબે હું ઠાલ, ડસું છું વ્યાલ હું, મામલા પરમેહના.

(જગતસિંહપર ઘા કરવા જાય છે.)

દેવાંગના:—(વચ્ચે આવીને)

જીવ જ્યાંલગી છે વપુ મહી, નહિ દહિં અડવા આંગળી.
વીરાંગના ખની જીવ જાતાં, રક્ત પતિને પાંગળી.

ગંભીરસિંહ :—

છેડ લવારી, નથી કુમારી ! ખાલ ખેલ આ તાત તણા.
પલમાં પકડી ઝકડી મારીશ, એક પ્રહારે આ અસિના.
એક જગલાના જે જગલા, હમણાં ખનાવી દઇશ.
ક્ષમા માગ, પગે લાગ, નહિ તો તુંયે યમપુરી જઇશ.

દેવાંગના:—(પગે પડતી) પિતાજી ! પિતાજી !

આગ ભભુકે, વિજ અબુકે, ઘટે ન આવો દોષ,
વિધિએ હીંધા, સ્વામી સ્વીકાર્યો, તેમાં શાનો દોષ ?
નવ કશું માગું, પાથે લાગું, કરશું વનમાં વાસ:
જાવા લો જીવતાં બંનેને, ન કરો સુતા વિનાશ.

ગંભીરસિંહ:—

ક્ષમા ત્હને જ ઝટ ચાલીજા, જ્યાં તુજ સખી રમે છે;
હીંચકારાની હાણ કંઈ જુઠું, શિરપર કાળ ભમે છે.

દેવાંગના—નહિ, નહિ. તે દેવાંગના જીવે ત્યાં લગી નહિ;

પુત્રી મુજને પહેલી સીધાવો, પછી પછી ત્યાં લગી ના જાઓ:
સહ મરવું એ છે મુજ દાવો, નવ ક્ષત્રિકુલ મુજ લજવાવો.

ગંભીરસિંહ: (દેવાંગનાને ધક્કો મારી) “ છટ્ છટ્ ”

દેવાંગના:—એમજ છે? ત્યારે તો (પૂર્વ કોધમાં)

સ્વામી સાફ સતીની સત્તા બેબે;
સતી સંત્રામે શાન્તિ સહુની બોબે.

ગંભીરસિંહ: (હાથમાં મિબજ ન રહેવાથી) સેનાપતિ ! પકડો
આ દુષ્ટ બેવફા છોકરીને, એને પણ ઠેક કરો ! કેસરીસિંહ ! પકડો
આ પાપી ગુલામને ! વધસ્થાનમાં એનો વધ કરો.

(બન્નેને મળખૂત દોરવડે, કેસરીસિંહ જગતને તથા સેના-
પતિ દેવાંગનાને ગપાટાખંધ ખાંધી લે છે. દેવાંગના તથા
જગતસિંહ એક બીજા તરફ પડતું નાંખે છે; પણ પાછલા દોરના
બેરે બન્ને નથી ભેટી શકતાં કે નથી વખેલી સ્થિતિ હોવા છતાં
પડી જતાં.)

દેવાંગના—(અતિ દીન સ્વરે) હાય !

પિયુજી પ્રીતમાં પરોવી, હાથ કીધી આપન :
વારિ ધારી વિષ પાચુ, કયાં ઠરીશ હું પાપિણી ?

જગત—(દુઃખ ત ગંભીર સ્વરે)

આલમ બૂખી જ્યાં પ્રીત, પરવારી રીતિ દન્સાફની;
ત્યાં દોષ છે બેના વધિનો, ધર્મ ધર્મ વિભાગિની !

દેવાંગના—

પ્રાણેશનો પરદેશ થાતાં, પ્રાણ કાં જતા નથી;
હું જીવનની લોલી બની શું? સાથ કાં દેતા નથી ?

જગત—શોચતી રયામાંગી શાને, મરણ મુજને સ્હેજ છે,
હજિશું મળીશું સ્વર્ગમાં, અહીં ! અજબ માયા ખેલ છે !

દેવાંગના—ન જાવા હઉં એકલા, હું અન્ય માર્ગે આગળી;
આવી મળું છું ઉભાને, આગે બળી કે વિષ ગળી.

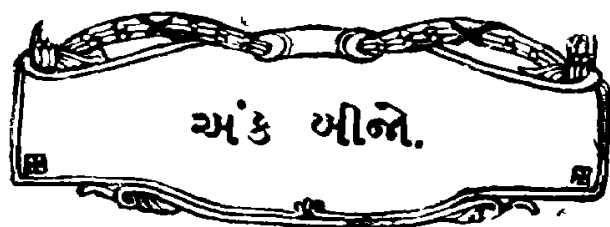
(એકદમ પીસ્તોલને અવાજ અગમ્યગુરુનું આગમન થાય છે)

અગમ્યગુરુ:—

રાજન ! જોયો મહામાયાનો પ્રભાવ ?
જાણ અંધને અટકે નહિ સ્વભાવ.
સતિ ! સ્વામિ સહ હજી શરણમાં આવ ?
રાજન ! સમજી મૂઠ ન રહે હજી સાવ.

(અગમ્ય ગુરુના અલૌકિક અણુચિન્ત્યા આગમનથી આશ્ચર્ય-
મુગ્ધ તથા ભયભીત બની સર્વે જોઇ રહે છે. તેમની ભીતિને લીધે
હાથમાંથી દોર છૂટી ગયેલ હોવાથી દેવાંગના તથા જગતસિંહ
એક બીજાના સ્કંધપર માથું મૂકી દે છે. મનોરમા અગમ્યગુરુ
નરક હાથ જોડી ઘુંટણીએ પડી હોય છે. તથા તિલોત્તમા એક
હાથે દેવાંગનાનો હાથ પકડી બીજો હાથ કપાળે મૂકી દુષ્-
સાગરમાં ડૂબી ગયેલી દેખાય છે !)

પ્રથમ અંક સમાપ્ત.

પ્રવેશ ૧ ભો.

[સ્થળ: દેવાંગનાના મહેલ પાસેનું મુખીગૃહ.]

મનોરમા: (નિરાશામાં મહા અમથી પગલાં ભરતી ગદ્ગદિત કંઠે ગાય છે.)

ગાયન*

થઈ અવકૃપા શીદ ઇશ ત્હારી,
તૂટી ગઈ પ્રભુ બેલ અમારી. થઈ
આગળ પાછળ ઉપર નીચે, દેખું હું તલલી અંધારી:
તરુવરથી જયમ વેલડી ન્યારી, કરી ગા પાપે હાય મુરારી. થઈ

મિત્ર સખી સહુ સ્વાર્થસગલાં સંપત્તિનાં સાજ છે;
કષ્ટ કાપે કોણ કહોનું, દુનિયા દગલખાજ છે.

હસ્યાં રમ્યાં સાથે હો સજની, સહેજ થાગી હતી એક;
પુષ્પહાર શૃંગારની કેલી, કરી રહેતાં એકમેક.

દિન તે તો સહુ વહી ગયા, દુઃખ દગિયે ફૂળી દામિની:
ફેર શો પર નીજમાં, થઈ ના કશાયે કામની.

તિલોત્તમા (પ્રવેશ કરે છે.)

શોખ મોજ તો સહેલ છે, કષ્ટ કસોડો દોષલાં:
પ્રાણ દીયે તે પ્રીત, બીજાં બધાં તો વેવલાં.

(મનોરમાને) બહેન મનોરમા ! આપણે પૂરાં ભાગ્યવાન કે અગમ્ય ગુણના દર્શનથી થયેલી દિફ્ફૂદ વૃત્તિનો લાભ લઈ દેવાંગના બહેનના મહેલમાંથી ગુપ્તગુપ્ત ચાલી નીકળ્યાં.

મનોરમા: (ધિક્કારથી) હંઅ ! આ તું સું બોલે છે ખંદેન ?
આપણે અહીં આનંદીએ છીએ પણ દેવાંગના દુઃખને દરિયે ડોલે છે,
ત્હને તો કંઈ નથી પણ મ્હને તો પ્રીતિ ને પશ્ચાતાપ ખન્નેય છેલે છે.

તિલોત્તમા: (આશ્વાસનયુક્ત વચનો કહેતી) વેલી ! તું મ્હને
ઝાળખતી નથી. હું તો એમ કહું છું કે આપણે નીકળી ગયાં તો
ઠીક થયું કે તેમના સુખ માટે કંઈપણ ઉપાય થોળ ચકીરું.

અશ્રુ વધે સું થાય, અશ્રુ રડતાં નવ ખૂટે;
રડયે ન આવે પાર, કષ્ટ અબો નવ પૂટે.
જેઈ લેજે આ સખી, ત્યજી અનપાન સખી પૂટે;
ફરશે રખડશે સ્હાય કરશે, છો પિતા જગત્ક હંડે.

ખાહુબળથી નારી છળથી, કળ વકળથી છોડવું;
થતુ સંહાર સપાટે, શાન્તિતીરે દોરવું.

મનોરમા: (તિલોત્તમાને વળગી પડીને)

નથી મુજમાં તાકાત, જોર તુજ જવું કરવા;
નિર્બળ નારી જાત, શીખી છું રેવા ડરવા.

(પણ) સત્ય હોય જો શાસ્ત્ર વચનો, ભક્તિથી વિભુ વશ કરે;
પુણ્ય અર્પું સહુ સખીને, જોઈ સુખો ત્હને કરે.

અવસર આવે પરખવા, મનોરમાની પ્રીત;
પ્રાણ પાથરે સખી ઉઠંગે, હર્ષથી ગાતી ગીત.

તિલોત્તમા: (જતે જતે)

વધસ્થાન નાદાન જાય છે, જગતસિંહના અસુ હરવા;
હોય હજાર ભલે, કરી કાર, અચાવું સખીપ્રિય નથી પરવા.

મનોરમા:

કારાચૂકમાં યુક્તિ કરીને, સખીને ભેટી લાવું ખંદાર;
નીડર નિશ્ચય થયો મહારો, સ્હાય થવાનો જગદાધાર.

પ્રવેશ ૨ જો.

[સ્થળ: નદી તટસ્થ કારાગૃહ.]

દેવાંગના: (નિરાશામાં ડૂબેલા રુદિત સ્વરે)

અયે ભૂલાવનારા ભાવિ ! ઓહ્ ! કપટકલાપવિભુ કિસ્મત ! શું
તહમારો હાથ એક બરીબ અખળા ઉપર અજમાવવામાંજ તહમારું શૌર્ય
આવી ગયું છે ?

અહો સુખ દુઃખ દેનાર દેવજનો ! અહો નરકયાતનાના નિયંતાઓ !
હવે જતી કરો ! આ મરેલી અખળાને હવે જતી કરો.

તહમારા સર્વે કાઠિણ્ય પ્રયોગનું શું જગતમાં એકજ પાત્ર રહ્યું છે ?
શું જગત હવે ડૂબી જવાની તૈયારીમાં આવી ગયું છે કે તહમારી
શિક્ષાઓનો, તમારાં વેરઝેરનો, તહમારી દુઃખમય અનેક સામગ્રીઓનો
ડુંગર મહારા ઉપરજ ધક્કેલી ઘો છે ? એકવાર તો તમારી ઇચ્છાઓને
ખેલી ખતાવો ?

હે ઇશ્વર !

ત્રવણ કીર્તને તાલ્યારા, નથી મહે કીધો બાપ;
ગરદન રગડી પછાડી પટકે, એવો શો અપરાધ ?

હે જીવ !

દુઃખદુઃખ ખમવાને કાળે લીધો દીસે અવતાર;
શી આગે અહીં ચોટી રહ્યો છું, નફટ પ્રાણ ! અખંડાર.

(થાકીને પડી બચ છે.)

મનારમા: (ધીરે ધીરે ગુપચુપ પગલાં ભરતી)

છળ બળ કળથી અજ્ઞાત છાતી ! નીડર થા.
હરિ કીર્તનમાં હરહમેશ જોડાતા હાથ ! દહ થા.

(કારાગૃહ સામે બેઠ) આટલે સુધી આવી. અરે તે આજ
રાજમહેલ કે, જે આજ સખીને કાજ નેલરૂપ બની રહ્યો છે.

યમુનાજીમાં પાદાંગુલીથી માર્ગ કરનાર આલકૃષ્ણ ! મનોરમાનો હાથ આલ, વિપત્તિ કાલમાં સાથ આલ. વાહ આ રહી ડાળ ! જનાર્દન ! જીમુત મક્ષર્ણુ જોર દે. જગન્નાથ ! જાઉં છું. ખિચારીને ખચાવું છું. યા તો પ્રાણ દઈ પ્રીતિ પરખાવું છું.

(સડસડાટ ડાળીએ ચઢી જઈ દેવાંગના ખડેલી હોય છે તેની પાસે જઈ ઉભી રહે છે. દેવાંગના દુઃખને લીધે અર્ધો બેભાન સ્થિતિમાં ઉભી થયા વગર બોલે છે.)

દેવાંગના : અરે કોણ ? તું ક્યા લોકનો વસનાર જીવ છે ? આ પૃથ્વીનો હો કે પરભૂમિનો હો ! પ્રેત હો વા પિશાચ હો ! મ્હારો ભોગ લેવા તત્પર હો !

આલ તો ગળી બ, આલ તો સોશી લે;
આલ તો બક્ષણ કરી બ, આલ તો ચૂસી લે.

દીલ ચહે તો અગ્નિકુંડમાં, બલિદાન દેવા લખને ઉડી બ;
દીલ ચહે તો સજ્જનો ઘાવ કરી, પ્રાણ હરી, સુખી યા.
કોપ્યાં ચૈદ ભુવન બચકારક, સાલ થયો નહિ કૃષ્ણ કગારો;
કરું હું હર્ષથી સ્વીકાર તારો, કરી લે જટ તું મુજ છૂટકારો.

મનોરમા : (છેક પાસે જઈ)

ન હું ચક્ષુથી રાક્ષસી, ગાંધર્વી કે નવ કિન્નરી;
રક્ષવા તવ પ્રાણ ખડી હું, મનોરમો તવ કિન્નરી.

દેવાંગના : કોણ ? વહાલી બહેન મનોરમા ?

મનોરમા : હા, એજ. તારા વિના સુખ સૂર્યનો અસ્ત બેનારી, તારા દુઃખે દુઃખી થઈ રોનારી, કષ્ટ સમયે તારાં અશ્રુ હોવા ધરજનારી, તારી મનોરમા !

દેવાંગના : (ગળગળી થઈ જતી) સખી ! આ અભાગિણી માટે તારો જીવ તો બેખમમાં કેમ નાંખ્યો ? આ જગતમાં જન્મ આપનાર પિતા જ્યારે મ્હારો ન થયો; બેના ઉછર્યામાં મ્હોં બાલ્યાવસ્થા વ્યતીત કરી તે બાતા જ્યારે મ્હારો ન થયો, ત્યારે તું પણ મ્હને વિધ્વી વેલી સમજી ત્યજી દે.

મનોરમા: સખિ ! આ તું શું બોલછ ? શું ત્હારો વિશ્વાસ મનો-
રમામાંથીએ હઠી ગયો ? ત્યારે તો હું પણ નિર્ભાગીસ્તો ?

દેવાંગના: (અર્ધી ચિત્તભ્રમ અવસ્થામાં બે ચાર વાર પગે પડતી)
મ્હને માફ કર. તું માનીશ ? હું ગાંડી થઈ ગઈ છું અને તેથીજ
હિપક્રાવિહીન અવગુણીયણ થઈ ગઈ છું. મ્હને ક્ષમા કર.

મનોરમા: (દેવાંગનાને છાતી સરસી ચાંપતી) તું આવા વિચારે
વધારે દુઃખી શું કરવા થાછ ? આ મનોરમા ત્હારે માટે શું નહિ કરે ?
તું એકવાર ડાહી થા; ત્હને મનોરમાના સમ. કાળજીને બેચી રાખીને
દબ કર. વહાલી સખિ ! ધીરજ ધર. દુઃખના ડુંગર નીચે દમાઈ ગયેલી
ત્હને તું વિશ્વમાં એકલી પડી ગયેલી લાગતી હઈશ; પણ હજી ત્હારી
પાછળ ભટકનાર, ત્હારે માટે પ્રાણ અર્પનાર તણુ જીવ વસે છે.

દેવાંગના: (મીચાયલાં નયન સ્હેજ ઉઘાડતી) તેકયા

મનોરમા: હું, જગતસિદ્ધ ને તિલોત્તમા.

દેવાંગના: (સહજ આશાનાં ફૂટેલાં અંકુર હીમથી કળજાઈ જાય
તેમ પાછી નિરાશામાં ઢૂળી જતી.)

સખિ ! બેજ કહેને (?) તણુ કેટલા સમય માટે ? હવે તો વૈષ્ણવ
વાટ જોતું ખારણે આવીને બેઠું છે. ભાલમાંનો સૌભાગ્ય કુમકુમચંદ્ર
વિરાજતાં વારજ ગાંધો થઈ ગયો છે. એવાતનનાં આભૂષણો સરી પડતાં
પડતાં મ્હારી ચિકિત્સા જોવા પુરતાંજ અટકી રહ્યાં છે.

મનોરમા: સખિ ! એમ ન બોલ. માધવની મહત્તાને ત્હારી સુદ
અર્ધિથી ના તોલ.

દેવાંગના: પ્રભો ! પ્રભો !

જીવ્યાનું નથી કામ, સખી શીદ આણી સાહે,
જીવાડજે મુજ રયામ, દયા બે કંઈ ઉભરાયે.

સખિ ! સખિ ! ઓ મ્હારી વહાલી સખિ ! ઓ બહેની ! (ધડકો
મારી) જ.....જ.....જ.....અહીંથી જ, વહેલી થા. જ અહીંથી
સિધાવ, કોઈ રીતે જ, પિયુને બચાવ. (ગાંડા જેવી થઈ ગયેલી
રેવું હાથમાં ન રહેતાં કોટે વળગતી) હું શું કરું ! મ્હને કંઈ
કહે તો ખરી ?

મનોરમા: બહેન ! બહેન ! બહેન ! આ શું ? આવી છેક પોચી ?
મુઆં અમે ખધાં તો: પણ પરમેશ્વર તો તહારો મટી ગયો નથી ને ?
(વાંસાપર હાથ ફેરવતી)

ગાયન*

મનોરમા: બહેની મહારી, સરજી તુજને, સતીપદને ધરવા;
દેવાંગના: બહેની મહારી, મરજી મુજને, કૃષ્ણની કચ્ચરવા;
ધંધર ધંધ્યા એવી મની તો, લાગે કોણ ઉપાંગ,
ઉલટી નરિના પડે ગગનપર, કયાં જઈ ઠરું ઉર
દહાયરે—બહેની૦

મનોરમા: સદ્ગુણ કાળે કદ પડે તે, કલ્પક ફેરી છાંય;
અંતે સુખ ઇદ્રાદિથી અધિકું, સતી નારીને થાયરે.
હા—બહેની૦

દેવાંગના: ખોટી આશા, ખોટી અલિલાવા, ખોટી પ્રભુની સહાય;
ખોટું જીવન સમજે તદ્દપિ, જીવ ન જડ હજી જાયરે.
હા—બહેની૦

મનોરમા: બહેન ! હવે કાળજી કદણ કર, ધંધરનું સ્મરણ કર.

દેવાંગના: (ચમકતી) એટલે શું ? હું જીવીશ એમ ? નહિં નહિ.
વૈધવ્ય સ્વીકારી ધંધરસ્મરણ કરવાનું તું મહેને કહેવા આવી છે ?

મનોરમા: ના, ના. લે આ વસાલંકાર, ઝટ અહીંથી સિધાવ.
(અહભો ઉતારવા માંડે છે.)

દેવાંગના: (એકદમ હજકતી) હે અ ? તું શું કહે છે ? શું હું
અભાગિયણ સ્વાર્થી બની મહારા દેવના કોપનું ખલિદાન તહેને કરું ?
ના.....ના.....એમ તો કોઈ દિવસ નહીં બને.

તાત કોપને નવ હદ રહેશે, કૂર થઈ શીર પર કરવત બહેશે;
બહેનડી મહારી અહા ક્યમ રહેશે, જીવતી જાતરખી જગ રહેશે ?
પ્રીતી સુખ તહેને નવ લેશ, મહારો પૂર્ણ કર્યો મહે વેશ;
મેધિશ તુજ જીવન બહેન ! મહારે તો નથી કંઈ સુખયેન.

● રામ હરિશ્ચંદ્રના “ ખ્યારા હમારા...આગ્યા બને છી ” ની ઢબ.

મનોરમા ! એ ત્હારો વિચાર તદ્દન અયુક્ત છે. માંડી વાળ.

મનોરમા : (ફીકડું હસતે)

સખી ! તું મિત્રતમ માણસો, જન્મ ધરી તુંજને વરી;
સ્વામી મળશે સુખી થજે, પછી સંભારજે ખરી.

દેવાંગના : ખડેન ! હું એવી પાપી અવગુણીયણ છું કે ત્હને સંભારું એ નહિ ? હા દૈવ ! ત્હારી ગતિ અકલિત છે.

મોકલી કદિ તાત દેશે, ગુરુના આશ્રમ વિષે;
કેમળી આ કાય ત્હારી, વાયુ વૃષ્ટિ વેદશે ?
પુષ્પશૈયામાં સુનારી, કંટકે કથમ ચાલશે ?
છાંચથી ડરનારી ખડેની ! વાઘ વરૂ વન, શું થશે ?

મનોરમા : ખડેન ! એવી એવી વાત ના કરીશ.

વને વરીશ વનમાળીને, રક્ષણ કરશે ગમ;
તપ વ્રત પુણ્ય ત્હને દીધે, થશે મ્હને આરામ.

ખડેન ! હવે ઘણો સમય થઈ ગયો છે. માટે ચાલવા માંડ.

દેવાંગના : તુંજ ચાલી જા- મ્હને શા અર્થે કહે છે ? જીવને કે કપાળમ ! તો કાળીટીલીજ છે ને ?

મનોરમા : (હાથ પકડી મુખ યોતા તરફ કરી, નેત્રથી નેત્ર મિલાવીને) ત્હારે જે કહેવું હોય તે કહે. આજે હું નથી માનનારી. આજ સુધી ત્હારા અસંખ્ય આદેશો શિરોવંધ ગણ્યા તો એક દિવસ ન માનું તો શું તે અક્ષતવ્ય અપરાધ ગણાય ? મ્હારા પર જો ત્હારો પ્રેમ સત્ય હોય, કંઈ પણ મ્હોં ત્હારી સેવા કરી હોય તેનો ખદત્તે વાળવાનો ત્હારો ધર્મ તું સમજતી હોય તો આટલી મ્હારી વિનંતિ સ્વીકાર.

દેવાંગના : (સ્વગત) શું હાથ ! શું વહાલ ! કેવું સ્વાત્માર્પણ ! કેવું સખીમય જીવન ! રમાપતે ! તું આવા જીવનનું રક્ષણ નહિ કરે તો જગતમાં ખોટ પડી નહિ જાય ? (મનોરમાને) વહાલી સખી ! ત્હારી ઇચ્છાને આધીન થાઉં છું. પ.....ણ, આપણુ જન્મેથી ચાલી જવાય એમ નથી (?)

મનોરમા: નથી. મહા શ્રમે દ્વાર રક્ષકની નજર ચુકાવી આવવડ પામી છું. સંશયયુક્ત વાત થતાં આપણે ખન્ને માર્યા જઇએ તેમ છે. બધી વાત ભૂલી જ, જવાને તત્પર થા.

દેવાંગના: બસ એમજ ! આ ત્હારી ખોટી હક છે હાં !

મનોરમા: ત્હેનો વિચાર ત્હારે કરવાનો નથી. અત્યારે તો હું કહું તેમજ ત્હારે કરવાનું છે. મ્હેં અને તિલોત્તમાએ કંઈક યોજના કરી છે અને તેમાંના આ એક વિભાગ છે.

(દેવાંગના અસંતોષથી શિર હલાવ્યા કરે છે.)

મનોરમા: (ખોટી આશા આપતી) તું ગંધ એમ જાણી, મ્હારે કારાગૃહવાસ નિરર્થક માની, ગંભીરસિંહજી મ્હને જરૂર મુક્ત કરવાના. અમે કહીએ તેટલું ત્હારે કરવું. જા બહેન ! સિધાવ.

દેવાંગના: તું કહે તે ખરું. લે, જાઉં છું ત્યારે. છેવટની મ્હને ભેટી લે.

ખોટી કોટી જનની તણી, ખોટી કોટી પિતૃ સાથ;

દેની કોટી મુજ બહેનડી, ભરી લે મુજથી ખાથ.

(ખન્ને પરસ્પર ભેટે છે.)

મનોરમા: (દેવાંગનાનાં અશ્રુ હહોતે) બહેન ! આમ અશ્રુધારા ન ચલાવ. ધૈર્યહીન ન ખન સાવ. ધન્યર કૃપાએ સુણાસે રાવ, આ જગતમાં મળી ફરી લક્ષ્યું પ્રીતિરસ હલાવ.

દેવાંગના: બહેન ! અત્યારે તો એ સ્વપ્નવત્ છે.

મનોરમા: જા, જા, હવે જા. હવે નીકળ અહીંથી.

(ન ખસતી દેવાંગનાને ધક્કો મારે છે.)

(સ્વગત)

સર્વે ડસેલ પતિને, સતી ઘાવ મારે,

ધકકેલવું ત્યમ લખ્યું કરમે મ્હારે;

તિલોત્તમા જગત ક્યાં, કહીં આ જવાની,

આધાર કોણ ત્રણનો, વિણ તું ભવાની.

દેવાંગના: (મહા પ્રયત્ને ધૈર્ય લાવતી ચાલવા માંડે છે. જતે જતે.)

ત્યાગે વૃથા સમજીને સ્વજનો ગયાને,

ત્યાગું મરેલી પણ હું, સખી આમ શાને;

શાને ઘડ્યાં હૃદયમાં, પ્રીત કરતાને,

વિવે રહું વશ થવું, ભવપરીતતાને.

(દેવાંગના ધીમે રહીને ચાલવા માટે છે; પણ એટલામાં આવતાં માણસોનો પગરવ સાંભળી બાજુમાં સંતાઈ બેઠી છે.)

(ગંભીરસિંહ પોતાનાં માણસો સાથે આવે છે.)

ગંભીરસિંહ : (ઉંઘણુશી અકીણી પહેરેગીરને લાત મારી)
જેરાવરસિંહ !

પહેરેગીર : (ચમકીને ઉભો થઈ બેઠી છે. પાસેનો હુકો લાગી બેઠી છે. તેના કંઠડા વીણતો વીણતો મહા પ્રયત્ને જોર લાવી ઉંચે સ્વરે) જી મહારાજ ! હુકમ ?

ગંભીરસિંહ : જેરાવરસિંહ !

જેરાવરસિંહ : જી મહારાજ ! જી મહારાજ ! જી મહારાજ !

ગંભીરસિંહ : સાંભળો. પેલા દુષ્ટ ચંડાળનો તો વધસ્થાને વધ થઈ જાયો હશે. આ છોકરી છોકરીને મ્યાનામાં બેસારી એકદમ અગમ્ય ગુરુના આશ્રમે મૂકી આવી તેમને સ્વાધીન કરે.

જેરાવરસિંહ : ખડું સાડું સરકાર પ...ણ કુંવરી સાહેબને કંઈ બે બોલ શિખામણના કહેવાના હોય તો પ.....ધા.....રો.

ગંભીરસિંહ : યુવ મૂર્ખ ! આ ગંભીરસિંહ એવી કુળની આખર ધૂળમાં મેળવનાર કુમારીનું મ્હોં નહિ જુએ.

(હુકમ આપી ચાલવા માટે છે.)

દેવાંગના : (સ્વગત) કૂર ! પાપાણુ ! લોહવજ્રથી પણ અધિક કઠિણ હૃદયના પિતા ! પિતાના નામને લજવનાર પિતા ! ત્હમે ત્હમારી પુત્રીને વૈધવ્યની શિક્ષા કરી ચૂક્યા ! ત્હમને ત્હમારી સંતતિની પરીક્ષા નથી, તો મ્હને પણ સંસારમાં જીવવાની ધ્રુષ્ટા નથી.

(પાસેની નદી સામે જોતી)

સુતા સ્વીકારી લે સરિતા મા, પરોપકારે પુણ્યવતી,

કાળા વનમાં સહ સંચરજે, ગયા માર્ગ જે સુજ પતિ;

પતિ સહ વસતું પ્યારું લાગે, પાછી ન તીરે નાખી જતી,

પ્રાણ હરી પલમાં સુખ દેજે, લાવ દયા હું રંક મતિ.

(નદીમાં પડે છે. નદીમાં ડૂબકાં ખાતી ગંભીર સ્વરે રટે છે.)

જગત...નાથ ! જગત...નાથ !! જગત...નાથ !!!

(દેવાંગનાના યુવપર સંક્રાંતિનું પડે છે.)

પ્રવેશ ૩ નો.

[સ્થળ: શશિકલાનો બંગલો.]

શશિકલા: (સ્વગત) હવે તો આ શશિકલાને સોનાનો સૂરજ ઉઘ્યો; તથા ચૌવનનોપલોગનો ચંદ્ર પૂર્ણીમાએ પૂચ્યો,

જમાલ: (સ્વગત) અંખે ફૂટી અક્કલ ! પૂનમકી પીછે અંધેરા, અખ ઉઠ બચગા વિષયસિંહકા ડેરા.

શશિકલા: રાજકુમારે કોણ જાણે કેવીયે ભુરકી નાંખી કે હવે તો બધુંયે રહે છે સાંખી, વૃદ્ધ નર ને નવલી નાર, સુખી થવાનો હોય વિચાર, તો એમ રાખવું કે આ કાને સાંભળ્યું ને આ કાનથી બહાર; ઘડપણ પાળે છે ઘરની, ફોગટ શી મારામાર. (?)

જમાલ: (પ્રેક્ષકને) સુનો. અવલ ખાત તો ચેહી હય કે ખુદે હોકે વૈસી શાહી નહીં કરના.

શશિકલા: પણ હવે સંકટ આવ્યું છે. રાજકુમાર સાહેબનો અહ્યાસ પૂરો થઇ ગયો છે અને તેમના પિતાશ્રી તેમને યુવરાજપદ સ્વીકારવા આમંત્રે છે. હવે કેમ ગમશે ?

જમાલ: ખુદાને બડા શોચ કરકે નિરાધાર પંખીયોંકી કમર પરકી પંખમેં ઔર વફાદાર ઔરતકી સાંપ જયેસી ભમરકે ડંખમેં, બડી તાકાત રખખી હય. ઔરત એક બખત ઉંમરકી બહાર ગયો તો ફીર સમઝ લો રેહવેકા થડ કલાસ પાખાના.

શશિકલા: પણ આટલી બધી દિલગીરી શાને માટે ? કંઈક રસ્તો કાઢું. કોઇ રાજને ઘેર જન્મી નથી એટલીજ ખામી છે ને ? (કંઈક વિચાર જડતાં ખુશી થતી) હા, ઠીક; ઉઠાડવા બહુ છું. (વિષયસિંહને) મહારા રદિયાળા રાજકુમાર ! જોડો. ઘણો વખત થયો.

વિષયસિંહ: (પ્રેક્ષકને) હા, મહારાં નખરાળાં હઠરાણાંશીપ* ઉમેદવાર ! ઉઠીયે છીયે. આયે ડટીં ડફરજ છે ને ? જને પરદેશ, પરધન અથવા પરમીની સફર કરવી હોય તેને સૂવું કેવું ? ઠીક છે.

પડયા પડયા સાંભળીયે છીએ ને બેઘએ છીએ કે એરોમીટર ક્યાં સુધી ચઢે છે. એ તો ઠીક છે. 'ઉબજડ ગામમાં એર'ડો પ્રધાન,' ખેઠા કરતાં બબર ભલુ', બાકી શું ક્ષનાણિયોના તોટો પડી ગયો છે? કે રૂપરંગ આવીને આ બંગલાની બુખડીમાં ભરાયું છે? કે છે શું? ઠીક જરા ઉડાવીયે.

(શશિકલાને) વહાલી ! હું તો ત્હારૂં ધ્યાન ધરી રહ્યો છું રાતમાં સ્વપ્નાં આવે છે તેય ત્હારાં અને તેય કેવાં? બાણે મ્હારા રાજમહેલમાં ખેઠો છું. ત્યાં 'ત્હારી છબી સામે બેઘ બેઘને, રોષ રોષને છબીના કાગળનો લોચો થઇ ગયો છે ને ત્હોયે ત્હારો કાગળ નથી આવતો. એટલામાં હું ફાંસો ખાવાની તૈયારી કરું છું ને એટલામાં પકડાઇ જઉં છું ને તેથી લાજ, બધાં ગયાં એટલે બારીમાંથી હું પડતું નાખું છું ને એટલામાં આંખ ઉઘડી ગઇ.

શશિકલા: વહાલા ! વહાલા ! આવો મ્હારો અણુવિશ્વાસ ! તમે તો ત્યાં કંઈ કંઈ રાણીયોના વિલાસમાં મ્હને ભૂલી ગયો.

વિષયસિંહ: (પ્રેક્ષકને)

“ Both incombustible hearts. ”

(બેયનાં હૃદય ગોદરેજમેક* છે એટલે કોઇ કોઇને ટપે એમ નથી.)

(શશિ. ને) અરે ! એમ તે હોય ? આ જન્મારામાં તો ના બને; પણ હવે તો ત્હારી પણ એક પરીક્ષા કરવી છે, કે તું પ્રેમ ખાતર કેટલે અંશે સ્વાર્થત્યાગ કરી શકું એમ છે ?

શશિકલા: શું ? કહો.

વિષયસિંહ મ્હારી સાથે મ્હારા રાજ્યમાં રહેવા તૈયાર છે ? પહેલાં કુમારી છે એવી વાત ચલાવીશું ને પછી બસ બીજું શું ? (હાથમાં હાથ મિલાવે છે.)

જમાલ: (પ્રેક્ષકને) દેખા યે બુઠા.(?) ખાટતા હય લૂંટકા સરંજામ ઔર હથિયાર હય બુઠા.

શશિકલા: (દિલગીરીના ઢાંગ કરતી નિશ્વાસ નાંખતી) બીજી ગમે તે કહો. મારો પ્રાણ આપવાને તૈયાર છું. (બેરથી) આપને માટે મહારી જાત વેચી નાંખવા તૈયાર છું.

વિષયસિંહ: (પ્રેક્ષક સામું બેઠો) મફતે શું કહેવું ?

શશિકલા: વહાલા ! તમેજ વિચાર કરો. હું ઘરખાર છોડીને શી રીતે આવું ? દુનિયાને શું મહેાં ખતાવું ?

જમાલ: (સ્વગત) અસ, અસ ખલાસ હો ગયા. શાહબહે સાખ વહાંસે ખાત ખંધ કરો. ક્યા ઢાંગ મચા રહી હય ?

વિષયસિંહ: ઠીક ત્યારે, એ તો હું ધારતો જ હતો. તહમારી મરજીના અમે કંઈ માલિક છીએ !

શશિકલા: વહાલા ! તહમારૂં દિલગીરીભરેલું ખિન્ન વદન હું બેઠી શકતી નથી. આપ સમબે તો તો ઉત્તમ છે; પરંતુ આપનો નિશ્ચયજ્ઞ હોય તો હું અંત:પુરની એકાન્ત શિક્ષા ભોગવીશ.

વિષયસિંહ: (પ્રેક્ષકને) બેથો ! Her Highness (રાણી સાહેબ) થવાને શોખ !

શશિકલા: તન-મન-ધનની ખુવારી થશે, હબરો સંકટ પડશે પણ હું તો આવવાની.

વિષયસિંહ: (પ્રેક્ષકને) નમાજ પડતાં કોટે વળગી પડે એવી યુંદરીયા-મશીદ છે ને ? (શં ને) અસ, વાહ, શાખાશ. ત્યારે તો આપણે જીંદગીભરની મોજ.

વિષયસિંહ: (જમાલને) લાવ હવે આ ખંગલામાં છેલ્લી વહેલી મોજ ઉડાવી લઇએ. લાવ પેલા કખાટમાંથી.

(જમાલ બ્હીસ્કીની ખાટલી લાવે છે. ખન્ને એક બીજાને પાતાં પાતાં ગાય છે. જમાલ પોતાની લાંબી ટોપીને સારંગી જેવી ટેકવીને વિષયસિંહની વાઈંગ સ્ટીક વડે સારંગીની પેઠે વગાડે છે.)

ગાયન-રાગ હમીર.

- વિ૦ ઓ ખ્યારી, તું પર જઈ વારી.
 શ૦ ઓ ખ્યારા, તું પર જઈ બલિહારી.
 વિ૦ ખ્યારી ખ્યાલી, બાથ ઘાલી, નાથને પિલાવી દે.
 શ૦ ત્હારી વ્હાલી ! હાથ ઝાલી, દે છે ગટગટાવી લે.
 જમાલ હમકુ દે, દેતા હું ગારી, ડંગારી.
 શ૦ તું પર જઈ બલિહારી
 વિ૦ ઓ ખ્યારી.....

(વિષયસિંહ અને શશિકલા અંદર જાય છે.)

(પ્રધાનાધ્યાપક મહાશય આવી પહોંચે છે. દેખાવ જોઈ ચક્રિત થઈ જાય છે. દીગ્મુઠ બની સંતાઈને બાજુપર ઉભા રહે છે.)

જમાલ: નહિ મળે આવો પીનારો ફરી ફરી. (ખાટલે ખાટલા ફાડતો પીતો ચારે બાજુએ ઢોળતો ફરી વળતો “ નહિ મળે આવો પીનારો ફરી ફરી ” બકતો ચાલ્યો જાય છે.)

(પ્રધાનાધ્યાપક એકદમ ગુસ્સામાં આવી જઈને ટેબલ પુરશીઆને દશબાર લાતો મારે છે. પુરશી ટેબલ પડી જાય છે. ‘ હજી મારીશ, ’ કહીને બીજી પાંચ સાત લાતો મારે છે.)

પ્રધાનાધ્યાપક: (પ્રેક્ષક આગળ આવી મોટા ઘાંટો કહાડી મહા-કુખમાં) મ્હને ખબર નહિ, બાકી ખાટલીમાં ઝેર ભરી રાખત ઝેર ! આ એને હાથ ઝાલીને પાઈ ને હજારો માણસો વચ્ચે અમારો હાથ ઝાલેલો તે ખોટો ? (“ અરે રામ રામ રામ ” કહી પડી ગયેલાં પુરશી ટેબલને પાછાં ગોઠવે છે ને આજુબાજુ જોઈને) “ બહુ ભાગ્યું નથી, આઠ બાર આના ખરચ થશે. (જોરથી) થવા દ્યો થવા દ્યો. (પ્રેક્ષકને) ગુસ્સો આવે ત્યારે હું સગા બાપનોયે નહિ. (પુરશી ઉપર બેસે છે. લમણે હાથ મૂકીને નીચું જોઈ રહે છે. થોડીવારે માથું ઉંચું કરીને) પણ અલ્યા ભાઈ ! જૂલતા તો નથીને ? “ નહિ મળે આવો પીનારો ફરી ફરી ” કરીને ગયો એની આંખ કાણી હતી કે કેમ ? Yes (હા), એ જમાલ એ વાત નક્કી. બીજો પુરુષ તે વિષયસિંહ ખરો

કે નહિ ? તે વિષયસિંહ ખરો, ખરો. હવે, ‘ નહીં મળે આવી પાનારી ’
કહેનારી આપણાવાળી ખરી કે નહીં ? (ત્રેક્ષક સામે ખાસ જોઈ) અહીંજ
આડું ઘાંચમાં પડ્યું (થોડીવારે) એમ ના ખને, કે વખતો વખત સાંજના
૭ થી ૯ વાગ્યા સુધી ખંટર સાહેબને ત્યાં Comparative philosophy
of religion (તુલનાત્મક ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાન) શીખવા જાય છે
તેમ ગઈ હોય ને આ ખન્નેયે તેની ગેરહાજરીનો લાભ લઈ મહારા
મહાનને સંકેતસ્થાન ખનાવ્યું હોય ? (થોડીવારે) ભાઈ ! ‘સાહસકર્મ’
ક્યાં થકી હોય હર્ષના નાશ.’ વખત છે, વખતે એમ પણ ખન્યું હોય કે
રીલીફ કુંડના ખેલનું રીહર્સલ (આ પાઠ) કરતાં હોય તો ? વખતે
ખીચારીને આ દુષ્ટ લોકોએ હીખ્નોટાઈઝ (બહુવિધા) કરી હોયને આ
એક ફીટજ કરાવતા હોય તો ?

(નોકર કંઈક કામ અર્થે આવે છે.)

(ખૂમ પાડીને) રામા ! તારાં શેઠાણી ઘરમાં છે કે ખહાર ?
ખહાર ગયાં હોય તો કહે. (ઉતાવળે ખોલતો) ક્યાં ગયાં છે, ક્યારનાં
ગયાં છે, કેમ ગયાં છે, કેને ત્યાં ગયાં છે, કેણે ખોલાવ્યાં છે, કેવી
રીતે ગયાં છે, કયે રસ્તે ગયાં છે, કેને પુછીને ગયાં છે, ખોલ ખોલ
ખોલ; ઝટ ઝટ ઝટ.

નોકર: સાહેબ ! આજ તો ખાઇસાહેબ ખહાર ગયાંજ નથીને !

પ્રધાનાધ્યાપક: હવે તો જરાયે ભૂલતા નથી. ખાકી અત્યાર
સુધી ભૂલ્યા એમ ખરું. પણ હવે કરવું શું ? છે ખેય એવા કે મહારાં
તો સાથે વરસ પૂરાં કરી નાંખે.

(ડૉક્ટર રાંધ આવે છે.)

ડૉક્ટર: કેમ મહાશયજી ! કંઈ હડા વિચારમાં પડી ગયા છો ?

પ્રધાનાધ્યાપક: (થોડીવારે સામું જોઈને) કહો ડૉક્ટર સાહેબ !
અક્કલ ખડી કે તલવાર ?

ડૉક્ટર: (આજુબાજુએ નજર ફેરવતો) સખસેં ખડી અક્કલ,
તેથી ઉતરતી તલવાર. પણ જો ખેયને માટે ખુધવારીયા ઠોરટમાં
નામ નંધાવ્યું હોય તો તો સૌથી સરસ ગમ. ગમ ખાનાર ખેયા હોય
છે ને ? કેવાં ખાધાખીધા વગર બહા કયેજ બાય છે ? પણ આ સવા-
લનું કારણ શું છે ? વાત કરોને મન મૂકીને ? મહારે ને તલમારે
કંઈ બૂઠાઇ છે ?

પ્રધાનાધ્યાપક: શું કહ્યું ? જરા પેલા હોલમાં નજર કરો.

ડૉક્ટર: (ચમકતો) શું છે ? શું છે ? (તે બાજુ બચ છે.)

પ્રધાનાધ્યાપક: (પાછળ પાછળ બચ છે. ડૉક્ટરના અસ: ઉપર હાથ મૂકી ત્હેનું મ્હોં પોતાના તરફ ફેરવીને) કાળ ચઢી બચ નો કહેજો. આપણે ત્યાં સાધન છે. સમજ્યા ? તરવારે છે ને પીસ્તોલે છે.

ડૉક્ટર: (ચમકતો ને પાછો ફરતો) એ તો સમજ્યો. શું બેવાનું છે એમાં ? અમે તો કેદહાડાનું બેઠ મૂક્યું છે.

પ્રધાનાધ્યાપક: પણ જુઓ તો ખરા ? મ્હને તો હાડોહાડ લાગી ગઈ છે. બસ, મારું કે મરું.

ડૉક્ટર: મારવાનું રહેવા ઘે. મરવાનું નક્કી કરો તો “વીલ” (વસિયતનામું) રજીસ્ટર કરાવ્યા પછી આવજો. એક પીલ (ગોળી) આપીશું તો બેડો પાર.

પ્રધાનાધ્યાપક: (દાઢીએ હાથ મૂકીને) તમે જડ જવા છો. તમારે ઠંઠ સુધી મશ્કરીજ. (ગુસ્સામાં આવી જઈને ડૉક્ટર સામું બેઠને) આતે હસવાની વાત છે ? સાળાને પકડો, મારો.

ડૉક્ટર: (એક ખુરશીપર બેસી જઈ પણ હલાવતે હલાવતે) અરે મારો શું ? ઠાર કરોને ! પાણી જ તે ત્હમારે હાથે થવા દ્યો. આપણે તો એક થપ્પડનું ઘરાક.

પ્રધાનાધ્યાપક: (ચીઢાઈ જઈને) ત્યારે એમજ બસી મરોને કે “હું બાયલો-નામરદ છું ?”

ડૉક્ટર: (સ્વગત) એમજ. (પ્રધાનાધ્યાપકને) નામર્દ જરીયે નહીં (હાથ ઝાલી ખુરશીપર બેસાડી) જુઓ. જરા ઠંડા પડો. સાંભળો: એ તો રજપૂત. સમજ્યા ? એ ને કંઈ એજ્યુકેશન (કેળવણી) ની માલેસીવાળું ઘેટુંબકરું બેયું ? આપણે ક્યાં લડાઈમાં ઉતર્યા છીએ કે આપણી નામરદ તરીકે અપહીતિ થવાની છે ? ને વધારે ઓછું કરવા જઈએ તો જીવ બોઈ બેસીએ. પાછો એ છે રાજકુમાર એ પાકું ધ્યાનમાં રાખજો.

પ્રધાનાધ્યાપક: (નિરાશાથી કંટાળીને પલંગપર પડે છે) ડૉક્ટર સાહેબ ! તલવાર વગર આપણો ઉદ્ધાર નથી. સખસે બડી તલવાર !

ડૉક્ટર: નહીં નહીં એમ શું કહો છો? સખસેં ખડી અક્કલ. જુઓ, અત્યારે ત્હમે કે હું મરણીઆ થઈને નવું કે જૂનું કરી બેસીએ તો ફાંસીને લાકડે જીવ જોઈએ એજ કે બીજું કંઈ પરિણામ આવે? પણ ઘરડે ઘડપણે યુવતી નારને ન પરણવાની અક્કલ રાખી હોત તો અત્યારે તલવાર સંભારવી પડત? સમજો કે એટલું જીવ્યા પણ પછીયે જાળખતા તો હતા ત્યારે ટયુશનને બહાને ઘરમાં પગપેંસારો ન થવા દેવાની અક્કલ વાપરી હોત તો?

પ્રધાનાધ્યાપક: ત્હમાર કહેવું ખરૂં છે. પણ હવે કરવું શું? કોઈ પણ રીતે વેર લીધા વિના મને જ'પ નથી વળવાનો. આ તે કંઈ સાંખી રહેવાય એવી વાત છે?

ડૉક્ટર: નહિજ. તમે એમ ન જાણો કે મ્હનેય હાડોહાડ લાગી નથી, પણ અત્યારે તો સુપકીજ પકડવી. યુક્તિથી એને બેદાનમેદાન કરી નાંખીશું. તમે જુઓ તો ખરા? (ચોડીવારે વીચાર કરીને) મ્હને એક યુક્તિ સૂઝી આવે છે. આપણે બન્નેયે સુજનસિંહ મહારાજ પાસે જઈ ફરિયાદ કરવી.

પ્રધાનાધ્યાપક: હા એ ખરૂં. ત્હમે કહો છો એજ ઠીક છે. પણ ઘાટ ખરોજખર પાકો ઘડવો, (વિચારમાં ને વિચારમાં જોરથી ફરવા માંડે છે. એકદમ અટકીને) “ડૉક્ટર સાહેબ! હું તો પોલીસને જોલાવી લાવું છું.”

(બહાર નીકળવા જાય છે પણ ડૉક્ટર અટકાવે છે)

ડૉક્ટર: ના, જાઈ! ના. મ્હાર કહ્યું માનો.

(પ્રધાનાધ્યાપક ડૉક્ટરનો હાથ છોડાવી ફરી વિચારમાં ને વિચારમાં જોરથી ચાલે છે.)

પ્રધાનાધ્યાપક: ડૉક્ટર સાહેબ! કોલેજના બધા માણસોને જોલાવીને એકવાર ખતાવી દઈ છું, તેનો તો વાધો નથીને?

ડૉક્ટર: (હાથ ઝાલીને બેસાડે છે.) તમે ઠંડા પડો. બધું કરીશું. દુનિયામાં કોઈ જાણે નહિ ને પહોંચાડી દઈશું.

પ્રધાનાધ્યાપક: હું ક'ડો નથી પડવાનો. મુસલમાન હોત તો તલવાર ચલાવી હોત, યૂરોપિયન હોત તો રીવોલ્વર લગાવી હોત, ઠાકરડો હોત તો તીર છોડ્યું હોત, જર્મન હોત તો એરોપ્લેનમાં ચઢીને બોમ્બ ફેંક્યો હોત; પણ આર્ય છું, હિંદુ છું, બ્રાહ્મણ છું. હજી મહારી દેવી સંપત્તિ નષ્ટ થઈ નથી. ક્ષમાભુવણ હજી મહેં નથી ત્યજ્યું.

ડૉક્ટર: સાચું છે. પણ બ્રાહ્મણે ભેજી ખરાખર કસવું બેઠયે. બ્રાહ્મણાયે બીજા કશામાં નહીં પણ લાડુમાં હક્ક રાખ્યો છે તે ભેજી-
Inventive (તર્કશીલ) રાખવા માટે.

પ્રધાનાધ્યાપક: ભેજનોજ ઉપયોગ કર છું તમે જુઓ તો ખરા ?

(ઠાઈ વિચાર આવવાથી અંદર દોડીને જાય છે અને એક કેમેરા સ્ટેન્ડ લઇને હસતો હસતો આવે છે ને બૂમ પાડીને પ્રેક્ષકને કહે છે.)

તલવારસેં ખડી અક્કલ.

(ડૉક્ટર ખુશ ખુશ થઈ જાય છે ને પ્રધાનાધ્યાપક મહાશયને ' શાબાશ શાબાશ ' કહીને તેમનો વાંસો થાખડે છે. પ્રધાનાધ્યાપક આખો રંગમૂમિપર પ્રેક્ષક સામા જૂઠી જૂઠી દિશામાં કેમેરામાંથી બેતા, કેમેરા ઉચકી ઉચકીને ઘૂમી વળે છે. વગર બોલ્યે લમણે આંગળીના ટકોરા મારી પ્રેક્ષકને આંખના અણુસારા કરે છે.) “ કેમ કેવી અક્કલ છે ? છે ને ? ”
(પ્રધાનાધ્યાપક મહાશય ખડા આનંદમાં આવી જાય છે ને સીસોટી વગાડતા જાય છે. પ્રેક્ષકને ' સ્ટેડી ' (સ્થિર) કહી કેમેરા તરફ જાય છે. એકવાર તો પ્રેક્ષકવર્ગ સામેજ કેમેરા ધરે છે. પછી ડૉક્ટર જમ જમ ફરતા જાય છે તેમ તેમ તે તે દિશામાં કેમેરા ફેરવતા જાય છે.)

ડૉક્ટર: મહાશયજી ! આ રમતમાં પેલી ખાજી ખગડી જશે.

પ્રધાનાધ્યાપક: ખગડી જાય કેમ ?

(દોડતા દોડતા કેમેરા ઉપર જાય છે અને “ વન, ટુ, થ્રી. ” કહીને કેમેરાની સ્પોંગ દબાવે છે ને કેમેરા અંદર મુકી આવી થોડી વારે નેગેટીવ બેતા બેતા બહાર આવીને ડૉક્ટરને તથા પ્રેક્ષકને બતાવે છે.)

પ્રધાનાધ્યાપક: (ડૉનને) કેમ ફાંકડી આવી ગઇ છે ને ? આ મુદ્દામાલ તો ખરોખર હાથમાં આવી ગયો. ખરોખર ખાવીશ નકલો કઢાવીશ, ખાવીસો કઢાવીશ, પણ છોડવાનો નથી; ખચ્યાળ ચાદ કરશે કે એક ઉપાધિયો ગુરૂ મળ્યો હતો.

ડૉક્ટર: મહાશયજી ! રહેવા ઘો. એટલી ખધી નકલો કઢાવવી. ખરચ ખડુ થઇ જશે. (પ્રેક્ષકને) આખરનું.

પ્રધાનાધ્યાપક: કહી રહ્યા ત્હમે ? ખાવીશ હજાર કઢાવીશ. ત્હમારાથી થાય તે કરી લેજે, છો ખધીએ પૂંજમાં સાથે લાગો પૂજો મૂકાઇ જાય ! હવે ત્હમે ઘેર જઇને તૈયારીઓ કરો. ત્હમારે મહારી સાથે સુજનસિંહ મહારાજને મળવા આવવું પડશે.

ડૉક્ટર: ઓહયસ્ (હા, હા.) મિત્ર ! ત્હમારે માટે ગરદન આપવાનો વખત આવે તો તે માટે પણ હાજર છું. ઓલરાઇટ (ઠીક) જાઉં છું.

(ડૉન જાય છે.)

પ્રધાનાધ્યાપક: (ડૉક્ટર સામે જોતે જોતે) એ મજબીયૂસ શું સમજે ? ખાવીશ લાખ નકલો કઢાવીશ, પેપરોમાં ફોટા છપાવીશ, શહેરે શહેર બ્યાખ્યાનો અપાવી ઠેર ઠેર ફજેત કરાવીશ, દીવાલો પર પેન્ટર બેસાડીશ, ફાળકેની ફીલમમાં આપવા સુધી પણ છોડવાનો નથી. વિષયસિંહ ખચ્યો પણ જાણશે કે મહારાજ માથાનો ગુરુ મળ્યો.

પ્રવેશ ૪ થો.

[સ્થળ: સુજનસિંહ મહારાજનો મહેલ.]

સુજનસિંહ:

રાગ સૌરઠ.

આવે જનમ નહિ વાર વાર,

આવે નરજનમ ન વાર વાર;

કર માલા ધાર, ધર તત્ત્વ સાર—

આવે

પુત્ર કલત્ર વસુ પશુ બાંધવ, રાજ હસ્તી તોષાર,

સહુ સંપતથી શું થયું, જો જાયા ન જગદાધાર.

જન ધન યૌવન પ્રભાવ ગર્વે, મૂઢ રહે ગરકાવ,

વૃદ્ધાવસ્થા દંડ ધરાવે, લે હરિરસનો લ્હાવ— આવે

એક મિષેન્મીપમાં મનુષ્યનું જીવન વૃથા વહી જાય છે,

આશાઓ તો અહર્નિશ વૃદ્ધિંગત થતીજ જાય છે.

પોતે અમર છે, એમ મનુષ્યને ઠઠનો ઠઠ ભાસ રહે છે,

અર્થાનર્થ, સત્યાસત્યનો વિવેક તો સદા દૂર જ રહે છે.

ન્યાયોપાર્જીત વિત્તમાં વિનોદ વા સંતોષ લેવાતો નથી,

કાન્તા કનકાદિ વિષે મિથ્યાત્વ બુદ્ધિનો ઉપદેશ સ્હેવાતો નથી.

ક્યાંથી આવ્યા, ક્યાં જવું છે, એ વિચાર તો સ્વપ્ને પણ આવતો નથી.

વૈરાગ્ય યા તો વૈભવવૃષ્ટાત્યાગ તો જરીયે ભાવતો નથી.

હવે તો અંતરાત્મા એમ કહે છે કે:—માતાના સ્તનપાન વિષે પિપાસા રખાવનારી, ધૂળ મટીમાં રોજાવનારી, વિવિધ રોગોને સ્વાધીન કરનારી પરવશતાયુક્ત બાલ્યાવસ્થા ગઈ. શબ્દ સ્પર્શોદિ પાંચ વિષયોરૂપ પાંચ ફેણવાળી વિષય વાસનાના દંશથી મૂઢ બનાવનારી, સુત, ધન, યૌવન યુવતીમાં લુબ્ધ બનાવનારી યુવાની પણ ગઈ. હવે તો ઇન્દ્રિયોને શિથિલ કરનારી, સુખ તથા અંગોને વિરૂપ બનાવનારી, જર્જરિત દેહને લીધે યુવાન પુત્રાદિકના અપમાને વિલાપ કરાવી કષ્ટ દેનારી, રાજ્યલક્ષ્મી પુત્રાદાસાદિની સ્થિતિ વિષે નિરંતર ચિન્તા કરાવનારી વૃદ્ધાવસ્થા આવી પહોંચી, તે પણ એક વિધુત્તના અમદારા

પેઠે ચાલી જશે; અને “ જવા આગ્યા તેવા ગયા ” એ સ્થિતિ થશે. પ્રધાનજીને પુત્ર તથા રાજ્ય સોંપી પ્રભુચિન્તન તથા આત્મોત્તરિને માર્ગ મહત્વ કરવો.

પ્રતિહાર: મહારાજ ! આપના દર્શનાર્થે પ્રધાનજી પધારે છે.

સુજનસિંહ: સત્વર પ્રવેશ કરાવ (પ્રધાનજી આવે છે.)

(પ્રધાનને) આજે હું ત્હમને એક નવીનજ વાત સંભળાવવાની ઇચ્છા રાખું છું.

પ્રધાન: સેવામાં દાસ તૈયાર છે.

સુજનસિંહ: હવે રાજકુમારને આમંત્ર્ય છે. ત્હમે તેને ને રાજ-ગાદીને સંભાળો.

પ્રધાન: અને આપ ?

સુજનસિંહ: હું ભગવત્ભજન કરીશ, સંતસમાગમ કરી કથા વાતો સુણીશ, પવિત્ર તીર્થોમાં પર્યટન કરી પાપ મળને ઘોષશ. ગંગા-સ્નાન કરી પ્રાતઃકાળે ગંગાજળથી શંકરની પૂજા કરીશ, ધૂળટીનું બ્યાન ધરીશ, આત્મ અનાત્મનો વિવેક કરીશ અને ઇશ્વરની ઇચ્છા હશે તો અતે પૈરાગ્ય સાધી, જ્ઞાન ગાંઠે ખાંધી; સંતજનોની કૃપાથી ભક્તિવાત્ ખનીશ.

પ્રધાન: આપનો આશય સ્તુત્ય છે; પરંતુ રાજકુમાર હજી બાલક છે.

સુજનસિંહ: નીચ મન અને વૈભવવૃષ્ટિ આવાજ કંઈ મિષ્ટ્રી ઉત્તરિમાર્ગે વહવાનો મનુષ્યનો ઉત્સાહ ભાગી નાખે છે.

પ્રતિહાર: મહારાજ ! રાજકુમાર વિદ્યાભ્યાસના પ્રધાનાધ્યાપક અને તેમના મિત્ર ડૉ. રાય આપનાં દર્શનની રજા માગે છે.

સુજનસિંહ: (સ્વગત) ખરોખર છે. વિષયસિંહને લઇને મહેલ-ખ્યા પ્રમાણે આગ્યા હશે.

(પ્રતિહારને) જા, તેમનો સત્વર પ્રવેશ કરાવ.

(ડૉક્ટર, પ્રધાનાધ્યાપક તથા જમાલ આવે છે.)

સુજનસિંહ: કેમ સર્વે છો ને કુશળ ?

જમાલ: (પ્રેક્ષકને) ક્યા પૂછના કુશલ, યે તો લાચે હય મારનેકા મુશલ. રાજકુમાર સાહેબ ચોરા કુછ સમજ ગયા હય, તો પાઈ ઢીલે હો ગયે હય. ધીરે ધીરે પીછે આતે હય.

ડૉક્ટર તથા પ્રધાનાધ્યાપક: હાજી, આપની કૃપાયે.

સુજનસિંહ: રાજકુમાર વિષયસિંહ ક્યાં ગયા ? શું બહારોબહાર તેમનાં માતાજીને દર્શને ગયા ?

પ્રધાનાધ્યાપક: (સુને) કુમાર સાહેબ અમારી સાથેજ પધાર્યા છે. હમણાંજ આપના દર્શનાર્થે આવી પહોંચશે.

(ડૉ. તથા પ્રધાનાધ્યાપક વેગળા જઘને કાનમાં ગુસપુસ વાતો કરે છે. છેવટે આવીને ખુરશીપરથી ઉભા થઈને બોલવા માંડતે માંડતે પ્રધાનાધ્યાપક ફરીને ડૉક્ટરને બાજુ પર લઇ બેસે છે.)

પ્રધાનાધ્યાપક: કેમ આમજ કહીશું ને ? મહારાજાધિરાજ અમે આપને ઘણાજ રીઝેટપુલી (દીલગીરીથી) અમારૂં ગ્રીવન્સ (દુઃખ) રીડ્રેસ એટલે કે નિવારણ કરવા આવ્યા છીએ કે આપના.....કેમ એમજ કેની ? (ડૉ. “ એમજ ” કહી પ્રધાનાધ્યાપકને આગળ ધક્કેલે છે.)

પ્રધાનાધ્યાપક: (સુજનસિંહને) મહારાજ ! અમે આપને દીલગીરીભરેલી રીતે.....

ડૉક્ટર: (ચ્હીડાતો) ધોરાજ રહી ગયું ખરૂં !

પ્રધાનાધ્યાપક: અમારૂં દુઃખ આપની પાસે રીડ્રેસ (દૂર) કરાવવા આવ્યા છીએ, કે આપના રાજકુમાર.....

(પ્ર. ડૉ. સામું બુઝે છે.)

સુજનસિંહ શું છે ? શું છે ? જો તે જલદી કહો. શું શિકાર કરતાં કેાઇ સિંહ વાઘના પંજથી ઘાયલ થયો ? શું થયું શું થયું ?

ડૉક્ટર: નહિ, નહિ મહારાજ !

પ્રધાનાધ્યાપક: (પ્રેક્ષકને) લે. એની એ બૂલ. મહારાજાધિરાજ બોલવાનું રહી ગયું. બાઇ મ્હારી બૂલ કહાડતા હતા.

ડૉક્ટર: તેઓ સહિસલામત છે પણ તેમણે બીજા સહેરીજનોની સહિસલામતી તથા શાન્તિને ઉપદ્રવ કર્યો છે.

સુજનસિંહ: શી રીતે ?

(ડૉક્ટર ખસી જઈ પ્રધાનાધ્યાપકને આગળ કરે છે, પ્રધાનાધ્યાપક ડૉક્ટરને આગળ કરે છે.)

સુજનસિંહ: (ચીડાતો) જમાલ ! આ શું છે બધું ? ઝટ જોલ.

જમાલ: હાથરકો સખ ખાત થહ પેટીકે લીતર દેખનેસેં માલુમ હો જાયગી.

સુજનસિંહ—અરે ! પણ તમે ખન્ને ઠેળવાયલા હોવા છતાં કેમ ચોકખી હકીકત કહી દેતા નથી ?

(સુજનસિંહ ગુસ્સે થાય છે, પગ ઠોકે છે.)

આ તો ઠેળવણી પામેલાં ઘેટાં છે. મ્હોંએથી "કશુ" નહિ જોલે. રખેને કાંઈ મારી નાખે ! પેટી ઉઘાડો.

(સેનાપતિ વિષયસિંહના ફોટો તથા ડાયરી પેટીમાંથી કહાડે છે. તે ફોટો બેઘ દીલગીર થઈને બાજુપર મૂકે છે.)

સુજનસિંહ: લાવો. મ્હારી પાસે લાવો એ ડાયરી ને ફોટો.

સુજનસિંહ: (બેઘને એકદમ વિચારમાં પડી બચે છે.) આ શું

(પ્ર. તથા ડૉ. ખન્ને નહાસી જઈ સ્ટેજના બહારના ખુણા આગળ જઈને ઉભા રહે છે.)

(સિપાહીને) પેલાઓને અહીં લાવો.

(ખન્નેના હાથ પકડી રજુ કરે છે.)

(પ્રધાનાધ્યાપક તથા ડૉ. ને) તમે જરાયે કોઈ વાતે ખબરાશે નહિ. બધી વાત ચોકખી કરો. આ ફોટો કોણે પાડ્યો છે ?

ડૉક્ટર: (પ્ર. ને) બાવીશ લાખ નકલ ! કહો, જવાબ દો.

પ્રધાનાધ્યાપક: (ડૉ. ને) દહ ઘોને તમેજ ?

ડૉક્ટર: મહારાજાધિરાજ ! આપને શું કહું ?

સુજનસિંહ: આ ફોટો કોણે પાડ્યો ?

ડૉક્ટર: કુમાર સાહેબનું ત્યાં દેવા પ્રકારનું આચરણ છે, તે જવાબનારો આ ફોટો છે.

નાયબ સેનાપતિ: (આગળ ધસી આવેને ડા. ને) પૂછે તેના જવાબ લે. બીજી વાત ના કરો. ફેટો કોણે પાડ્યો ? એસ. હોર્મસ-
જીએ કે શેપર્ડ બોને ? બીજી વાત તમને કોણ પૂછે છે ?

ડૉક્ટર: (પ્રેક્ષકને) માર્યો. ધરમ કરતે ધાડ આવી.

સુજનસિંહ: (નાયબ સેનાપતિને) નહિ, નહિ. એ લોકોને એમ બોલી ગભરાવો નહિ.

ડૉક્ટર: મહારાજ ! અમને આપ અભય વચન આપશો ત્યારે અમારા જીવમાં જીવ આવશે.

(લાંબો થઈને પગે લાગે છે. પ્રધાનાધ્યાપક પણ વેગળા હોય છે ત્યાં ત્રણ ચાર વખત પગે લાગી ઉઠે છે ને બહીતો બહીતો પાસે આવે છે.)

ડૉક્ટર: મહારાજધિરાજ ! અમે મૂર્ખ માણસ છીએ. અમને માફી આપો. અમે એજ્યુકેટેડ અને અયુક્ત ટોલરેશનના હીમાયની-યોની સ્થિતિ બહુ દયાજનક હોય છે.

(સુજનસિંહ સુખાંધ બેઠાં કંઈક હસતો એક મરકરા દુભાષિયા સામું જુએ છે.)

દુભાષિયા: મહારાજ, એક ટીકાકાર ચેષ્ટાબેરે કહ્યું છે તે અક્ષરશઃ સત્ય છે કે:—

Indian Education and toleration have been pretty little sisters.

The former forams but fails in fixtures

The latter roams creating વર્ણશંકર mixtures of languages, character, creed, communities ગંગાજળ and મહુડી tinctures.

(હિન્દુસ્તાનમાંની કેળવણી અને સહિષ્ણુતા બે નાની સરખી બેડલે આવેલી બહેનો છે. પહેલી બખાળા પાડવામાં હુશીયાર છે પણ કસોટી વખતે પીત્તળરૂપ નિવડે છે અને બીજી તો શીલ, ધર્મ, શાંતી, તથા ગંગાજળ ને મહીરાતુ વર્ણશંકર મિશ્રણ બનાવતી દેશમાં ચારે તરફ ઘુમી રહી છે.)

સુજનસિંહ: (ડાં નચા પ્રબે) હું ખુબું સમજ્યો. તહમે જરા પણ ચમરાશે નહિ. મ્હારે બીજું કશું જણવાનું રહેતું નથી. (પ્રતિકારને) જાઓ, કોણ છે હાજર ? વિષયને બોલાવી લાવો હમણાં હમણાં.

પ્રધાનાધ્યાપક: (પાસે આવતાં) ઘણી ખમા મહારાજાધિરાજને !

સુજનસિંહ: મ્હારી ન્યાયવૃત્તિ રાધ, રંક, સ્નેહી ને દુરમન સર્વને માટે સરખીજ છે.

(પ્રધાનાધ્યાપક તથા ડૉક્ટર હથ માં ને હર્ષમાં સુજનસિંહની અશામતમાં ડોકાં હલાવે છે.)

(વિષયસિંહ આવે છે, પણ આજીબાજીનો દેખાવ બેઈ, આવકાર ન મળ્યો બેઈ અકિત થઇ બાજીએજ ઉભો રહે છે.)

જમાલ: (એકાન્તમાં વિ. ને) જનાબ ! જરા સૌર ઝુકાવો. આપકા હેવાલ થહાં ચલ રહા હય. અફસોસ, અફસોસ, મૈય આપકો કીતને દફે કહાઅ કે વોહ જાલ્લા બકા બદમાશ નિમક-હરામ હય ? વોહ દેવાંગનાકી પીછે પીછે ફીરતા થા; ઓર આપકું ચેહી બાબલ કે બિચારસેં ઝહરી નઝરસેં દેખતા થા. બેવકુફ ! અપને પાઈં પર ફુહારી લખાનેવાલેનેં આપકા ચે હાલ કર દીયા. ચહ બેઅકલાંકું તસ્વીર મિલાનેકા કીસ્તા દીખા દીયા. ખુદા ખચાવે અથસે નિમકહરામોસેં.

વિષયસિંહ: મ્હને શી ખબર કે તે આટલો દુષ્ટ અને હરામી હમે ? પણ મ્હારી અવી ફજતી કરાવનારને બેઈ ના લઈ તો કહેજે.

જમાલ: (પ્રેક્ષકને) કયું બરાબર ઠેરાઇ ના ? એક તો અપ-નસેં હમેશાં દુર રહતા થા. પૈસા પડાનેકી તરકીબ કીયી તો સાલેકી બીચમેં આડીબીલી. કુમારબી ખરોબર સોલા આની હાથમેં આ બધા. ઓર અપને પર કોઇ તરહસેં શકમંદબી ન હોગા.

વિષયસિંહ: (સુ. ને) પિતાજી, પ્રણામ કરું છું.

(સુજનસિંહ કોષમાં તેના સામું બેઈ રહે છે.)

સુજનસિંહ: પ્રણામ કોને કરે છે નિર્ભજ ? અરે દુષ્ટ વિષય ! ત્હારા નામ પ્રમ્હુડું પું હીરાની ખાલુમાં ઠેલસો પાડ્યો. વંશપરંપરાની કીર્તિ પર પાણી ફેરવનાર કપુલ કુતારા પું આલું શિક્ષણ ક્યાંથી

પામ્યો ? જે રાજ્યમાં વ્યભિચારને રાજદ્રોહ કરતાં વધારે દૂષિત ગણવામાં આવ્યો છે, તે રાજગાદીપર બેસવા તો શું ! પણ તે રાજ્યમાં વસવાને પણ તું યોગ્ય નથી. ત્હારું કાળું મોં ખતાવવાને તું કેમ અહીં આવ્યો ? ત્યાંનેત્યાંજ તું પાર કેમ પતી ગયો નહીં ?

વિષયસિંહ : (પગે પડતો) પિતાજી ! મ્હને ક્ષમા કરો, હું મ્હારું આચરણ સુધારીશ. બીજીવાર આપને ક્ષેત્રે આવી વાત નહીં આવે.

સુજનસિંહ : મૂર્ખ ! ત્હને આવો અભ્યાસ કરવા મોકલ્યો હતો ? મ્હારીજ ભૂલ થઈ કે મ્હારા જૂના કાર્યભારીઓની સલાહ ન માનતાં ત્હને નવીન વિચારક્ષેત્રમાં નાંખ્યો.

(પ્રધાનજીને) એની ડાયરી વાંચી જુઓ. એણે શે અભ્યાસ કર્યો છે ?

(પ્રધાનજી ડાયરી લઈ રંગભૂમિ પર એક બાજુએ આગળ આવી ઉભા રહી મનમાં વાંચે છે.)

પ્રધાનજી : (સ્વગત) આમા તો દુરાચારની કથાઓ છે.

(સુ. ને) મહારાજ ! એમાં કંઈ જાણવા જેવું કે સંતોષ થાય તેવું નથી.

સુજનસિંહ : લાવો હું જોઉં. (એકને કોધયુક્ત થઈ) ખસ, ખસ, આ વિષયને અહીં મ્હારી નજર આગળથી દૂર કરો. એને હું દેશનિકાલની સજા કરમાવું છું મ્હારા રાજ્યમાં એનો પગ તો શું પણ છાયાએ ન જોઈએ.

પ્રધાનજી : મહારાજ ! ક્ષમા ક્ષમા. વિષયસિંહ આપના કુમાર છે. તેમને દેશનિકાલની સજા બહુ ભારે થઈ પડે. એમને ક્ષમા આપો. હવેથી વર્તણૂક સુધારશે. હું પણ તેમને ઉપદેશ આપીશ. ક્ષમા કરો ક્ષમા કરો.

સુજનસિંહ : કંઈ નહિ. હું બોલ્યો તે બોલ્યો. મ્હેં વિચાર કરેલો જ છે.

રંક રાય સ્નેહી અરી કાળે, ન્યાય હમારો એક છે;
પ્રજા પુત્રમાં અંતર ન ધરું, એજ હમારો ટેક છે.
નિંદો વંદો સુખ હો દુઃખ હો, આધિવ્યાધિ મરણ હો કને;
ન્યાયથી ડગ ના એક અંજો કદિ, રાજદ્રોહી સુજન નહિ બને.

પાપી વિષય ! જા, ઝટ આવ્યો જા. તહાં કાણું મ્હોં મ્હારી
પ્રજાને ન ખતાવીશ.

(સુજનસિંહ ચાલવા માંડે છે. વિષયસિંહ વિચારમાં ગિર-
ફતાર થતો હોયો રહે છે. શું કરવું, ત્હેના વિચારમાં નિમગ્ન
થયેલા છે. વિષયસિંહ સિવાય સર્વે દિલગીર થતા ચાલવા
માંડે છે.)

પ્રધાનાધ્યાપક: (ડૉ. ને જતે જતે) ઘણું જોડું થઈ ગયું.
મ્હને તો થયું કે મહારાજને વિનંતિ કરે એ અક્ષર. અરે પ્રભુ ! આ તો
ખડું જોડું થઈ ગયું. શશિકલાને અહીં લેતો આવ્યો હોત ત્હોયે સાં
થાત. એમણે ગુંડો પોતાને માથે વહોરી લીધો હોત તો મહારાજ
કંઈક નરમ પડત. એ જોલે છે ત્યારે મ્હનેજ ગલગલીયાં આવી
જાય છે ને ? ના ના ડાકટર સાહેબ, ગલગલીયાં તો શું આવે પણ
મતલબ કે એમની બોલવાની છટા ઓર છે. એમના રૂપની ભલક
એવી છે. હું અંજલિ નહીં માટે કંઈ બધાયે ના અંજાય એવું
થોડું જ છે ? ત્હમેજ કહો આ રીતે ચૂકાદો કરવો એ તે કેવું કહેવાય ?
તેમાં પૂરાવો જોવો, કે વકીલ કરવાની રજા આપવી કે આ તો કશુંએ
નહિ. તદ્દન આપજીદીબરેલી રાજનીતિ ! બોલ્યા તે ન્યાય ! આપણી
સરકારના રાજ્યમાં આવું અધેર નહિ હાં ! આ તો સ્ત્રી પુરુષની
“ લીખટી ” (સ્વતંત્રતા) ઉપર માટી જખરજસ્ત તરાપ ! ‘ નેશન ’
(પ્રજા) ‘ ધંવાલ્વે ’ (સંસ્કૃતિ પામતીયે) શી રીતે થાય ! “ સીવીલીઝેશન
(પ્રગતિ) આમ દબાવી રાખે ત્યાં શું થાય ? Hopeless downfall
(નિરાશાભર્યો વિનીપાત.)

ડાકટર: અરે બાઈ ! હજી આ ખાજુએ સુધારો નથી આવ્યો.
પાંચ હજારનો પગારવાળો અમલદાર આર્યન બ્રધરહુડ ડીનરમાં “ અમે
આ ભોજન કયાં પછી કોઈ મધુરી વાણી સાંભળ્યા વગર નહિ
હીએ ” એમ છોકરમત કરે ને પછી એકાદ મુડકીના ઘેરથી કટપર
ગોખી રાખેલા “ હેવન્લી લેકચર ” (સ્વર્ગીય ભાષણ) ઉપર આફ્રીન
મઈ જાય. એ વાચરો હજી આ દેશમાં નથી વાચો, અહીં તો
તડાક ને ફડાક છે.

પ્રધાનાધ્યાપક: અરે સાહેબ ! જાઓ જાઓ. આ પોસ્ટ, રેલ્વે ને ન્યુસપેપરના જમાનામાં તો બધેય 'ઇન્ટર કોમ્યુનિકેશન' (આંતરિક વ્યવહાર) થઇ ગયું છે.

ડૉક્ટર: પણ તહમે જોયું નહિ ? બુદ્ધ પોતાના દીકરાને દેશનિકાલ કરી નાંખ્યો, તેમાં રાણી સાહેબને પૂછવા પણ રહ્યા છે ?

પ્રધાનાધ્યાપક: (હસીને) ગાંડાભાઈ ! ખીસ્તામાં વાયરલેસ ટેલીગ્રાફીનું મશીન રાખ્યું હશે. રાણીને ન પૂછે, એ તે વળી કોઇ દેકારો અને ? અને તેય આ જમાનામાં ?

(પ્રધાનાધ્યાપક તથા ડૉક્ટર ચાલવા માંડે છે.)

ડૉક્ટર: (જતે જતે) જગ્યાજ નથીને ?

વિષયસિંહ: (નિરાશાથી મુખ ઉંચું કરે છે.) પરભીનો પ્યાર, જેસે શરીરે સદા ખુવાર; સજ્જનસંજથી સદાયે ખહાર, મુફલીસથી લેવાયાર, ખાય જીતીને માગ.

વિષયસિંહ ! તહારી આ દશા ! ક્યાં રાજવેલવ અને ક્યાં ઘેર ઘેર ટુકડા માગી ખાવાનો દેશવટો ? (થોડીવારે) પણ એક રીતે ઢોપ મ્હારો નથી. આ રાજ્ય ગમે તેવું હો. આજ જગતની સાધારણ સ્થિતિ છે ? વ્યભીચાર તો આજ ઘેરે ઘેર છે. અનેક આશક કરવા છતાં કહેવાતી સતીઓ ઠેરે ઠેર છે.

કલીકાળના કમભાગી જીવો કામ વિકારનાં પુતળાં અને છે. દંપતિજનો વિષયભોગ કરતાં દેશ, કાળ, લજ્જાને અવગણે છે અકાલીક મૈથુન કરી, વર્ણુશંકર, કમઅક્ષલ, દુર્બળ તથા વિષયલપટ ને નામદં પ્રજા જણે છે અને મૂર્ખ માતાપિતાનું વાવેતર નિર્ભાગી પુત્ર પુત્રીઓ લણે છે. પોતાનીજ વિષયભોગતૃષ્ણામાં મશગુલ અધ અનેલાં માતાપિતા બાળક ઉપર પ્રથમથીજ વિષયના સંસ્કાર પાડે છે. કામાંધ હડકાયેલી કૃતરીઓ બાળકને નક્ટ નીચ નોકર ચા તો અર્ધાં બદામની આયાનો ચેલો બનાવે છે, કે જાઓ નિજસ્વાર્થ માટે, વ્યભીચારમાંજ તેમને જીવનનું સાર્થક બનાવે છે. ઉંમરલાયક પુત્ર પુત્રીઓ પર માતાપિતા નજર રાખતાં નથી મોંદરોમાં ખરિયાઓમાં, સભાઓમાં, સ્વચ્છંદે, ગમે તે કાળે ગમે તે સ્થિતિમાં ફરતાં જટકા-

વતાં નથી. શંખણીની સોખતમાં યા તો મહા કુકર્મોની મહોખતમાં
ચડતાં સંતાનોને ઠાંધ સદુપદેશ કરતાં નથી.

વ્યભીચાર ! વ્યભીચાર ! વ્યભીચાર ! વ્યભીચારથીજ દુનિયા
વ્યંદળ યની ગઇ છે. વ્યભીચારથીજ દુનિયા કમંડળ લઇ ભિખ
માગતી થઇ ગઇ છે.

ધર્મનો લોપ, વિધાનો લોપ, દૈર્ઘ્ય, ગુલામગીરી, ટુંકી બુદ્ધિ,
અદ્વાયુબ્ય, દુઃખ, ઉપદ્રવ અને અશાન્તિ-સર્વાનું કારણ, બૂઠાં કહેવાતાં
અનેક પણ સત્ય તો વ્યભીચાર ને અભિચારની વિદાયગીરી.

પણ પીતાજીએ આ વસ્તુસ્થિતીનો વીચાર કરવો જોઇતો નહોતો ?
હું કેટલું કરજયો ?

પશ્ચાતાપે ક્ષમા ન આપે, નિજ પરનો નવ કરે વિચાર;
નથી રાજ તે નથી પિતા તે, મિથ્યા આડંબર કરનાર.

(થોડીવારે) હું ત્હારો દીકરો નહિ તો પછી તું ત્હારો બાપ શાનો ?

બાપે દેશવટો દીધો તો ખેર, વરસે છે આખોથી ખેર;
સજી સમશેર વર્તાવું કેર, ત્રાસે ઠેર ઠેર ચારે મેર.

બલીમસિંહ જોવો એક ખીજે હું. એનેજ જઇ મળું છું. અસ
ખહારવડું ! હું પણ રજપૂત બચ્ચો છું. મોજશોખને આજથી રામ
રામ ! આજથી હવે આ વિષયસિંહ ! ખીજે છે (જતે જતે)

હસ્તીએ દંતુશળ કહાડયા તે કહાડયા, પાછા નહિ ગળે;
ઢોરીએ વળ લીધા તે લીધા, બલે આખી ને આખી ખળે.

પ્રવેશ ૫ મો.

[સ્થળ: વધસ્થાન.]

તિલોત્તમા: (કાળા ઝલ્લામાં ભયાનક પુરુષના વેશમાં પ્રવેશ કરે છે.)

આજ સ્થાન, આજ નીશાન, આજ પ્રદેશ, આજ આશમાન,
દેખશે તિલોત્તમાને હાથે જતા પાપીઓના જાન.

વધસ્થાન આટલામાંજ હશે. ચંડાલો અહીંથીજ જગતસિંહને
લઇ જશે.

ચક્ષુ! શ્રવણેન્દ્રિ! થાઓ સાવધાન. તિલોત્તમા! યની જ આજ
કૂર કાળ સમાન.

(સકોષ સરીતા સામું જોતી.) અયે સરિતે! અયે સર્પિણિ!
અયે વૈતર્ણિ! આજે એક નિર્દોષ પુરુષના રક્તને ઘાઇ નાંખી, તેનાં
અસ્થિને દૂર ઉડાણમાં છુપાવી દઇ ત્હારે તીરે આવેલી ભૂમિને પવિત્ર-
તાનો ઢોંગ ચાલુ રાખવામાં શું તું સમર્થ થઇશ? ના, ના. તેમ
નથી યનનાર.

યાદ રાખ, આજ ત્હારે તીરે વસેલા વધસ્થાનના હજારો વધોના
ધતિહાસમાં એક નવીનજ ધીના યનનારી છે. પુણ્યવાન પુરુષોના પાપી-
ઓને હાથે જતા જાન જોઇ થતા ત્હારા હાસ્યનું આજ આ તિલોત્તમા
નિકંદન કરનારી છે.

એક ચપટીને અવાજે, એક ઠોકરની સાથે ત્હને માતાળમાં પેંસાડી
દેનારી આ તિલોત્તમાને જોઇ લે.

(નદીની પાસે જઇને)

આહ! શું નદીનું જોર છે! જંગલનાં વૃક્ષોને જડમૂળથી ઉખેડી
નાખતી, પથરોની શીલાઓ પ્રવાહમાં ઘસડી આણતી, કાષ્ઠાદિને ખેંચી
જતી ફીણે ફીણના ગોટાથી ઉભરાઇ જતી મદોન્મત નદીનો શો તોર
છે. (કોઇ માણસ તણાતું આવતું નજરે પડે છે.)

અરે! પણ આ શું? આ તો કંઈ શખ જેવું તણાતું આવે છે.
હાથ પગથી પછાડા મારતું, મ્હોંમાં ભરાતા પાણીના ઢોંગળા કરતું,

ઘડી નીચે જતું, ઘડી ઉપર આવતું આ તો કોઈ જીવતું માણસ તણાતું હોય એમ લાગે છે. કછોટ મારી થઈ તૈયાર, લાવ જેનીને કહાડું બહાર.

(સ્મરણુવનિ સંભળાય છે.)

જગત્ નાથ ! જગત્ નાથ !

(પાસે જઇને જેની કહાડે છે.)

તિલોત્તમા. (યુગ્મ નિહાળતી) અરે ! આ તો દેવાંગના ! (એક-દમ વિચારમાં પડી જતી) હાય ! અયે કાળકૈરવો ! આ વધસ્થાનના દૈત્ય દાનવો ! અરે આ કૂર કમોદિપતિઓ ! જગતસિંહના પ્રાણ હરાતા નિહાળવાનો નિશ્ચય, એટલાથી શું તમારી નિર્દય વૃત્તિને સંતોષ ન થયો, કે બિચારી દેવાંગનાને, તેની નજરોનજર વધ કરાવવામાં મોજ માણી, અહીં જેની આણી ?

(દેવાંગનાની સારવાર કરે છે. થોડીવારે ચતન્ય આવે છે.)

દેવાંગના : (જપ્તવનિ) જગત્ નાથ ! જગત્ નાથ !

તિલોત્તમા : (દેવને ઢંઢોળી) અરે સ્ત્રી ! તું કોણ છે ? ઉઠ. તું અત્યારે એવા સ્થળે છે કે, જ્યાં ધર્શર દયા, પ્રેમ તથા ન્યાયને અનુસરનાર એક નરને આ દુનિયામાંથી વિદાયગીરી આપવાની તૈયારી થઈ રહી છે.

(દેવાંગના સક્ષાળી ઉભી થાય છે.)

દેવાંગના : હે પરોપકારી પુરુષ ! તહમે કોણ છો ?

તિલોત્તમા : (સ્વગત) એક સમયે પ્રકૃષ્ટિત હૃદયે ક્રોડા કરનારી, શોકચ્ચસ્ત જગતને, પોતાના હાસ્યથી દુઃખ શોષી લઈ આનંદ-સાગરમાં ઝોલાવનારી, તેજ આ દેવાંગના ? એ મહાને આજખી પણ નથી શકતી. હૃદય, વિચારશક્તિ, તેજ, સ્નેહ ખંધુએ દુઃખના ડુંગર નીચે દબાઈ કચરાઈ ગયું છે. હૃદયને આઘાત થાય એવી યુક્તિ કર્યા સિવાય નહિ ફાવે. શોકમયી સખીને સંભાળતાં, રૈદ કાથમાં સિદ્ધિ નહિ આવે. કીંક છે.

(દેવાંગનાને) અહો ! રાજરમણી ! હું એક રાજકુમારનો મિત્ર છું અને તેને અર્થે તેની શોધમાં અહીં તહીં રખડું છું.

દેવાંગના: (ઉપકારથી જદ્વદિત થતી) મહા તોફાની મદમસ્ત નદીના પંજમાંથી મ્હને ખચાવનાર વીર પુરુષ! ઇશ્વર ત્હમને સહાય કરે. પ્રેમની પરીક્ષા કરનાર તથા તેનું મૂલ્ય કરી બાણનાર શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર ત્હમને ત્હમારો રાજકુમાર મિત્ર મેળવી આપશે. (થોડીવારે) ત્હમારી પ્રીતિ નિરંતર નિશ્ચલ રહેા.

તિલોત્તમા: ત્હમારા આ ઉદ્ગાર અતિ દુઃખદ અનુભવભર્યા હાગે છે, તેનું કારણ શું? ત્હમે કોણ છો, તે હરકત ન હોય તો જણાવશે? પુરુષ પુરુષની પ્રીતિ એક બીજને તન-મન-ધન અર્પનારી હોય છે. સ્ત્રીએ સ્ત્રીની પ્રીતિ તો માત્ર પ્રેમની વાતો કરવામાં યા તો સામુ વહુનાં રુદન (રોદણ) રડવામાં સમાપ્ત થાય છે.

દેવાંગના: બાપ! (નીશાનીથી પાંચ આંગળીયો ખતાવે છે. હૃદયપર એકદમ ભાર આવી પડ્યો હોય તેમ ધીરા અને તૂટીત સ્વરે) મ્હારે બે સખીઓ એવી છે કે જમના મ્હારાપર થયેલા ઉપકારને વિચારે મ્હારું હૃદય જળજળ થાય છે, કંઠે ડચ્છરો ભરાય છે; નયન-માંથી અશ્રુધારા વહે છે ને જીવન અકારું હાગે છે. (કપાળમાં હાથ મારીને) અને છતાંયે હું એવી અભાજિણી છું કે તે ક્રિયા પ્રદેશમાં વસે છે, તે પણ નથી બાણતી.

(આંખમાંથી અશ્રુ પડવા માંડે છે.)

તિલોત્તમા: અહો સુંદરિ! ત્હમે રુગ્ધા નહિ. મ્હને મ્હારો મિત્ર મળશે, એમ કહી જ પૈર્ય મ્હને આપો છો તેજ પૈર્ય ત્હમે ધારણ કરેા.

દેવાંગના: બાપ! હું શી રીતે ધારણ કરું? ત્હમે ઉપકાર કરનાર છો. ઇશ્વર ત્હમારા સામું જીએ, એ ન્યાય છે, વાંટવ છે, હું નિર્ભાગી તો બીજના ઉપકારની આશા રાખનારી છું. “ મારી સખી મ્હને મેળવી આપે ” એવી મ્હારી પ્રાર્થના ઇશ્વરને માત્ર હાસ્યબ્જનક છે. પોતાને સેવ્યા રહેવું અને બીજને સેવિકા ખનાવવી એવી સ્વાર્થો સો સામું કોણ જીએ ?

તિલોત્તમા: (સ્વચત) અરરર બહુજ ખોટી દિશા લીધી. નિષ્કર મન! બીજના દુઃખે આત્મપ્રશંસા સાંભળવાની વૃત્તિ તરફ દોરાયું? કે ઇશ્વર! દેવાંગનાયે ત્હારાં ચાં પાપ કર્યાં છે. અમને દુર્ગુણી પામર

જીવને એની દયા આવે છે ને ત્હને કશુંયે જ નહિ ! પ્રભો ! દયાસાગર ! પ્રભો ! કૃપા રાખ. આઘાત વિના ગત્યંતર નથી.

(દેવને) ત્હમારે જબરાવાનું કંઈજ કારણ નથી. જગતમાં કંઈ એક બેનેજ મિત્ર ગણવા તેનું કંઈ કારણ ? હું પણ ત્હમારો મિત્ર છું. ચાલો મ્હારે ઘેર. હું ત્હમારો છું ને ત્હમે મ્હારાં છો.

દેવાંગના : (વિચારમાં પડી જતી) હું કંઈ સમજી નહિ.

તિલોત્તમા : (જરા પાસે આવીને) જુઓ તમેને ત્હમારા સુખની વાત સમજાવું. પ્રેમ એ પોતા હૃદયવૃક્ષમાં પોલાણ કરી રહેનારું એક પ્રેત છે, પ્રારંભમાં તે વૃક્ષના માલિકને ઉપકારવંત રહી તે કહે તેમ કરવા બંધાય છે. જ્યાં સુધી માલિક અતુર હોય ને નિરંતર તેને કામગિરિ સોંપી કામમાં ને કામમાં રાખે ત્યાં સુધી તે સુખી થાય છે; અને જગતમાં કોઈપણ પુરુષ ન ભોગવી શકે તેવું સુખ ભોગવે છે. કોઈ દિશામાં તેને મોકલતાં નિરાશ થઈને ધારેલું કામ ન કરી શકતાં પાછું પણ આવે છે. આ સમયે પ્રેત પણ દુઃખી હોય અને જો માલિક પણ પ્રેત સાથે એક થઈ જઈ નિરાશાવંત થઈ તેની સાથે રોવા લાગે તો પછી હૃદયવૃક્ષના પોલાણ જેવું માલિકનું પોલાણ એમ ત્યાંજ પ્રેત તેને ખાવા ધાય છે ને માલિક અંતે પૂજપાણી આત્મારહિત થઈ જાય છે. એટલે અતુર માલિક હોય તે શું કરે તે સમજ્યાં ?

દેવાંગના : (સંશયયુક્ત હૃદયે બે પગલાં પાછળ ખસતી) ના.

તિલોત્તમા : એક માર્ગે પ્રેમ ન ફાળ્યો તો તેને બીજો માર્ગે પલટાવવો; પણ નિરાશાભર્યા હૃદયને વલોવી નાખી જાતના સુખનો તથા આત્માનો વિનાશ કરવો નહિ. પ્રેમ અનેક પ્રકારના છે. બે સહિયરોના પ્રેમમાં દુઃખજ દીકું તો પછી બી પુરુષના પ્રેમ પાંચે મયાણ કરવું.

(તિલોત્તમા સ્હેજ કૃત્રિમ વિષયી દૃષ્ટિથી એમ રહે છે.)

દેવાંગના : (એકદમ અચકતી જબરાતી) ભાઈ ! હું તો વિવાહિતા છું, પરણેલી છું, આપે મ્હને અવિતદાન આપ્યું એટલે આપની પુત્રી છું.

તિલોત્તમા : (કાને હાથ દેતી) એતો સંભળ્યું નથી જવું. ઉપકારનો બદલો આમ વળાતો હશે ? ત્હમે ત્હમારી સખીએની વાતો

કરી રહ્યાં હતાં, પણ ત્હમારા સ્વામીનું નામ તો એકવાર પણ જીવંતે આંચું નહોતું. હું સારી પેઠે સમજું છું કે ત્હમે પ્રેમમૂર્તિ છો, સખીપ્રેમમાં નિરાશ થયાં છો તેવાંજ દાંપત્યપ્રેમમાં પણ પાછાં પડેલાં લાગે છો. અરેરે ! ત્હમારી સખીઓ તથા ત્હમારો સ્વામી નિહુર, હૃદયહીન મનુષ્યો હોવાં જોઈએ. તેમનાપરના શતાંશ પ્રેમની આશા માટે હું તો મ્હારો પ્રાણ સમર્પણ કરું.

(તિલોત્તમા ઘેલી જીવી થઇને આશાન્વિત પ્રેમલાલસાથી જોઇ રહે છે, અને ઘુંટણીયે પડી પ્રેમયાચના કરે છે.)

દેવાંગના: (શું કરવું તેના વિચારમાં) લાઈ ! ત્હમે સજ્જન છો. આવી દુષ્ટાચરણની વાત ના કરો. ઇશ્વર ત્હમને સદ્બુદ્ધિ આપે.

તિલોત્તમા: મ્હારી તો સદ્બુદ્ધિજ છે. હું ત્હમને ત્હમારા સુખને માર્ગેજ લઈ જઈ છું. જનિતિના અનેક માર્ગ છે. તેમાંનો, મ્હારી માન્યતા પ્રમાણે આ પણ એક પ્રયત્ન વિનાનો માર્ગ છે. તે એ કે દાંપત્યપ્રેમમાં નિરાશ થયે આપોઆપ મનુષ્ય પ્રણયપ્રણયિનીના પ્રેમમાં યોજાય છે. તેમાં અનેક કષ્ટો સહન કરી, દાંપત્યસંબંધ કરતે ઘણુંજ વિશેષ દુઃખ પામે છે. આમ થતે હૃદયમાં સર્વે સ્થળે નિરાશાનો અંધકાર વ્યાપે જની રહે છે, એટલે ઝગઝગાટ દેદિપ્યમાન ઇશ્વરી પ્રેમરૂપી સૂર્ય હૃદયવિષે પ્રગટે છે. ત્હમે મ્હને પ્રણયિ તરીકે સ્વીકારો એ સર્વ રીતે યથેષ્ટ છે.

(પાસે જઈ તિલોત્તમા દેવાંગનાનો હાથ પકડવા જાય છે; પણ દેવાંગના તરછાડી નાખે છે.)

દેવાંગના: અહો સજ્જન ! ઇશ્વર ત્હમને કુતર્કથી ખચાવે ! આપે જણાવ્યો તે કાંઈ જનિતિનો માર્ગ નથી; પરંતુ આ પ્રકારનાં જે કાંઈ દષ્ટાંતો જગતમાં દશ્યમાન થાય છે, તે ઇશ્વરની અધમોદ્ધારણ શક્તિના દર્શકરૂપે જ હોય છે. એ તો આકસ્મિક ઇશ્વરકૃપાપ્રાપ્તિનો યોગ ન હોય તો આત્માના વિનાશનોજ માર્ગ છે.

તિલોત્તમા: મનોહારી, તમે તો મ્હારો પરાજય કર્યો ! સૌન્દર્ય સાથે આવી વિચીક્ષણ બુદ્ધિ ? વાહ ગુણીયલ ! તું સુસ છે. હું પણ સુસ છું. મારા જીવનનો મનોરથ તું મળી એટલે પૂરો થયો. હું કોઈ દરિદ્રી કુર્દુખમાં જન્મેલો નથી, રાજવંશી છું. કદાંચ તથા દેવકુતીની

પેઠે હજારો વધુ સુખવિલાસમાં વ્યતીત કરતાં મ્હને ઉદરનિર્વાહની ચિન્તા કે અન્ય કોઈ વિધી નડે એમ નથી. (પાસે જઈ સ્કંધપર હાથ મૂકવા પ્રયત્ન કરતી.) માન, માન, હું ત્હારો, તું મ્હારી; હું તે તું, તું તે હું; આપણે બે એક.

દેવાંગના: (ખસી જતી, આજુબાજુ દોડવા માંડતી) અરેરે ! કોઈ બચાવો. બચાવો.

તિલોત્તમા: (દેવાંગનાનો માગ રોકતી, હસતે હસતે.) આલો આલો, મારી રાવણીમાં આલો. ત્હમે એકવાર આલો તો ખરાં ?

દેવાંગના: અરેરે, ઇશ્વરનો “ અપૂર્ણતા ” નો નિયમ કેવો સર્વત્ર વ્યાપક છે !

વિદ્યા ત્યાં નહીં અત્ર, અત્ર ત્યાં સંતતિ કોને;
સંતતિ ત્યાં નહીં સંપ, સંપ નીતિ નામ તબ્બેને;
નીતિ ત્યાં નહીં ધર્મ, ધર્મ ત્યાં મર્મ ન જાણે;
મર્મ નહીં વૈરાગ્ય, જ્ઞાન તો ક્યાંથી આણે;
જ્ઞાન તહીં નહીં પ્રેમ, પ્રેમ ત્યાં દુઃખ સદાયે;
પ્રપત્તિ નહીં જ્યાં દુઃખ, પૂર્ણતા ક્યાંય ન જાણાયે;
અપૂર્ણતા અવલોકને, સ્મરતાં સંપુરણ હરી;
હૃદયે રહે સંતોષને, ક્ષણભંગુર દષ્ટિ ખરી.

હે પ્રભો આતે શું ?

જ્યાં રૂપ ત્યાં સદ્ગુણ નહીં, જ્યાં જ્ઞાન ત્યાં ભક્તિ નહીં, જ્યાં ભક્તિ ત્યાં શુદ્ધાચરણ નહીં, જ્યાં પ્રેમ ત્યાં પોષણ નહીં, જ્યાં કીર્તિ ત્યાં આયુષ્ય નહીં.

કવીજનો વ્યવહારે બહીલા, લક્ષ્મીવંતો દરબારે દીલા, કર્મનીબ્ધો લોભે પચેલા, ગાયકો વ્યસને મચેલા, ઝુમુક્ષુને મહ રાજના ઠેલા, સદ્ગુણને નહીં કો ચેલા, નિવૃત્તિ ઇચ્છનારને નીર્વાહના વેલા, રીઝી સીઝી વાળા અસંતોષે લેલા.

(તિબ્બે) અહો સજ્જન, ઇશ્વરે ત્હમને દયાના અવતાર બનાવ્યા પણ નીતિના સંસ્કાર અર્પવા તે ભુલી ગયો લાગે છે. ત્હમારો પુરુષાર્થ તો એ કે ત્હમારા દયામય જીવન તથા સદ્ગુણરૂપ આરિન્ધને

જેમ કોઈ મહારા જીવી મુખે એ મોહવશ થાય તો તેને જીની કૃપાએ તમેને મોહકશક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે તેનું જ્ઞાન કરાવી, ત્હમારો ને તેનો નીત્યનો ભાઈ બહેનનો સંબંધ તેની દૃષ્ટિ આગળ ખડો કરી આપવો.

તિલોત્તમા (સ્વગત) અહો શી ઉચ્ચ ભાવના ! પરમેશ્વર ! આવી રત્નો ઘડવાં ને પછી તેને ખુબમાં રગદોળવાં ? (દેવાંગનાને) મ્હેં ત્હમને એક અક્ષરમાં કહી દીધું, મહારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરો. મ્હેં ત્હમને જીવતદાન આપ્યું તે ખદલમાં ખસ એકવાર મહારી સાથે ચાલો.

દેવાંગના : ત્હમારો ઉપકાર આજ વાંછનાથી વળવાનો હોય તો તે ઉપકાર મ્હને અસથ છે. પાછો નદીમાં ધકો મારો કે જ્યાં થઈ જાય છુટકારો.

(નદીના તટે જઈ, નદી તરફ મુખ કરી, અદખવાળી નીચું મુખ કરી ઉભી રહે છે.)

તિલોત્તમા : (હાથ ઝાલી પાછી ફેરવે છે. દેવાંગના હાથ તરછોડી નાંખે છે.) ત્હમે વિચારડીન લાગો છો. ઇશ્વરે આ હૃદય એવું ઘડ્યું છે કે દુનિયામાં કોઈનુંયે દુઃખ તે જોઈ શકતું નથી. તો પછી ત્હમને કે જમને મ્હેં મહા કબ્જે, જીવના જોખમે બહાર કાઢ્યાં તેમને પાછો ધકકો મારું ?

દેવાંગના : ત્યારે એનો અર્થ એટલોજ કે હું જાતે પ્રાણત્યાગ કરું કે જ્યાં ત્હમને પાપ નહીં. એકવાર કહી ઘો કે હું ત્હમને બહેન તરીકે જોતો નથી.

(તિલોત્તમા દેવાંગનાનો હાથ ઝાલે છે તે જોવી રીતે કે તે છોડવા મથે છે પણ છુટી ન શકે.)

(હસીને) ત્હમને મરવાનો જારે શોખ લાગે છે. ત્હમે મહારા બહેન ખરાં તેની ક્યાં ના છે ? હું તો એમ કહું છું કે હું ત્હમારો ભાઈ નથી ને આપણે બે એક થવાનાં એ નિર્વિવાદ વાત.

દેવાંગના : (વિચારમાં પડી જતી, ઘુંટણીએ પડતી ખદખદતે કહે.) અહો મહાશય ! આપ, દુઃખ દરીયામાં ડુબેલી દેવાંગનાને તારનાર કોઈ દેવદુત છો. આપ મહારી એટા કરો છો, પરીક્ષા કરો છો, હું આપનાપર આશ્રય કરું છું. મ્હને ક્ષમા કરો. એક નક્કામી હતભાગી.

નારીના જીવ ખાતર જીવનું : સાહસ કરનાર આપ દયાના સાગર છો. બોલો બોલો સત્ય બોલો, આપ કોણ છો, આ દાસીપર એટલો અનુગ્રહ કરો.

તિલોત્તમા : (પહેરવેશ બદલી નાંખતી-દેવાંગનાને ઉઠાડી હાથ પકડી રાખી) તું દાસી નહીં, તું મ્હારી સ્વામિની, ને હું ત્હારી દાસી. ત્હારી તિલોત્તમા, ત્હારા દર્શનની ખ્યાસી, ત્હારા પગની રજ.

દેવાંગના : (સાન'દાશ્વચ થી) કોણ, બહેન તિલોત્તમા ?

(બન્ને પરસ્પર આલોચન દઈ દે છે.)

દેવાંગના : સખી ! તું દાસી નહીં હાં !! તું સખી, સહચરી, જીવનસાથી, મ્હારી જીવન ઔષધ, કુલીનજન્મમાનથી મોટાઈ નથી પણ ગુણ વડે છે. પરોપકારીની કોટી હયો છે. અગાધ વારિધી નીચે છે અને હાથવેંતમાં સમાય એવડું વારિદ હયે છે.

તિલોત્તમા : પણ જો સખી, એટલુયે જોજ કે વારિદ પોતે અર્જુનમાંથી સવિતાનાશયણના શોષનથી પોતાનો જન્મ વિસ્મરી જ્યારે અભિમાનયુક્ત ખાલી ગર્જના કરે છે ત્યારે તે પણ પાધું ભૂમિપર પડે છે.

(સામેથી માણસના પડયા સંબળાય છે. તિલોત્તમા પહેરવેશ બદલી નાંખે છે.)

તિલોત્તમા : સખી ચાલ આપણે સંતાઈ જઇયે, કોઇ આવતું જણાય છે. (બન્ને સંતાઈ જાય છે.)

(ચંડાળો જગતસિંહને લઇને આવે છે.)

ચંડાળ : ચાલ ચાલ, ઝટ ચાલ, દુષ્ટ ! એક રાજકુમારીને ફોસલાવા તેનો અવતાર ધુળધાણી કરનાર, એક છત્રપતિ મહારાજની આખરમાં ધુળ નાંખવાની હિંમત ધરનાર, ચાલ જલદી ચાલ ! (ધક્કો મારતા મારતા જગતસિંહને પાસેથી લઇ જાય છે.)

દેવાંગના : (ચમકીને) અરે કોણ ? અતિશયથી કલાન્ત થયેલો મૃત્યુભયથી અશાન્ત થયેલો મ્હારો જગત ? બહાલ, આ આવી, ત્હારી સેવા ઉઠાવનારી, ત્હારી દાસી.

(જગતસિંહ તરફ દોડવા જાય છે.)

તિલોત્તમા: (તેના હાથ પકડી રાખી) અરે મુખી ! મહારો તહારો ને જગતસિંહનો એકી વખતે નાશ કરાવવો છે ?

દેવાંગના: (ગભરાયલી) ના નહીં જઈ, નહીં બોલું, એક અક્ષરે નહીં બોલું. પણ સખી હરેક રીતે સ્વામીને ખચાવ, નહીં તો મહારા પ્રતિના તહારા સર્વે ઉપકાર વ્યર્થ છે. જગત વિના મહારે જીવવાનો શો અર્થ છે ? (નદી સામે જોતી) અયે મરિતાદેવી ! જ્યાં હું ડુબી ત્યાંજ મહને ડુબાડી કેમ ના દીધી ? (તિબ્બે) સખી ! મહારી નજરે આજ જોવાનું હતું તો મહને શીદ બહાર કહાડી ? (જોર કરીને હાથ તરછાડીને) હું જાઉં છું, મહને જવા દે, ત્હને તહારો જીવ બહાલો છે તો તું આલી જા. પણ મહને જવાદે. હું ત્હને દોષ નથી દેતી. જે થાય તેને માટે હું તૈયાર છું. આ અન્યાયી આલમને તજવા પહેલાં મહને મહારા પ્રાણેશને મળવા દે. સ્વામીસહે મહને પણ મહગમન કરવા દે.

તિલોત્તમા: ઘેલી ! છાની રહે. આપણે તેમની પાછળ પાછળજ જાય છે. અણી સમયે મનની દુર્બળતાને દૂર કર. ઇશ્વર જ કરે તે સારાને માટે.

દેવાંગના: (તિલોત્તમાની કાંઠે વળગી પડી.) પણ તું કહે બહેન ત્હને ઇશ્વરે મહારો ને મહારા સ્વામીનો પ્રાણ ખચાવવાજ મોકલી લાગે છે. બોલ અટ બોલ કંઈ ઉપાય છે ? આ દુષ્ટો પૈસાથી રાજ થાય ?

(ઘરેણું જોરથી કહાડતી જાય છે.) ઓ બહેન, કંઈ યુક્તિ પ્રયુક્તિ કર, ગમે તે કર, તેઓને સમજાવ. સામ, દામ, ભેદ, દંડ, જથી સિદ્ધિ થાય તે અજમાવી જો.

તિલોત્તમા: તહારા કરતાં પહેલી હું તેજ વિચારે લાંબો સંકેત કરીનેજ અહીં આવેલી છું. આજૂપણું કામ નથી, સમજવાની તેઓમાં બુદ્ધિ નથી. યુક્તિ પ્રયુક્તિ આલી શકે એમ નથી આખરના ઉપાય માટે તૈયાર થઈને આવેલી છું.

દેવાંગના: (વિચારમાં પડી આશાયે તેજવંત થતી) એટલે ? બોલ, બોલ, અટ બોલ, શું તહારી પાસે મારકશસ્ત્ર છે ? શસ્ત્ર દારૂ લેતી આવી છું ? ત્હેં કાંઈ દિવસ ગોળીબહાર કર્યો છે ? એકને ખદલે બીજાને પ્રાણ તો નહીં જાય ?

તિલોત્તમા: છે ખુનું છે પણ હું તો તહનેજ સાચવતે સાચવતે અર્ધો શક્તિ ખોધ બેસીશ. જરા બોલો ખરી ? કે શું થાય છે ?

દેવાંગના: બેવાનું પછી, મહારી ધીરજ નથી રહેતી, મ્હને શસ્ત્ર ખતાવતો ખરી ? (ચારે બાજુએ ઝડબામાં ખોળવા મંડી પડે છે.)

તિલોત્તમા: નિરાશાથી છેક આમજ થઈ ગઈ ? નથી ખતાવતી લે.

દેવાંગના: (પગે લાગવા પેટે વીનવતી) ખતાવ, ખતાવ, તહને મહારા સમ

તિલોત્તમા: (સ્હેજ ચડીડાતી) લે, બે. છેકજ ભરોસો નહીં ? હું ખોટું તો ખોલતી નહીં હોડિ ?

(અંદરના ખીસ્સામાં હાથ ઘાલે છે, ચમકે છે, ચારે તરફ જુએ છે. દેવાંગના ગભરાય છે, તિલોત્તમા સામું બેઠી રહે છે.)

તિલોત્તમા: (કપાળે હાથ મારી) હાય, લાચાર સખી, લાચાર. બેચી લાવતાં તુજને ઝહાર, ખોધ બેઠી હું મુજ હથીયાર.

પ્રભો પલભર દધને આશ, ફરી લાચાર કરી,
પૂરી કરી નિરાશ, બાજી હાથથી ગઈ સરી.

(નિરાશામાં ડોકું નીચું નાંખી દે છે.)

દેવાંગના: હાય દુર્ભાગી દેવાંગના ! હજાર હજાર પ્રયત્નથી તહને સાલ્ય કરનારને ભાવિ બૂલાવે ત્યારે કોનો દોષ ? અથે સરિતે ! અહો પવિત્ર માતા ! તહારા સ્વામીના નવનિધીમાં, હજારો રત્ન તથા મૌકિ-કોના ભંડારમાં એક ક્ષુદ્ર મનુષ્યના હાથમાં રહેતા, લોહ જેવા નજીવી ધાતુના શસ્ત્રની ખોટ પડી ગઈ ? પરોપકારાર્થેજ જીવન વહનારી માતા, તીરે વસતાં બાલકોના દોષ ન બેનારી માતા ! હુદારતા કર, ક્ષમા દષ્ટિ ભર, શસ્ત્ર ઉંચું કર, નહોતર આ દુર્ભાગી દેવાંગનાનો સ્વિકાર કર.

(થોડીવાર અધશ્વજ્ઞાથી નદીના મધ્ય ઉંડાણમાં દષ્ટિ ફેંકી, અંતે નિરાશ થઈ.)

હાય કમભાગી જીવ ! જને ઇશ્વરે પોતાના શરણાગતના પ્રદેશમાંથી દેશનિકાલ કરી, વેતી હાદ ફરિયાદ ઠોણ સાંભળે ? આસમાનના નવચંદો,

તારલાઓ, દશે દિશાના દિક્ષાઓ? આ દુહાંગી દેવાંગનાના દુખને બેધને હસો. હસો. હસો.

જની મ્હને એકવાર જાય હતી, જને હું મ્હારો જાણતી હતી, જની ધ્રુવ છા નિરંજન મ્હારે રક્ષણ કરવાની હતી, તે પ્રભુ મ્હારો મટી ગયો છે. આજે એજ મ્હારી ચેષ્ટા બેતો પ્રતિપક્ષી થઇને જીમો છે. એક દુહાંગી દુઃખીયારીને દુઃખના દુઃખર નીચે દબાઇ કથરાઇ જતી બેધને હસો, આનંદો, કીલકીલાટી કરો.

દશે દિશાઓ દુઃખમય, એકલ હું રોનાર;
નિરાશ નિર્જલ નારનાં, ઠો ન અશ્રુ દહોનાર.

તિલોત્તમા: (દેવાંગનાને પોતાના સોડીયામાં લઇને, વાસે હાથ ફેરવતી.) સખી ! આ અરણ્યમાં મ્હારા વિના ઠોણ ત્હારાં અશ્રુ દહોવાનું છે ? કૂર્વાપ જીવ્યું, હું હારી. ચંડાળો કૃપા કરે ને સમજે તો મ્હારો પ્રાણ જગતસિંહને ખદલે અર્પવા તત્પર છું. બીજું તે હવે હું શું કરી શકું ? પ્રારબ્ધ, પ્રારબ્ધ, પ્રારબ્ધ કોઇનાથીયે જીતાયું નથી પુરવાર્ય, ક્લાસક્રિ વિનાની પ્રવૃત્તિ એજ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. ખડેન ? દુઃખ પડે તે સ્થિરચિત્તે સહન કરવું ને ઇશ્વરેચ્છાને હૃદયવૈવમ્ય વિના શરણ થવું એજ મનુષ્યનું વીસ્તવ છે.

(હોઠ દાંતથી ખુબ દબાવે છે. વિચારમાં પડી બાય છે.
દેવાંગનાનું માથું હંચું કરે છે.)

હાં, બે સાંભળ, હજી પણ એક ઉપાય છે. પણ તું મ્હારે કહ્યું કરે તો. પેલા આમ્રવૃક્ષની ઘટા પાસે એક ઋષિઆશ્રમ છે એમ સાંભળ્યું છે. બે જને છે તો તેમને સહાયે લાવું છું અથવા તો ત્યાં ધનુષ્ય કે મારકશસ્ત્ર લેાય તો લઇ આવું છું. તું જ જગતસિંહની પાછળ પાછળ, પણ હૃદયપર અંકુશ રાખી દૂરજ સંતાઇને જીવી રહેજે. હું આતું ત્યાંસુધી ગમે તે થાય પણ બોલીશ નહીં કે નમ્રે પડીશ નહીં નીકર હું આવીશ તે પહેલાંજ કોઇ આવી પહોંચવાના ભયથી ચંડાળો શિરચ્છેદ કરી નાંખશે. ત્હારું કાળશુ ઠેકાણે હાય તો હું તો હજીયે હીમ્મત હારી નથી.

દેવાંગના: જા, મહારી ચિન્તા કરીશ નહીં. હું દદ કાળજું કરીશ. ત્યારે હાથે યશ હશે તો હું એટલું તો કરી શકીશ. જા બહેલી યા, વિશ્વાસ રાખજે કે મુખાંધથી કે અક્ષીરાધથી, હું વૈધવ્યને નહીં બેહારી લઉં.

તિલોત્તમા: (“ જય હુગે ” કહી ચાલવા માંડે છે.)

દેવાંગના: ભાવિ ! શરણાંગતને સર્વ કોઇ છોડે, પણ ત્યારે પ્રારબ્ધવાદીનેજ પછાડવાનો પ્રમાદ છે. કાંકાં મારતાં મર્થજનોને અનેક અયુક્ત આશાઓથી હુલ્લુપુલ્લ કરી પછીજ મારવામાં ત્હને સ્વાદ છે. ત્યારા દંડમકાર કરતાંયે તે પૂર્વે મનુષ્યની દયાર્દ્ર સ્થિતિમાં ત્હને એક પત્રે હસાવવામાં, બીજી પત્રે રડાવવામાં ઘડીક નચાવવામાં, ઘડીક દુઃખ દુઃખને દામણે ખાંધી ખાંધીને કચકચાવવામાંજ ત્યારી મોજ છે. અહીં આશ્રમ શો ? આશ્રમમાં મારકશસ્ત્ર શાં ? નિરાશાના નવનિધિમાં આ અણુટ આશા શી ?

(કાળજી ભરાઇ આવે છે, ઓઠ ચથરે છે, આંખમાંથી અશ્રુઓ સરે છે.)

યાત્રી, હારી, મુરારે ત્યારે શરણુ છું.

કિલિમષે કંઈ કરમહીણીનાં, કાળમુખાં બનીને;
કેડો ખાંધી કટકટી રહ્યાં, કષ્ટ વર્ષાવવાને,
સંતોષે* ના શરણુ મરણુ, રીમરીખાવી મારે;
પામું જેવું પુરવ કરીશું, ભાવિ કે ના સુધારે.

(ચાલવા માંડે છે.)

પ્રવેશ ૬ ફો.

[પડદો ફાટે છે, વધસ્થાનમાં જગતસિંહ તથા ચંડાળો ઉભા જણાય છે. જરા વારે દેવાંગના આવી છુપાઈ ઉભી રહે છે.]

જગતસિંહ: (નિરાશામાં.)

અરે, વધસ્થાનનિવાસી દૈત્ય દાનવો ? આવો, એકવાર આ નિર્દોષ જગલા સાથે હાથ મીલાવો. ત્હમारी રક્ત રોજાવાની આ રાજ્યભૂમિમાં કંઈક નિર્દોષીયે નીમકહલાલીથી હસતે ચહેરે પ્રાણ તજ્યા છે, કંઈક માત્ર રાજના પુત્ર હોવાનાજ દોષે, રાજ્યલોભી ખટપટીયાઓને હાથે અહીં મરાયા છે. કંઈક ધાર્મિક ઉપદેશકો બુદ્ધી રાજ્યોને હાથે અહીંજ પુરા થયા છે. કંઈ કંઈ કમભાગી જીવો, રાજ્યોના કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ વિષયાદિ વૃષ્ણાત્રેરિત કાર્યોમાં અંતરાયે આવવાથી અહીંજ શર્યા કરીને લાંબી સોડે સુતા છે. આજ તેમની સંખ્યામાં એકનો વધારો કરો.

અયે એવફા વૃક્ષસમૂહો ! ત્હમે ફલફલનો વૃથા ભાર કેમ ઝીલો છો ? ત્હમે સુકાં કાષ્ઠ થઈને કેમ પડતાં નથી ? અહો પૃથ્વીમાં અંતરિક્ષ રહેનારી જવાલામુખી શક્તિયો ? ત્હમે આ કૂર વધસ્થાનને કેમ છડાડી દેતાં નથી ?

(જરા ચમકીને.)

હૃદય ! કેમ ચસકવા માંડયું ? શું મૃત્યુના વિચારે કંઠાર થવા માંડયું ? નહીં, શાન્ત થા. જીવનજવરથી સુખ થતાં, જગજીવનનો ઉપકારી થા. શાન્ત અપૂર્વ શાન્તિના શયનશૂદ્ધને સ્વિકારવા સમર્થ થા.

ચંડાળો: નામદ્ બાયલા ! મરતે કેમ ખડીક લાગે છે ? કેમ ખની ગયોને શીયાળ !

જગતસિંહ: મરવાથી હું જરાય ખડીતો નથી. એકવાર મરેલો ખીજવાર મરતો નથી. ચમરાજ તો શું પણ પ્રલયકાળથી હું ડરતો નથી.

પણ જો એક નિર્દોષ મનુષ્યનો જીવ લેતાં જરાપણ ત્હમને દયા આવતી હોય, વધસ્થાનના બલીદાન થનારની છેવટની ધ્રુષ્ણા સંપૂર્ણ

દરવા ત્હમારા મહારાજની ત્હમને આસા હોય, તો તેટલુંજ જરા મનમાં રહી જાય છે.

એક અંડાળ: અરે દયા શેની ? જન્મ્યા ત્યારથી તે અત્યાર સુધી એજ કંઈ છે ને ? હમારે તો માણસ મારવું અને રેતી ઉપરનું ડગલું ભુસવું એ સરખું છે.

બીજો: પણ અદ્યા ભાઈ, ત્યારે ક્યમ આપણે મરવાનું નથી ? એની વાત તો હાંબરો ? (જાને) બોલ, અદ્યા બોલ.

જગતસિંહ: મહા ઉપકાર ત્હમારો, ધરછા બીજી કશીજ નથી, એટલીજ કે આટલો મહારો મૃત્યુસંદેશ ત્હમારાં રાજકુમારી દેવાંગનાને પહોંચાડ્યો.

સર્વે અંડાળો: કહો, કહો, ત્હમારો સંદેશો પહોંચાડીશું એમા અમને શો ભાર પડવાનો છે !

જગતસિંહ:—

ગાયન*

દેવરાજ તું દેવાંશી નર, દંશ હીધો મહેં દુષ્ટ જને;

કાં હતભાગી થકી હરખી, કાં ભાગ્યું હળાહળ અમૃતને.

દેવાંગના: (સ્વગત) જહાલા, જહાલા, આમ છેક એછે આસને હું બેસી બહ, દંશ તો ત્હમે હીધો કે મહેં ? હળાહળ તે ત્હમે કે હું ?

જગતસિંહ:—

ભાગ્ય ભરથરી તણે પીંગળા, નળ ત્યાગે દમયંતીને;

બેઈ શકે ક્યમ જગ આ યુગલ, કેમ રૂચે એ કૂર વિધિને.

દેવાંગના: (સ્વગત બીનાં નયને અશ્રુ લહોતી) જહાલા, જહાલા, કૂર વિધિ યા કુદરતના કાનુનમાં અપૂર્ણતાના સિદ્ધાન્તને આપણે સંખંધ અપવાદ હોઈ અસમ્મ હોય તો ત્હારો વાળ વાંકો થાય તે પહેલાં હું માણત્યાગ કરું, પણ ત્હારી નયનદષ્ટિ જરાયે બીની થતાં મહારા હૃદયમાંથી રક્તધારાઓ છુટે છે.

જગતસિંહ:—

દયાર્દ્ર હૃદયી દોષ ન દેતી, જાઉં દેવને દરબારે;
દરશ દીધું હત દુર્ભાગીને, પ્રાણ તબચા હત પલકારે.

દેવાંગના: (સ્વગત) હાય, હાય; હું તહને દોષ દર્શાવે? ધિક્ક છે મહારા જીવનને કે સંયોગના અલ્પ સમયમાં મહારા યત્કિચિત્ત સ્વાત્માર્પણની મહે પ્રતીતિ કરાવી નહીં. (ધુંટણીયે પડતી) મહારા દયાનિધિ નાથ! મહે તહારી કંઈજ સેવા કરી નથી. તહારા સુખમય જીવનમાં કટાર મારી, લગ્નને બહાને તહને મૃત્યુસુખમાં ધક્કો મારી, મરણ સમયે પણ તહારા હૃદયમાં, તહારા મસ્તકમાં ઘુમી તહને દુઃખ દેનારી હું કયે અવતારે છુટીશ?

જગતસિંહ: દેવાંગના! તું કયાં હોઈશ? તહારી શી સ્થિતિ હશે? મહે તહને દુઃખી દુઃખી કરી નાંખી.

દેવાંગના: (સ્વગત) ઓ, બહાલા, ઓ, અભાગણી અહોજ ઉભો છું.

જગતસિંહ: દેવાંગના! આપણા લગ્નને નિશ્ચય કરાવનાર તે તે આકાશધ્વનિ કે બીજું કંઈ? ના, ના, આકાશધ્વનિ નહોતી. જમના લગ્નને આકાશધ્વનિની આજ્ઞા હોય તે આવાં કબોટા ન પામે, આ હુદયની ફીરાજકુમારીસંસર્ગબિલાષી પ્રખળ વાસનાજ પ્રેત બની મળે ઉઠી હશે. દેવાંગના! અરે કહે, ચંદ્ર સુર્યને સાક્ષી રાખી કહે, કાળે કરીને તહારા હૃદયમાં એમ નહોં આવે કે તહને સ્વાધીન કરવા, આકાશધ્વનિ એ મહારી કૃત્રિમ સ્વર યુક્તિ હતી?

દેવાંગના: (સ્વગત) આટલો બધો નિબુર થાજ? મહારામાં સહવાની શક્તિ નથી હાં? હું છેક એવી નથી હાં? હાય, હાય, મહને બાળી મુકી, ઉભીને ઉભી. આટલો બધો અણવિશ્વાસ? તું આવું કોઈ દિવસ ના બોલું, આ તહને કોણ બોલાવે છે? કોણ? બીજું કોણ? (કપાળમાં હાથ મારી) દુર્ભાગી દેવાંગનાનું દુર્દેવ.

ચંડાળો: અદયા આ તો મારો બેટો ગાવા માંડ્યો. બહુ લગ્નમાં આલ્યો.

બીજો: અરે ડામળી છટકી ગઇ. જ કરવું છે તે છટપટ કરો.

જગતસિંહ: હું જાંડો નથી થયો. ત્હમરી રાજકુમારીનો મહારા પર એવો પ્રેમ છે કે મહારા વધની વાત સાંભળી તે તો બીચારી જાંડી થઈ જશે યા તો પ્રાણ પટકી નાંખશે. ત્હમને ઘેરથી બોલાવીને મહારી હકીકત પુછશે ને જો મહારો સંદેશો જમ કહેશે તેને અખુટ દ્રવ્ય આપશે.

દેવાંગના: (સ્વગત) બહાલા, જીવાડી.

ચંડાળો: બાઈ લાંબી લાંબી વાતનો શો અરથ? અમે તો કહીશું કે મરતે મરતે પણ ત્હમને હંભારતો તો.

જગતસિંહ: વળી મહારાજને કહેજો કે.—

નર શઠ, નહીં નારી, નારને દુષ્ટ નેતા,
પ્રભુય ઝપટ મારી, ખેલવી દુષ્ટ કહેતા;
નથી પતિત નતાંગી, દૂષિતે દાંડ ઝીલ્યો,
સદયી કર પ્રસારી, ઉછરંગે સુતા લ્યો.

દેવાંગના: હેં? એટલે? તું જઈશ ને હું જીવીશ? હશે, ધાર ત્હારે ધારવું હોય તેમ, ત્હારાથી કયાં અજાણ્યું રહેવાનું છે? ત્હારી પાછળ કેટલા પ્રહર આ પાપિણી કહાડે છે તે.

જગતસિંહ: (ચં ને) જાંલીરસિંહ મહારાજને એમ મહારી હાથ બેડીને વિનંતી કહેજો કે મહેં આપનો અપરાધ કયો છે એમ આપ માનો છો તો જણે આપની રાજકુમારીને કુમારે ચઢાવી તેણે પ્રસન્ન હૃદયે આપની શિક્ષા માથે લેઢાવી છે. જોનો બિચારીનો કશો પણ દોષ નથી તેવી આપની પુત્રીને હવે આપને શરણુ લ્યો કારણુ કે તે કોઈ રીતે દૂષિત નથી, તેમજ તેણે પોતાની પવિત્રતા કોઈરીતે ખોઈ નથી.

(ચંડાળો ખડખડ હતી પડે છે.)

એક ચંડાળ: અલ્યા મરતી વખતેયે જુઠાણું? એમ કહેને કે છોઈ કછોઈ થાય પણ માખાપે ના થવું માટે ત્હમરી છોડીને હંભારજો.

બીજો ચંડાળ: અલ્યા બાઈ તું તો ચીમા કહાડાનો મહોટો ચરચવીપતીનો કુમાર કે રાજમહેલામાં રખડું? આખી દુનીયામાં

ધરતીના ચારે ખુણામાં ફટફટ થઈ જીયું, રાહડાયે બેડાયા ને પાસે મારો બેટો ભમચારી થાય છે.

(દેવાંગનાના હોઠ થથરે છે. રડુરડુ થઈ જાય છે)

જગતસિંહ: (કાને હાથ દેતો, નિશ્વાસ નાંખતો) બસ કરો, બાઈ બસ કરો. મ્હારે નથી સાંભળવી એ અન્ધાધીઓની નિન્દા (ભૂમિ સામે બેઈ રહેતો) દેવી ! ત્હારે માથે આ અપવાદ જન્મારનો !

(થોડીવારે ઉંચું બેતો, જરકરાઈ જતો.)

નહોં મરું, નહોં મરું, મરવાને તૈયાર નથી. સ્વર્ગનું વિમાન સામે આવે, મુક્તિ મળે, ત્હોયે જવું નથી. મરણને પ્રસન્ન થિતે આત્મેંજવુ એ હવે વીરત્વ નથી, જગતનું એક મહત્ કાર્ય રહી જાય અને એક મેષ વા વૃષભ પેઠે મુંગે મ્હોંયે મરી જવુ એ કાયર ભીરનેજ ઘટે, મ્હને નહોં. જ્યાંસુધી જગત બાણે નહોં કે મ્હારી દેવી પવિત્ર છે, જ્યાંસુધી તેની ખાત્રી કરી અપાય નહોં, ત્યાંસુધી મરણને પ્રયત્ન રહિત વશ થઈ ત્યારે તો મ્હારા જોવા બીજે નામદં કેણુ ?

ચારને અપટીમાં ચોળી નાંખવા એ મ્હારે મન રમત છે. ન્હાસી જુડે છું. ગંભીરસિંહને મળું છું.

ગંભીરસિંહ ! હું મરવા તત્પર છું પણ મરતા પહેલાં એકનાર ખાત્રી તો કરી બે ! કે ત્હારી પુત્રી કેણુ છે ? ને કેટલી પવિત્ર છે ?

શાન્તિરક્ષક ચમદ્દતોને સ્વાધીન કર કે તેઓ મ્હને ઉધે મસ્તકે લટકાવી, જરખંધ ફટકા મારી, આમડુ ચીરી સત્ય વાતનો નિશ્ચય કરે; પોતે બાણે ને જગતને જણાવે. અજ તથા નિદ્રાનો પ્રતિખંધ કરી સત્ય શોધી કહાડો ને પ્રગટ કરો. મઘપાનમાં મસ્ત બનાવી બકવાદ પરીક્ષા કરો. મારો, ચીરો, કરવતપર ચઢાવો, પણ એકવાર જગત કહો એટલે બસ કે ' મ્હારી દેવાંગના ગંગા સમાન પવિત્ર છે. '

દેવાંગના: (સ્વગત) નહોં માને; પિતાજી તો આટલું કર્થેએ નહોં માને. પ્રભો ! તું તો સાક્ષી છો ! બે હૃદયને વિષયવાંછનાયે કલંકિત કર્યું ન હોય, તો એટલું મ્હારી માડીને ગમે ના. જિતારે ?

માડી ! તુંયે નહોં માનું ? ત્હારી ક્ષમા યાચુ છું. માવરો તો દીકરીયોના દોષો છારવે. મ્હારે કશુંયે બેઈતું નથી. બન્નેને એકજ

સ્વળે, એકજ સમયે સાથે સુતેલાં બોધશ. પણ મહે' દુષ્ટાચરણ તો ઠરું નથીજ હાં ?

લેદાયુ હુદ સદ્ગુણે જગતના, પ્રેમાંધ હારી ખરી,
હેદાયુ તદપિ નથી હજી લગી, કૌમાર્ય મ્હારું જરી.
નીતિજ્ઞ નથી, નથી હું કુલટા, ન્હાસી ગયેલી નથી,
ક્ષત્રાણી ક્રુપ માડી આજ લગી મહે', ત્હારી લગવી નથી.

જગતસિંહ : (ચંને) ત્હમને આ કામ કર્યા બદલ મહારાજ શું આપતા હશે ? એક કામ કરો. મ્હને એકવાર ત્હમારા મહારાજ પાસે લઈ જાઓ. હું દરેકને પાંચસો પાંચસો રૂપિયા આપીશ. મ્હારે એક મ્હોટું કામ કરવાનું રહી બચ છે. મ્હારે તેમને એક મુદ્દાની વાત કહેવી રહી ગઈ છે.

એક વૃદ્ધ ચંડાળ : (ચ્હીડાઈ જતો) મારાં હાહરીનાં છેક માંડીયાં ભેજાં થયાં છો કે શું ? તાણી ખાંધા, તાણી ખાંધા. કંઈ ચેનચારો ચે હમભે છો કે નહીં ? મારા હાહરીના છેક બેહર છો. ચહકયો. નાહી જશે તો વગર ગાને મરશે.

(ચંડાળે ખાંધવા માંડી પડે છે. સરીર ઉપર હાથ નાંખે છે. જગતસિંહ તેમની સાથે બાથબાથી કરે છે ને છુટવાને તરફડી ને નરે છે.)

એક ચંડાળ : અહ્યા આ તો હામો થયો, લાવો આઠડાનો હાર ને ઝટ પકડીને નેકાલ કરી નાંખો.

દેવાંગના : (સ્વગત) આખરની પળ આવી. આવું છું સુકુમાર, (ફાટે ઘાટે) આ આવી સહાય્યે. (દાંત કચકચાવતી) શું કરે ? સાણે માફ ? (પગને ઠોકર મારતી). અગ્નીદેવ ! અગ્નિમાંથી પ્રગટ થાઓ. (ભેરથી હાથ ઘસતી) હાથમાંથી કુમકુમ ઝરો. (ગર્જતી) ચંડી ! દુર્ગે ! કાલી !

(કેશ છુટા કરી નાંખતી, કપડાં તંગ કરતી સજ થતી.)

બેલી બેલી, પતિગતિ પથે, કંટકો સારવાને,
છેલી પેલી, જીવન જીવતે, કંઈ આલિંગવાને;
“ બેલી બેલી ” કરતી રડભે, બેલી દેવાંગનાને,
ઠેલી ઠેલી હુદય સૂચવે, “ આખરી થા રવાને.”

હે ઇશ ! જોઈ લીધું. ત્હારી ઇચ્છાનું પોત-આખરે પ્રગટી ચુક્યું. કંઈ નથી. આધીન છું, તૈયાર છું, કહે કયે પગથીયે ચાલવાનું છે તે.

પાપિષ્ટોથી નીતિ વિહીનથી, લોભી અન્યાયીઓથી,
આખાદી રહો તુજ જગતની, ના ટકાયે અમોથી;
ખેલો ત્યાંથી કવચ દૂર કરો, લાયકી ના જીઓ તો,
વિશ્રાંતિ દયો, ભજ્યું કીક બે, ન્યાયી કૈંકેય હો તો.

(કેધે ધૂંધવાઈ ગયેલી, દાંત પીસતી. ચારે ખાજુએ નજર ફેંકતી, તિલોત્તમા નથી આવી પહોંચી એવી, આખરનો એક ફરી પ્રયત્ન કરી ખાતી કરી લેતી.)

તિલોત્તમા: (હોડતી હોડતી આવે છે. ગર્જતી) ફત્તેહ, ફત્તેહ.

(સાત ખહારના બડાકા કરતી હોડતી આવે છે. સર્વેને ગભરાટ ને થથરાટ વણટી બય છે.)

ચંડાળો: અદ્યા જીવ લકને નાહબે, શુજન મહારાજનું લરકર હેડયું આવ્યું એમના જગલાને હાર.

(સર્વે ચંડાળો નહાસી બય છે.)

જગતસિંહ: (ચારે ખાજુ હંડી નજર નાંખી બેતો બેતો) હે પ્રભુ ! આ શો ત્હારો મહીમા ?

(તિલોત્તમા વેગળેથી દેવાંગનાને જીએ છે અને તે પણ તેની સાથે ગુપ્ત સ્થળેજ જીબી રહે છે.)

તિલોત્તમા: (અતિ હર્ષથી) “કેમ વખતસર આવી પહોંચી છું ને.”

(તિલોત્તમાને દેવાંગના હરખમાં જીચી લે છે.)

દેવાંગના: “હા, ખરોખ્ખર વખતસર, સાખાશ સખી સાખાશ.”

તિલોત્તમા: કેમ ? ઇશ્વર જો કરે તે સારાને માટે. ખરું કે નહીં ? જો સ્થાનેથી ત્હને ખહાર કહાડી તેજ સ્થાને તપાસ કરતાં નહીંની છેક ઠીનારીયે રેતીમાં દટાયેલું મારકસૂસ જડી આવ્યું.

દેવાંગના: ગમે ત્યાંથી આવ્યું. આવ્યું એટલે બસ. (મ્હોં પલક પલક થઈ જતે) કષ્ટમયો અંધારી રાત્રી વીતી ગઈ તે હવે સોનાનો સૂર્ય જગ્યો.

તિલોત્તમાઃ એતો હું સમજી ગઇ તું જગતસિંહને મળવા અધીરી
અઇ ગઇ છું તે. નથી કહેતી “ત્હે” સારૂ કંઈ ” નથી કહેતી “ભલી
જડી ” નથી કહેતી કે “તું ના હોત તો મ્હારી શી વલ્લે થાત ”
નથી ઉપકાર માનતી કે નથી મ્હેનત જણુતી. સ્વાર્થી માણુસ તે આનું
નામ, ગરજ સરી ને વૈષ વેરી.

દેવાંગનાઃ કર મરકરી જટલી કરવી હોય તેટલી, ખાકી ના રાખીશ.

તિલોત્તમાઃ એમ ? ત્યારે તો પુરીજ કરવા દે. જો તું ના પાડું
તો મ્હારા સમ. આજ જગતસિંહ જોડે થોડી ગમ્મત કરીયે.

દેવાંગનાઃ (હસતી હસતી) ઘેર ગઇ ત્હારી ગમ્મત ! ગમ્મતમાં
ને ગમ્મતમાંજ રહી.

તિલોત્તમાઃ આવ ઘટામાથી ખજાર આવ, કે જગતસિંહ આપણને
જોઇ શકે.

જગતસિંહઃ (આજુબાજુ ફરતો ને જોતો) એશ્વરી સહાય્ય
કાણુ નિમિત્તે આવી ?

(તિલોત્તમા તથા દેવાંગના ખડખડાટ હસે છે, તેનો અવાજ
સાંભળી તે તરફ જગતસિંહ જાય છે.)

જગતસિંહ અરે પરોપકારિણી સાધ્વીયો ! આપ કાણુ છો ?

તિલોત્તમાઃ અમે બન્નેયે આ વનની વનદેવીયો છીએ. ત્હમારો
દુ ખમય હૃદયભેદક પોકાર શ્રુણી, (દેવાંગનાને આગળ ધકેલતી)
આ મ્હારી સખીનું હૃદય હાથમાં ન રહેવાથી અમેયે ત્હમને અચાન્યા.

દેવાંગનાઃ (સ્વગત) મુઇ છેક લાજ વગરની છે તો.

જગતસિંહઃ મહા ઉપકાર, હું તેમનો જન્મોજન્મનો આભારી છું.

તિલોત્તમાઃ આ અમારી સખી ત્હમારા ઉપર અતિ પ્રસન્ન છે.
જે વર જોઇતો હોય તે યાચી દ્યો. રાજ્યની ઇચ્છા છે કે દન્યની ?

દેવાંગનાઃ અરે વાહ તું “પ્રસન્ન છે ” કહેવાવાળી.

જગતસિંહઃ વનદેવીયો ? અનેક ખટખટ, અન્યાય, બુદ્ધિમ અને
વિષયથી ખડખડતા નરકરૂપ રાજ્યની મ્હને ઇચ્છા નથી. સામિપ્યથી

અસંતોષ ઉપજાવનાર, સ્નેહીમાં કલેશ કરાવનાર, અને મરણકાલે કંઈકને વાસનાબળે સર્પચૈત્રિમાં ઘસડી જનાર, લક્ષ્મીની પણ મ્હને ઇચ્છા નથી.

તિલોત્તમા: ત્યારે ત્હમને કરીયે ઇચ્છા નથી ?

દેવાંગના: (સ્વ.) શું ત્યારે હવે મ્હારીયે ઇચ્છા નહીં રહી હોય ?

જગતસિંહ: (ધીરે ધીરે લજવાતે) માત્ર સ્વજનની ઇચ્છા છે.

તિલોત્તમા: ત્યારે તે તો આ મ્હારી સખી જાણે. એમાં મ્હારું કામ નહીં. (વેગળી જઇ ઉભી રહે છે.)

દેવાંગના: સ્વજન એટલે કોણ, માતા પિતા કે મિત્ર ?

જગતસિંહ: ન માતા ના પિતા દીકા, મળ્યા ના મિત્ર કેા મીઠા,
ન બાતા કેા ન કેા ત્રાતા, અમે એ રામને સીતા.

દેવાંગના: (જરા ચાલવા માંડતી.) અરે ? ત્હમે પુરૂષ થઇને એક વનદેવી આગળ આવું આવું બોલતાં સ્મરમાતા નથી ?

તિલોત્તમા: (વેગળી રહી રહી આળા પાડે છે) હં, સ્મરમાતા નથી ? બોલવાનું તો શું પણ આ વનદેવી તો હાથ ઝાલવાનીયે ના પાડે એવી નથી.

જગતસિંહ: (દેવાંગનાને જતી અટકાવીને) મ્હને ક્ષમા કરો, ક્ષમા કરો. હું મૂર્ખ છું. દેવાંગનાનો દીવાનો છું. વિવેક વિચાર સર્વે એ સુદરીના ધ્યાનમાં ભુલેલો છું. આપે જીવિતદાન અર્ધ્યું એ મહા ઉપકાર, પણ તેના વિના હજીયે હું તો દુઃખ દરીયામાં જ ડુબેલો છું.

દેવાંગના: (સ્વગત) જીવ ! ત્હારું જીવ્યું સફળ. (જગને) એવું તે શું છે ત્હમારી પ્રિયામાં ? કદાચ ત્હમારો અતિ પ્રેમ હશે ત્હોયે આ લોહિપતા થી ? આ જન્મ પૂર્ણ થયો ને બીજો થયો એટલે ત્હમે કોણ ને ત્હમારી દેવાંગના કોણ ?

તિલોત્તમા: (સ્વગત) અહંહંહં, આ આત્મપ્રશંસા સાંભળીને પડી ના જાઓ, જો જો સંભાળજો.

જગતસિંહ: ઇશ્વરનો નિયમ આપને ક્યાં જ્ઞાત નથી? કદંમ ને દેવહૂતિ તેજ કરચપ ને અદિતી, તેજ દશરથ ને કૌશલ્યા, અને તેજ વસુ-દેવ ને દેવકી. જ્યાં લગી બન્નેને પરસ્પર માટેજ પ્રબળ વાસના, શુદ્ધ પ્રેમ તથા પુણ્યસંગ્રહ હોય ત્યાં સુધી ઇશ્વર અંતરાયે આવતો નથી.

દેવાંગના: એ તો સત્ય છે પણ તમે તહમારી પૂર્વની પ્રિયા છે એમ ઓળખો ખરા?

જગતસિંહ: હા, હા. ઓળખુંજ. મહારા અશુને તેના દર્શનથી કંઈ જુદીજ ઝાંખી થાય, મહારી શ્રવણેન્દ્રીને તેના સ્વરથી કંઈ અલૌ-કિકજ અસર થાય. મહારી નાસીકેન્દ્રી તેના શરીરમાંથી પ્રસરતા કમલ-પરાગને સત્વર પરખી કહાડે. ને મહારી સ્પર્શેન્દ્રી તો તેની રાખનેયે પીછાની લે.

(એકદમ ગાંડા જવો બની જતો.)

બસ બસ, મહને છોડો, મહારી ઇન્દ્રીયો કહ્યું તેમજ કરે છે, મારો પવિત્ર આત્મા તેજ વાતની સાક્ષી પુરે છે. મહારી પ્રિયા આજ વનમાં વિખુટી વિચરે છે.

(ચારે બાજુયે ગાંડા જવો કરતો.)

પ્રિયે! પ્રિયે! દેવાંગના! અહો ગંગા સમાન પવિત્ર પ્રિયે! અહો દુર્ભાગી જગતની જીવનદોરી! ક્યાં છું? આ જગલાની નેત્રાંજન શલાકા, આ અઘોર વનમાં મારે માટે રખડતી તો નથી? હું આ રથો-

બોલ, બોલ, તન મન ધન અર્પણ કરીનેયે તહારો બિશુક તરફડીયાં મારે છે તેને કરણા કટાક્ષે જીવતો રાખ.

દેવાંગના: (સ્વગત) બહાલા! મહારા જીવી એક શુદ્ધ સ્ત્રી માટે વિચારમાં આમ ટળવળતા હશે? મુંઝ હું; બળ્યું મહારે જીવ્યું. (તિ. ને) સખી! સખી! આવું તો નથી રહેવાતું. સખી! હવે તો નથી રહેવાતું. મહને જવા દે. મહારા, મરણના મુખમાંથી મુક્ત થયેલા; નવીન અવતાર ધરી ઉભેલા સ્વામીને અભિનવા દે.

તિલોત્તમા: કેણે ના પાડી છે? હાથે કરીને વિલંબ કરે છું ને? હું તો મહારી મેળે વેગળીજ સ્ત્રી છું સ્તો?

(તિલોત્તમા પડદામાં ચાલી બસ છે.)

દેવાંગના: (જોરથી) આવી પ્રાણનાથ આવી. આ આવી ત્હારી ચરણની રજ. (જોરથી આહોંએ છે.)

(જગતનું મુખ અંગુઠા ને ખાકીની આંગળીયો વચ્ચે ધરીને પોતાના નયન તરફ ફેરવીને અવૃત્તિથી મુખકુ નિહાળી નિહાળી જોતી.)

મહારા સૌભાગ્યના શુભાર ? તું મહારા સદ્ભાગ્યે મરણુભયથી મુક્ત થયો ?

જગતસિંહ: (દેવાંગનાના મુખપર હાથ ફેરવતો.) હા બહાલી ! ત્હારા સતીત્વ તથા પ્રારબ્ધના પ્રતાપે.

દેવાંગના: (અતિ હર્ષથી ઘેલો થઇ જતી.) બહાલા ! બહાલા ! મહાર કાળજી ઉઘલો જાય છે. મહારી છાતી હર્ષથી ફાટી જાય છે. કંઈ ઉપાય કર હું ગાંડી થઇ જઇશ હાં ? મહેને છાતી સરસી દખાવી લે. સંભાળી લે. બહાલા ? ત્હારા મરણના મુખમાંથી થયેલા છુટકારાની ન ખનવા યોગ્ય ઇશ્વરકૃપાજન્ય ઉપકારવૃત્તિ આ કુમળું મસ્તક શમાવી શકતું નથી. મહેંતો ઇશ્વરને કોઇ દીવસ સંભાળોયે નથી. હાય, હાય, આપણે માટે એને આટલો ખર્ચ ચિન્તા ? ક્યાં મહારે નદીમાં પડતું નાંખવું ? ક્યાં અહીંજ નીકળવું ? હાય હાય આપણે અવગુણીયાં છીએ. આખું જીવન પ્રભુની ભક્તિમાં વ્યતિત કરીયે ત્હોંયે એના શતાંશ ઉપકારનો ખદલો વળાય નહીં. આ તે શું ? મહારે ભાગ્ય આવુ સી ખાખત હોય ? મહેં શું કર્યું છે ? તું ક્યાંથી જીવંત રહ્યું ? (એકદમ જગતના સોડીયામાં માથું નીચું ઘાલી દેતી). મગજમાં ઝાટકા વાગે છે, વિઘ્નના તડતડાટ થાય છે, નાસીકા તુટે છે, હૃદય કુટે છે, હું તો ગઇ, ચાલી હાં ?

જગતસિંહ: (દેવનું માથું ઈચું કરતો, ચક્ષુને ચક્ષુ મળી રહે તેવી રીતે બે હાથે ઝાલી રાખતો.) સતિ ! ધીરજ ધર, ઇશ્વરનું સ્મરણ કર, દક્ષિ વિશ્વાળ કર. આપણે તે કોણ પાપર ? ઇશ્વરની અકલિત માયાનો ચિતાર તાદરશ કર. એકી વખતે આખા જગતનું જ પોષણ કરે છે, જણે રાવણ, હિરણ્યકશીપુ જેવા ભૂમંડળમાં ત્રાસ વર્તાવી

રહેલાઓથી આલમ જગારી છે તેના પ્રભાવ આગળ એક સુદ મનુષ્યને જીવનદાન મળ્યું એમાં શું ન ખનવા જવું ! ખન્યું છે ? શાણી થા, હૃદયનું દોર્જલ્ય દૂર કર

તિલોત્તમા: (દેવાંગનાનો ભેરથી હાથ ખેંચતી.) (જગતને) હવે આપ એને છુટી કરશો ? (દેવાંગનાનું મુખ પોતા તરફ ફેરવી) આય હાય, તું તો વેલી રાધા છું. વિયોગમાં વેલી ને સંયોગમાંયે વેલી.

દેવાંગના (સ્હેજ લાજતી હસતી હસતી) છો અમે જાંડાં તો જાંડાં.

જગતસિંહ કાણુ ખડેન તિલોત્તમા ? આ જગત ત્હમને પ્રણામ કરે છે.

તિલોત્તમા: પ્રણામ કરે! પરમાત્માને કે જેની કૃપાયે આપણને આ સુખનો દીવસ દેખાડયો.

જગતસિંહ: સાચું કહો છો ખડેન ! ભગવત્કૃપાફલની કલ્પના આપણ પામર જીવને શું હોય ? ભોળા મહાદેવ તથા દયાળુ પાર્વતીભ-માતાની માત્ર નજરે પડેલા કંઈક દુઃખી જનો અનાયાસે સંસારને તરી ગયા છે. નીચ કુકર્મો કરનારી ગણીકા જ્યારે પુણ્યપુરુષોત્તમ સભામાં પધાર્યા ત્યારે “ જય જય ” ના વોવથી કૃપા કટાક્ષે વિશુ પુરુષાર્થે મુક્તિ પામી ગઇ.

તિલોત્તમા: હું તો યાદી ગઇ છું. નદીતટે સ્નાન કરી થોડાં ફળો તોડી લાવું છું.

જગતસિંહ: આલો ખડેન સાથે આવું.

તિલોત્તમા: (ચાલવા માંડે છે.) કંઈ જરૂર નથી, ત્હમે વિશાંતિ લ્યો, થાકેલા છો.

દેવાંગના: પ્રાણનાથ, શું કરીશું ?

જગતસિંહ: ઇશ્વર સ્તુતિ વિના બીજું શું કરવા યોગ્ય છે ?

(ખન્ને ઘુંટણીયે પડી ઇશ્વર સ્તુતિ કરે છે.)

ગાયન.*

જય જય જગદાધાર, સ્તવીયે જય જય જગદાધાર,
નૌકા તારી ઉતારી ભવપાર— સ્તવીયે०

સકલ જગત જન બાલ ત્હમારાં, પુણ્યવાન પાપી સૌ ત્હારાં,
તુજ એક સરીખો ઉપકાર, સહુ પર એક સરીખો ઉપકાર.

સાખી.

ભવાટવીમાં ભટકતાં, આવે નાહ કદી પાર;
તારનાર પ્રભુ એક છે, દીયો ભક્તિનો સાર. જય જય०

(એક ખંડુકના અવાજ સામે એક દશ્ય દષ્ટિયે પડે છે.
સામા સામી બાજુમાં મહા પ્રકાશ દેખાય છે. કૃષ્ણની ને રાધાની
આકૃતિ દષ્ટિયે પડે છે. બીજી ક્ષણે પરસ્પર આલિંગન એકરૂપ
થતાં દષ્ટિયે પડે છે. બન્ને ચક્રિત થઇ જોઇ રહે છે.)

બન્ને: ઓહો, આ તો શ્રી રાધાકૃષ્ણનાંજ પ્રત્યક્ષ દર્શન. (બન્ને
પગે પડે છે. શ્રી રાધાકૃષ્ણ અદશ્ય થાય છે.)

દેવાંગના: પ્રાણનાથ! શું જોયું? શું વિમળ સ્નેહીયોના પુણ્યમય
વિયોગને અંતે થતા સયોગમાં આનંદમય શ્રી રાધાકૃષ્ણનાં દર્શન
થતાં હશે? ત્હમે એ જોયું? કે એ જાણે કોઇ દુઃખથી નિશ્ચિન્ત થઇ
આનંદમાં આન્યાં હોય એવાં દેખાતાં હતાં. આપણા વિયોગકાલમાં શું
એઓ વિયોગ દશા અનુભવતાં હશે? આપણે માટે?

જગતસિંહ: આપણે એકલા માટે નહીં. આપણા કરતાં ગંધર્વ,
યક્ષ, કિન્નર, દેવ એવી અનેક ભૂતચ યોનિ છે, તેને માટે; તેમજ
તેટલેજ અંશે ચતુષ્પાદ, પક્ષી, કૃમી કીટને માટે; પુષ્પ પશ્ચવ તથા
પત્થરનેય માટે.

દેવાંગના: આ દશ્ય શાને માટે નિર્મ્યું હશે?

જગતસિંહ: ભક્તિમાંથી જ્ઞાનોદયને કાળે, ડગતા વિશ્વાસને
દદીભુત કરવા માટે. દુઃખમાં મિથ્યા દષ્ટિ તથા અવગણના બન્ને
વૃદ્ધિજત કરવા માટે. જે રાધાકૃષ્ણમાં સત્ય ભક્તિ હોય તો તેમના
અઠતો તેમને દુઃખ થવું જોઇ ન શકે. તેમને દુઃખી થવા ન દેવા હોય

* (આશાવરી.) સરજનહાર જગ કીરતાર—એ ૮૫૫ કવચો.

તો પડેલું દુઃખ હસતે ખુબે સહન કરી દુઃખ ને સુખ સમાન ગણી લેવું જોઈયે, ઠેમકે ભક્તોના દુઃખને પ્રભુ પોતાના દુઃખરૂપેજ સ્વીકારે છે. ભક્ત ને ભજવાન એક સ્વરૂપ છે.

દેવાંગના: સત્ય છે ભક્તિજ્ઞાન શિરોમણી? આજથી આ દેવાંગનાનું દષ્ટિખિન્દુ ખદલાયું. પ્રાણનાથ! આજથી હવે આપણે સંખંધ જીવતા જ પ્રકારનો થયો. મ્હને અજ્ઞાનીને ઉન્નતિના માર્ગે ચઢાવી જીવનનું સાર્થક થાય એવી કૃપા કરશો.

જગતસિંહ: મનુષ્ય ગુરૂ હોવાનું અભિમાન શું કરે? ઉચિત સમયે શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્મા પોતે જ અધિકારીને એક માર્ગેથી બીજા ઉચ્ચતર માર્ગે દોરી જાય છે. મહાપુરુષ સેવા, ગુરૂ કૃપા, ધર્મ શ્રદ્ધા, પ્રભુપ્રીતિ, પુણ્યકર્મ, નવધાભક્તિ, જ્ઞાન, તથા પરાભક્તિ એ ઉત્તરોત્તર માર્ગે ચઢાવી, એક માર્ગ તથા બીજાના સંગમ સ્થળે વિશેષ કૃપા કરી છેવટે તેજ પોતાને શરણે લઈ લે છે.

દેવાંગના: નાથ, મ્હને એજ મહા માર્ગે ચઢાવો. જગતનાં સર્વ સુખ તે સુખ આગળ ક્ષુદ્ધ છે.

જગતસિંહ: યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરીશ. પરમ સુખનું ખરાખર મૂલ્ય થવા માટેજ અહીંનાં તારકાલિંક સુખ દુઃખની યોજના, એક સાધ્યે સર્વ સધાય તે માત્ર ઇશ્વર ભક્તિ.

(નેપથ્યમાંથી અવાજ આવે છે.)

ઓ ખાપરે ખચાવો ખચાવો, મને લઈ જાય છે.

(બંને ચમકે છે.)

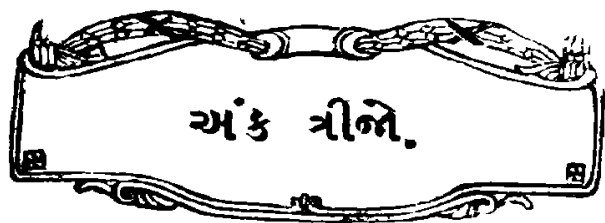
દેવાંગના: (શોકાન્વિત હૃદયે.) પ્રાણનાથ! વિપત્તિની વૃદ્ધિ એક પક્ષવાર અટકી પાછી મૂશળધાર વરસવા લાગી. આ ચીસ તિલોત્તમાનીજ.

જગતસિંહ: (ચમકતો) હેં ?

દેવાંગના: જુઓ જુઓ આ આકાશમાર્ગે વિમાન ચાલ્યું. કોઈ દુષ્ટ તિલોત્તમાને લઈ ચાલ્યો.

(બંને બીની આંખે ઉડતા વિમાન સામે જોઈ રહે છે. લાચારીથી દાંત કચકચાવે છે, છાતીમાં હાથ મારે છે. રડે છે. હાથ પોકારે છે.) (વિમાન અદૃશ્ય થાય છે.)

દ્વિતીય અંક સમાપ્ત.

પ્રવેશ ૧ લો.

[સ્થળ: જે ગામ વચ્ચેના માર્ગમાં.]

(ડૉક્ટર, પ્રધાનાધ્યાપક તથા જમાલ નાચતા નાચતા આવે છે.)

ગાયન.*

જેયકુલ જેયકુલ, લેટ્સ ડેન્સ લેટ્સ ડેન્સ કુલ. જેયકુલ૦ (૨)

પ્રકુલ પ્રકુલ, નૃત્ય કરો સૌ બની મશગુલ;.....જેયકુલ૦ (૨)
વિષયસિંહનો ડબ્બો ગુલ, બચાવી લીધી મ્હેં બુલબુલ.ડેરી હુમ ડેરી હુમ સીંગ જીસ કુલ, લોગ લીવ લોંગ લીવ બ્રોટાશ રૂઝ
દેરી હુમ ગાઓ હર્ષ વિપુલ, દિર્ઘાયુષિ હો બ્રોટીશ રૂલ. જેયકુલ૦

(વારાફરતી “ મ્હેં બુલબુલ ” કહી છાતીયો ઠોકે છે.)

જમાલ: (પ્રેક્ષકને) દેખો બાઈયો ! જે ડૉક્ટર નાચતા હય
જસકા તો કારન હય કે રતિકલા પાઈ, ઔર થી વિષયસિંહસેં દુખનાઈ;
મેંય નાચ રહા હું, વોળી ઠોક હય કયું કે બનાઈ બવાઈ; પન મેરા
બેટા જે બુઢીયા કયું નાચ રહા હય ? કી હાતસેં ગઈ લુગાઈ ઔર
આખરકી આખર ગુમાઈ !પ્રધાનાધ્યાપક: ડૉ. રોય ! મ્હને તો આ પ્રદેશની હવા અને
સીનેરી ઘણીજ મજની લાગે છે. બહુ મેઘદૂતમાં આપેલું વર્ણન
કાલિદાસે અહીં આવીનેજ લખ્યું ન હોય ?ડૉક્ટર: રાઈટ (ખર), આ આખો પ્રદેશજ સેનિટોરીયમ (હવા
ખાવાનું સ્થળ) જેવો જણાય છે.

જમાલ: (પ્રેક્ષકને) સેનિટોરીયમકા માયના કયા ? કબ્રસ્તાન ?

ડૉક્ટર: (હસતે હસતે) હું ધારું છું કે આટલે દુર આખ્યા કીયે
તો આપણે મિસ્તર જમાલને ત્યાં પણ થોડા દિવસ આવા જિતમ પ્રદે-
શમાં હોલ્ટ (મુકામ) કરીયે તો ખોટું નથી.જમાલ: (ચમકતો સ્તબ્ધ) મર ગયા, આગળાઈ મર ગયા.
“ જો ખુદાતાલા ! ! હમારા ખાનેકી આસ ? બય ડૉક્ટરકા સત્યાનાસ !

* અંગ્રેજી “ડેરી ડેરી” ની રજૂ કરૂં.

ઘરમે' ન મીલે ખટ્ટી છાસ, ઘર જાકે પુકારના પડેગા. “ચઢીયો ખીચડી માસ છ માસ” (જરા વિચારમાં પડતો) લેકીન જો હોતા હય વે ઠીક હોતા હય, અપની મુરાદ ખર આયગી. (ડાંને) અજો હમકું ‘મીસ્તર મીસ્તર’ મત કરો. હમારા ગાંવમે' સખ હિન્દુ વૈસા પુકારતા હય:—

ઘણા મીસ્તરો અસ્તરો લઈ કરે છે,
મળ્યે ના ઘરાઈ, સેદઈ શેર્વોજ* કરે છે.

પ્રધાનાધ્યાપક: માફ કરો; પણ ત્યારે તમારું +કૃલ નામ શું ?
જમાલ: જમાલ જાફર.

પ્ર. ને ડાં: હં, હં, સમજયા જમાદાર જમાલ જાફર.

જમાલ: હોનું સીકલી સીકલ, (ઉચ્ચે સ્વરે) જમાદાર સરનેમ (અટક) કયું લાયે? ઓર લાયે તો લાયે, મગર ગાર્ડકા ડખખા ધન્જનકી ભી આગે કયું લગાયે ?

ડૉક્ટર: (મુર્ખાઈને હસતો) જમાલ જમાદાર કહો! કે જમાદાર જમાલ કહો એમાં ફેર શો આવી જાય છે ?

જમાલ: (એની વચ્ચે ઉભો રહી એની કાનપટ્ટી પકડી એને જુદી જુદી દિશામાં આમળી) યું ફીરાયા ઓર યું ફીરાયા હસમે' કુછ ફરક હય યા નહીં ?

ડૉક્ટર: (કાનપટ્ટી અટ છોડાવી નાંખી વેગળો જઈ ઉભો રહેતો. પ્રેક્ષકોને) વાતની વાત ને કરામતની કરામત.

પ્રધાનાધ્યાપક: ડૉક્ટર! આપણે તો જમાલને ઘેર જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો.

ડૉક્ટર: કેમ સ્કુ Xટાપટ કરવામાં કુશળ છે તેમાં ? શું કરવું ગ્રેડેસર સાહેબ ! આપણે જીયોલોજી, ખાયોલોજી, થીયોલોજી, વીગેરે વીગેરે સાયન્સ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો શીખ્યા, પણ જન્મ ધરીને કુસોલોજીનો કક્કો ઘુટયો નહીં એટલે પ્રેક્ટીકલ હે'લ્થલોજીજી આપણે તો દુનીયા જીતવાની રહી.

જમાલ: (ધમકાવતા સ્વરમાં પ્રગ્ને) સંસ્કૃતમે' દાર: કા માયના કયા હોતા હય ?

ડૉક્ટર: (સ્વયત) જરા દુરથી વાત કરે તો ઠીક પડે.

પ્રધાનાધ્યાપક: દાર: એટલે અર્ધાંગના, સ્ત્રી, ખેરી, ઓરત, લુગાઇ વાઈક, બેટરહાઈ. (ડૉ. તરફ જોઈને) દાર: શબ્દ ઘણો અનીયમીત. દારા: દારાન્ દારૈ: દારેભ્ય: દારેભ્ય: દારાણામ્ દારેષુ હે દારા: (હપરન્ બોલતે વાંકું ચુંકું મ્હોં થાય છે ને એમાંજ લીન થઇ જતાં ત્રાફેસરન્ હાસ્ય થાય છે. ડૉ. ને) મ્હારી સ્મરણશક્તિ તો ઘણીજ સારી. હજી તમે પુછો તો બધું મ્હોંયે હાં? શકલ્ પચમુચી રીચ વચ વીચ સીચ પૃચ્છી ત્યજ નિશ્ચુ બજ: હજી બોલું બીજું ?

જમાલ: (પ્ર. ને) ઓ તુમારા ગ્યાનદેવકા પઢાયા ભેંસકા બાઈ જોસા યે ક્યા બેદ ચલા રહા? મેંય કુછ ઓરત હું? હમકું જમાદાર કબી નહી કહેના. (ડૉને) તુમકો જમાકા માયના તો અરછા માલુમ હય. તુમારા બૈયા, સક્ષાખાનાકા માલક, હોટલવાલા સબ કોઇ પેસે બદલ ખુમ મારતા હય. હમતો કોઇકા જમા નહીં રખતે હેં; તો હમકું જમાદાર કેસે કહેતે હો ?

ડૉક્ટર: મીયાં સાહેબ ગુસ્સો ના કરશો. ઇન્સ્પેક્ટર (ફોજદાર) કહીયું.

જમાલ: (ગુસ્સે થઈને) હાઈ (!) ક્યા મેંય ટર ટર કરતા હું ? ક્યા મેરા બદનમે ભુતપક્ષીત* હે ? હમારા કુલ નેમ (પુર નામ) જમાલ બફર હય, આયા પ્ધાનમેં ? તો મેરેકું જમાણી નહીં કહેના ઓર દારણી નહીં કહેના. ઓર જમાદાર કહા તો ગુન્હાકી દો કલમેં હો બતી હય.

ડૉક્ટર: જમાલ બફર તમે સારાની સંગતમાં રહ્યા પણ ત્હમારી મીયાંબાઈની મારકણી બત એની એ.

જમાલ: હમારી બત તો બહોત ગરીબ રહેતી હય; તુમારા હિન્દુઓમેં દેખાને ? શશિકલાને કયસા ખ્હાર ઉડાયા ?

પ્રધાનાધ્યાપક: (ચ્હીડાઈને) ત્હમે પારકી સ્ત્રીની ને તેમાં વળી તેના સ્વામી સમક્ષજ આમ અપશબ્દો બોલતાં શરમાતા નથી ?
“ This is the first time I have reasons to imagine such people do live under the British Rule.”

(બ્રીટીશ રાજ્યમાં આવા માણસો વસે છે એમ માનવાનો ખ્હારે આ પહેલોજ પ્રસંગ છે. ડૉનને) કેમ ત્હમે કંઈ બોલતાં નથી ?

ડૉક્ટર: (પ્રબંધે) આપણે કોઈની પંચાતમાં પડતા નથી; તે દીવ-સેયે હું કયાં બોલ્યો હતો ? આપણે તો “ non interference ” ના પક્ષે હીમાયતી છીએ.

પ્રધાનાધ્યાપક: પણ પોતાની સ્ત્રીની અવગણના પોતાની સમક્ષ જ થતી સાંભળી રહેવી એ સ્ત્રીનો ગુન્હો કયો ગણાય કે નહો ?

ડૉક્ટર: અલખત ગણાય. પણ મેટ્રીમોનીયલ એક્ટમાં (લગ્ન સંબંધી કાયદામાં) એક સેર્વોગ ક્લોઝ (લાભની કલમ) છે તે તમે વાંચ્યું નથી લાગતું. “ વૃદ્ધ અશક્ત અથવા કમનસીબ પુરુષો કે જાઓના સ્વામિત્વ હક્ક ઉપરથી લગ્નથી કહેવાતી તેમની સ્ત્રીઓએ સીધીલવૃત્તિથી અતિક્રમણ કર્યું હોય તેઓને તેમની સ્ત્રીને માટે જીવ બેખમમાં ન નાખતાં તટસ્થ રહેવાનો સ્વરક્ષણ હક્ક આ કલમ નંબર ૨૪૨ ઠ સેર્વોગ ક્લોઝ નંબર ૪ થી આપવામાં આવે છે. ”

પ્રધાનાધ્યાપક: ત્હમે કહ્યો છો એ ક્લોઝ જુના એક્ટમાં નથી હો ?

ડૉક્ટર: અંહાં, આ બધા એમેન્ડમેન્ટ (સુધારણાઓ) સાંપ્રત-કાળમાં થયેલી છે. જુના એક્ટમાં તો છેજ શું ? તે વખતે ના મળે સીવીલીઝેશન કે ના મળે કોઈ અક્કલવાન જુના એક્ટનો પ્રીએમ્પલ (મુળ સુત્ર) બેવા જાઓ તો કશુંયે ના મળે. માત્ર “ He for God and she for God in him. ” (પુરુષ પરમેશ્વરની સેવા અર્થે, સ્ત્રી સ્વામિમાં પરમેશ્વરદષ્ટિ રાખી તેની સેવાને અર્થે.)

પ્રધાનાધ્યાપક: એવા તો ઘણા બુદ્ધિશુન્ય હોય છે. એક સ્ત્રી જાતિનો તથા અક્કલનો દુબ્બન કહે છે.

Man for the field and woman for the hearth

(પુરુષ લેદાઈ માટે, સ્ત્રી કંદાઈ માટે. શરમ છે શરમ છે)

(આંખો મીંચી દૃષ્ટ માથુ ઉંધું ઘાલી હલાવતે હલાવતે).

No, no, no, no. Simply intolerable. (નહોં નહોં નહોં. મનુષ્યની સહનશક્તિ ઉપરાંતની વાત. ડૉનું ખાસ કથાન આકર્ષીને) યજ્ઞ નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે, રમન્તે તજ્ઞ દેવતાઃ શું

સમજ્યા? આ મહાસૂત્રનું રહસ્ય ત્હમારાથી જીવનપર્યંત સમજાય એમ નથી. એ સૂત્ર સાંભળ્યું હતું ખરું કહી?

ડૉક્ટર: એ સૂત્ર તે કંઈ અજાણ્યું હોય? કોઈએ માસિક કહાડ્યું તો તેના મુખપૃષ્ઠપર એ સૂત્ર છાપી કહાડવામાં આવે. કોઈએ સામાજિક લેખ લખ્યો ને તેમાં કંઈ સ્ત્રી વિષે કથન થયું તો તે સૂત્ર લાગણું લુપ્તાડી દેવામાં આવે. કોઈએ કંઈ ભાષણ આપ્યું ને તેમાં સારો લાગ કાઢ્યો તો વક્તા એ સૂત્ર ગગડાવે છે અને પુરૂષે બે જરા ઘર કામકાજમાં બંદીતે બંદીતેયે ખોડ કહાડી તો તેને આજ સૂત્રથી આપણી “ખાનુઓ” તથા “સન્નારિયો” ખખડાવે છે.

પ્રધાનાધ્યાપક: ત્હમે રસવિહિન છો એટલે ત્હમને આ સૂત્રનો સાક્ષાત્કાર શાનો થાય?

ડૉક્ટર: હા. તેટલો ભાગ્યવાન હું નથી. આપ છો. આપ તે દિવસે મ્હને “જીઓ શી રમત ચાલી રહી છે.” એમ કહીને ખતાવતા હતા ત્યારેજ મ્હને બહેમ આવ્યો હતો કે “વખતે એમ તો ન બન્યું હોય (?) કે આપની નારી પૂજથી પ્રસન્ન થઈ...”

પ્રધાનાધ્યાપક: (ગુસ્સે થઈ) જમાલને શું કહેવું? ત્હમારામાંજ ક્યાં સહ્યતા કે સ્ત્રીજાતિ માટે પૂજ્યવૃત્તિ છે?

This is the first time I have reason to imagine that people of your mentality after education both here and at home, do live under the British rule.

અહીં અને વિલાયતની કેળવણી લીધા પછીયે ત્હમારા જેવા વિચારવાળા માણસો શ્રીટીસ રાજ્યમાં વસે છે એમ માનવાનો મ્હારે આ ખેલોજ પ્રસંગ છે.

(દમમાં) શીખો શીખો, હું ત્હમને શીખવાડું તે એ મહા-સૂત્રનો અર્થ શીખો.

ડૉક્ટર: ત્હમારે બધુંયે “This is the first time” છે. (આખેલોજ પ્રસંગ છે.) માટે હું શીખવાડું તે અર્થ ત્હમેજ

શીખી લ્યો. તહમારો અર્થ સાંભળી સાંભળીને તો કાન ખહેરા થઇ ગયા છે.

પ્રધાનાધ્યાપકઃ (અધિરાઇભર્યા ગુસ્સાથી) શું શું તહમે વળી કેવો અર્થ કરો છો (?).

ડૉક્ટરઃ એ સૂત્રનો અર્થ એવો છે કે જો દેશની સ્ત્રીજાતિયે એવી યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી હોય કે પુરૂષજાતિને તહેમની ઉચ્ચતાનો સ્વિકાર કરવો પડે, તથા જો દેશના પુરૂષો એવી સંસ્કૃતિને પામ્યા હોય કે સ્ત્રીજાતિની તેટલી યોગ્યતા જોઇ તેમની ઉચ્ચતાનો સ્વિકાર કરવા ઉપરાંત તહેમને પુરૂષની સ્વાભાવિક ઉચ્ચતરતા વિસ્મરી પૂજનીય ગણે, તે દેશ ઉપર દેવજનોની કૃપાવૃષ્ટી થાય છે. નારી એટલે પત્ની નહીં.

અત્યારે તો એનો અર્થ વિપરીત થઇ બેઠો છે. બીજો કોઇ તો સામુયે જીએ એવું ચારિત્ર્ય હોય શાનું ? એટલે જોનો છુટકો નહીં એવા પોતાનાજ પુરૂષ પાસે પૂજા કરાવવી રહી. એટલે કેટલાક, પત્નીશ્રી આંખો ચોળે ને ઉઘાડે તે કણે, ખેલો ચહા તૈયાર કરી રાખી આંખ ઉઘડતાની સાથેજ પ્યાલામાં કમલનયનનું પ્રતિબિમ્બ પડે એમ ધરીને ઉભા રહે છે. કેટલાક સ્નાન કરતા પહેલાં ગરમ પાણીની વ્યવસ્થા જોઇ, સ્નાન દરમ્યાન વસ્ત્રોની કલ્લેલ કરી રાખી, સ્નાનાન્તે રામો ન હોવાથી જરા છબછબાવી નાંખે છે. કેટલાક, બાઈ સાહેબ હામોનીયમ વગાડતાં હોય ત્યારે પાછળ ઉભા ઉભા પંખો ઉડાડે છે. અને કેટલાક બીજા દીવસે “ પતિ ધર્મ સેવા ” નું બાષણ આપવાની તૈયારી કરવા માટે મુદ્દાના ધ્યાનમાં આરામચૈરમાં વિદુષી બીરાજમાન થયાં હોય ત્યારે disturbance (ખલેલ) ન થાય માટે ખહાર ઓસરીમાં કે ચાલીમાં બાળકને કુદાવતા બેલાવતા છાનો રાખતા આવબેલ બારે છે.

પ્રધાનાધ્યાપકઃ (મીઠાજ બોલ) તહમારામાં એક કેડીની અક્કલ નથી. એક માસિકમાં કે પેપરમાં આ તહમારો અર્થ પ્રગટ કરો ને પછી જીએ કે તહમારા પર કેવો પ્રહારો થાય છે.

ડૉક્ટરઃ એ ખરું, આપણું એ મધપુડામાં લદ્દુ થયેલા બમરાઓને છંછેડવાનું જીવર નથી. પહેલું બમરાનું ટોણુ છુટે ને પછી બમરીયોનું. જોતજોતામાં તો આણુ લઇ લે.

પ્રધાનાધ્યાપક: એટલે ત્હમે એમ કહેવા માગો છો કે ઘણા લોકો કહે માટે તે અર્થ સત્યજ હોય એમ નહીં. આલરાષ્ટ. આપણા હૃદયને પુછી જુઓ! આપણે રાધાકૃષ્ણ, લક્ષ્મી નારાયણ, કહીયે છીયે કે કૃષ્ણરાધા, ને નારાયણ લક્ષ્મી? એ ઉપરથી સાબીત થતું નથી? કે સ્ત્રીની પદ્ધિ પુરૂષ કરતાં જુદી છે?

ડૉક્ટર: એ તે કંઈ સાબિતીનું દષ્ટાંત છે? ત્હમારા રાધાકૃષ્ણ જોડે અમારા ઇશ્વર પાર્વતીની મિત્રાચારી છેજ. ત્હમારાં કહી જાત સાથે અમારી વાલપાપડી હોયજ, ત્હમારા વાડી વજીરામાં અમારી મોડાગાડી ઘુમતી હોયજ, ત્હમારા મ્હા એવડાના નાસ્તા પછી અમારું દુધપાક પુરીનું જમણું હોયજ. અમારો અર્થ સાબીત કરવાને દીવાશળી, દીવાખત્તી કે દીવાદાંડીની જરૂર નથી.

પ્ર. (ચહીડાઇને) ત્હમે પાડાનું પુછડું પકડયું તે પકડયું.

ડૉ. હું તો જ્યાં નજર કંઈ ત્યાં ચમવાહનનું કે શીતળાવાહનનું પુછડું પકડેલુંજ જોઈ છું. મનુષ્યની એ કટેવને લીધે કનડગત ના થાય માટેજ ઇશ્વરે મનુષ્યને આપ્યું નથી.

જમાલ: કયા આપસ આપસમેં લહરાઈ કરતે હો? હમ કયા કુંછ મુલાલાજી હય? હમકુતો કુંછ પુછતેઈ નહીં.

ડૉક્ટર: ત્હમને કેમ ના પુછીયે? ત્હમને તો પહેલું ત્હમે કહેતા હતા કે અહીંજ મ્હારું ગામ આવ્યું તે કેટલું દુર અહીંથી થાય?

જમાલ: (ત્રેક્ષકને) ખીચારા બુઢાને તો કુંસોલોજીકા ભેદ પાયા મગર યહ મેરા બેટા ઘાંચીકા બેલ, એકા બેલ ડૉક્ટર ફીર ફીર કે મેરા ઘરકું દેવાલેમેં જલાનેકી ખાતપર આતા હય. હાં. પણ ઠીક હોતા હય. દોનોકું પુસલાદે અપને ઘરકું લે જઈ ઔર વાંહી ઠેરનેકા તરકીખ લગાઈ. ચશીકલા ઔર રતિકલાકું બુલાઈ. દોનોકું વેસા છુપાઈ કે કોઈ ધનસાનકું પતા ન લગે. દો બુલબુલકું ખરોખર હાથમેં લઈ ઔર રાજદરખારમેં અમીર સરદારોમેં હમારા કારભાર ખરોખર જમાઈ. (ડૉને.) હમારા ચાંવકી જસ આવી મત પુછો. ચાંવકી હદીપર વેસે વેસે ગાડ રહેતે હેં કે જસકું ધેનુખરખ બોલતે હય. ડાલીકા ડીટ તોડકે મ્હાય ધતના દુધ પી જો ઔર ફીર-હું. કીયા કે

સ્ટોપ. (ખંધ) No money no waste, (નહિ દામ નહીં નુકશાન)
યેહી તો મઝા હય.

ડૉક્ટર: આયે હીઠ, ચાર હાથની ઘોડી ને બાર હાથની પીઠ.
(જ. ને.) એમાં કાંઈ મોટી વાત નથી, એવાં ઝાડ તો અમારા
ગામમાંયે છે.

જમાલ: આગે તો સુનો? તુમારા દેશમેં આયા કહાંસે? યહાંસે
નહીં તો તુમ બોલ કે ખતાવો તુમારા ગાંવમેં ઔર ચીઝ કયા હય?
હમારા દેશમેં ઔર નથી તરહકી ચીઝો હાવે તો તો માનોંગેં કે નહીં
કે ધેનુખરખ હમારા દેશસેં તુમારા દેશમેં આયા? સુનો ફીર, ગાંવકી
ખીચમેં એક સોડાવાટરકા જંગી તલાવ.

ડૉક્ટર: (ત્રેક્ષક તરફ બોધને) એ પણ હીઠ, ઇન્ટરનેશનલ
કાસ્મેપોલીટન ફી સોડા વોટર ફેક્ટરી. (જ. ને.) એ તળાવમાં સ્ટી-
મરો ઘણી ફરતી હશે.

જમાલ: બઝો, બઝો, યે કુંછ અક્કલકી ખાત તુમને નહીં
પુછી. સોડા વોટરકી સ્ટીમસેં બહુત સ્ટીમરો જલ ગઇ ફીર સરકારને
સખત હુકુમ કીયાકે ખીના સરકારી સ્ટીમર કોઇબી સ્ટીમરકું ફીરનેકી
પરવાનગી નહીં. ખસ એકીલી સરકાર છુમતી ફીરે.

પ્રધાનાધ્યાપક: જમાદાર સાહેબ! આ તહમાફ ગામ તો નજીક
આવી પહોંચ્યું. હવે આપ તો ખડે લોક છો. આપ આપને ઘેર
બઝો ને અમે અમારે ઘેર જઇયે, ફરી આવો તો આપણે ત્યાંજ
ઉતરવાનું રાખબે.

જમાલ: વાહ સાહેબ વાહ? મૈંય કુંછ નકટા હું? આપ તો
અખીસેં દીલ્લગી છોડ દેતે હો ઔર મૈંય આપકા ઘરકું આકું? વૈસા
કેસા હોગા? ચલો હમારી ઝોંપડીમેં. સુનીયે. અપની ગાવકી ખાત
હો રહી ઠંડા ખખતકી ઠંડી ખાતાં હો ગઇ, અપન સખ ખડે શોખમેં
થે, અખ તો થરો જન્ટલમેન* જયસી ખાત કરના ચાહીયે, આપ
ચલીયે યે બાબુપર.

પ્રધાનાધ્યાપક: નહીં, નહીં, ઘણો વખત થઈ ગયો છે ને દીવસ બહુ ભાગ્યા, લેર પણ સહુ ચીનતા કરતાં હશે.

જમાલ: પ્રિન્સીપાલ સાહેબ ! યે મરીબકી એક ખાત નિગાહમે લીજીયે, અબ તો મે વેકેશન ગુજર રહી હય તો હવા ફરક કરના યા આરામ લેના ગુરૂર હય. ડૉક્ટર સાહેબકું ભી યહીં થોરા દીન રહે-નેસેં કાયદા હય, રાજ દરબારસેં અચ્છી ખેઠક હો. જાયગી તો ચીફ મેડીકલ ઓફીસરકી જમા મીલજાયગી.

પ્રધાનાધ્યાપક: (ડૉ. ને.) કેમ ડાક્ટર સાહેબ શો વીચાર છે ? Change of air and place for a fortnight is not bad. (એક પખવાડીયું હવા ફેર ને સ્થલાંતર કરીયે તો ખોટું નથી.)

આ વાત થઈ ગઈ પછી લેર જવાને પણ ઉપડતો નથી. જે પંદર વીસ દીવસ મોડા ગયા તે ઠીક એમ થયા કરે છે. મારી કન્ઝમ્પટીવ હેલ્થને (ક્ષય રોગી પ્રકૃતિને) પણ ઠીક રહેશે. ને જમાલને સારૂ લાગશે, કોઈ વખતે માણસ કામનો છે ને થરો જન્ટલમેન છે.

ડૉક્ટર: (સ્વગત) ત્યાં આપણી નેટ (ખરચખુંટણુ જતો) ગ્રેઠડીસ રોજની ખાર આના રૂપીયા ઉપર જતી નથી. અહીંખી તપાસ કરીયું કે ફ્રીલડ X કેમ છે ? ચીફ મેડીકલ ઓફીસરનું થઈ જાય તો તો ઉત્તમજ. દરબારી સ્ટેટોમાં તો આવા હજુરીયા કરે તેટલું દીવાન ન કરી શકે. મને કહેશે કે “ Will you accept the job ” (તહમે નોકરી સ્વીકારશે ?) તો એકવાર તો મહોડુ ફેરવીને કહેવાનો કે “ No No No, ” (ના. ના, ના.) તેમ તેમ પચાર વધારે સો, દોઢસો, ખસો, અઢીસો, ત્રણસો, સાડાત્રણસો ચડતોજ જશે. (પ્ર. ને.) After all it is not a bad programme (એકંદરે એ કાર્યક્રમ ખોટો નથી.) નવા દેશ, નવી રીતભાત, નવા રીવાજો, નવા માણસો એવાનો શોખ કહોને ન હોય. ! Home keeping youths have homely wits. (ઘર કુકડીની અકલ કુકડી જટલીજ રહે.)

ડૉક્ટર: (જાને.) અમારી ઇચ્છા તો ખીલકુલ નથી. કેમકે

અમારાં મહત્વનાં કાર્યો સુલતવી રાખવાં પડે, પણ તહમારો આગ્રહ તરછોડી શકતા નથી. ખુશીથી જવા દયો તો મહા ઉપકાર.

જમાલ: (હસતે હસતે) અરે ડૉક્ટર સાહેબ ? મેં સખ સમ-
જતા હું. આપકું કયા હરજ હય. લેકીન મૈય તો યે કહેનેકું ચાહતાહું
કે શશિકલા ખહેન ઔર રતીકલા ખહેનકું બી ચહાં ખુલાયગે. ગભરાઓ
મત. મૈય બી કુછ ચેરા ખહોત અમીરોંમે ફીરાહું. અપની સાથ વોહબી
અમલચેન કરેંગે.

પ્ર. ને ડૉ.: Excellent suggestion. (ખડ્ગ સરસ સુચન)

જમાલ: જખ મૈય કુછ દીવાના હું ? (પ્રેક્ષક તરફ જોધને)
અપની સાથે વોહબી અમલચેન કરેંગે.

ડૉક્ટર: કેમ ત્યારે Agreed ? (કબુલ ?)

પ્રધાનાધ્યાપક: આફ યસ્ Come on. (ચાલો.)

(ખન્ને ચાલવા માંડે છે, જમાલ જરા પાછળ રહે છે.)

જમાલ. ખહોત મહેરબાની હુધ.

ડૉક્ટર: (જતે જતે પ્રેક્ષક સામે જોધને) જો પંદર દહાડા ખહારો
ખહારીયુ ખીચકું નીકળ્યું તે ખરું.

જમાલ: (જતે જતે).

ગાયન.*

શશિકલા રતિકલાકું પક્કા, શીખલાઈ કપટકલાકા મૈય કક્કા.

મીટ જાય ઘરકી ફક્કાફક્કા, ઘર બકે દોનોકું દો દો ધક્કા.

દે ધક્કા, દે ધક્કા, દોનોકું દે ધક્કા.

શશિ૦

* “ જાતો મેં જાતો મેં...” અથવા “ એ વીણા મનહારી મોહન કરખારી ”
એ-૨૧૬.

પ્રવેશ ૨ નો.

[સ્થળ: વનમાં કોતર પાસે એક ઊંપડી.]

જાલમસિંહ: આવો વિષયસિંહ, જરા નિરાંતે બેસીયે, હું તો કાયર થઇ ગયો છું. નસીબ વજર પાપ કરવામાંયે માણસને થસ નથી મળતો.

વિષયસિંહ: તહમાંં વય મહારાથી મોટું છે એટલે તહમે કહો તે ખરું. બાકી મહારા તો સીદ્ધાંતોજ બે, એક તો ગયાનો શોક ન કરવો કે કરેલા કૃત્ય બદલ વિચાર ન કરવો અને બીજો એ કે ધારેલું કાર્ય કોઇ પણ રીતે સીદ્ધ કરવું ને તેમ કરતાં દેહ પડી બીય તહોયે હરકત નહીં.

જાલમસિંહ: (હસીને) અમે જવાન હતા ત્યારે એવોજ પવન મગજમાં રાખતા હતા.

વિષયસિંહ: જાલમસિંહ ! એ તો પ્રકૃતિનો પ્રશ્ન છે. થોડો ફરક હિમર થતાં પડે પણ મગજ મગજમાંયે ફેર હોય છે. મહારા સમ મહને જરા પણ પસ્તાવો થતો હોય તો કે મહારે દેશવટો શો ? પણ તેની સાથે એયે ખરું કે જે જગલાને લીધે મહારી આ સ્થિતિ થઇ છે તે જે હાથમાં આવે તો તેને મર તે હા; પણ જીવતો તો નાજ મૂકું. એનું નામ તે મરદ. દરેક બાબત કાયદા નુકશાનની જણત્રીયો કયો કરે તે દુનીયામાં ડાહ્યા બલે કહેવાય; પણ મરદ તો નહીંજ.

જાલમસિંહ: અને દેવાંગના મળે તો ?

વિષયસિંહ (સ્મિતથી) એ તો તહમારાં થનાર બાબી છે.

જાલમસિંહ: (હસતો) હં, ત્યારે એમ કહોને ! ત્યારે તો તમે કહો છો તેમજ કરો 'દેહ' પાતયામો' વા કાર્ય સાધયામિ ! ધન્યર કરે તો તહમે રાજગાદી ઉપર ને હમે તહમારી સહાયમાં. લ્યો આ નાથુ નાયક આળ્યા.

નાથુ નાયક: રામ રામ બાપજી, આજે તો એક નવાઇની વાત થઇ છે. જે કાવીયે તો જનમભરનું સુખ. હમે બધે ભમ્યા થવું કંઈ

શિકાર હાથ લાગ્યો નહીં. ને પાછા આવતાતા ત્યાં રસ્તામાં જે બેગટા મળ્યા. કોણ બહે બેગટા છે કે બીખારી છે ? અમને કહે કે તમે બુખ્યા હો તો કહો. અમે બીખના રોટલા આપ્યા છે તેમાંથી કહો. તમને આપીશું.

વિષયસિંહ : એ તો અત્યારના બીખારીયો એવોજ ડોળ રાખે છે. બરોબર તપાસવો તો કની ?

નાથુ નાયક : અમે ઝાળી ફેંકીશીને ? પણ એક રાતો જમ્યા ના મળે. ત્યારે ચેહરાયે પુછ્યું કે અહયા તમને કોઇ પૈસો આપતું નથી ? ત્યારે કહે કે પૈસાને શું કરે ! અત્ર તે ખરૂં બાકી પૈસા તો માટી છે. ત્યારે વળી બીજે બેગટો બોલ્યો. (ધુળીયાને) અહયા તે વખતે પેલા બીજયે શું કવીત કહ્યું હતું ?

ધુળીયા : હા, “તુલસી તખ મેં જનીયો, ખંદે ગરીબ નિવાજ મની માનેક મોઘો કીયો, સોઘો પાની અનાજ.”

વિષયસિંહ : (હસતે) ત્યારે બહેલા બીખારી છે એમ કહેને ? પછી ?

નાથુ નાયક : ત્યારે પહેલાને બેર ચઢ્યું ને કહે કે માટીનો પૈસો થાય પણ માટીનો રોટલો ના થાય. એમ કરીને “જુઓ ” કહીને એણે જમીન ઉપરથી એક માટીનું ઢેકું લીધું ને મુઠી વાળીને ઉઘાડી ત્યારે અમે બધાયે બેચું તો સોનાની લગડી !

વિ. તથા જા. : (નવાઇ પામીને) એમ ! પછી ?

નાથુ નાયક : પછી અમે છુટા પડતાતા ત્યાં તો ધુળીયાને અઠલ સુઝી કે અહયા આહયા શેના જાઓ છો. બેચને પકડો ને લઇ જમ્યા બાપજી પાસે. આવો સોનાનો કીમીયો શીખી લીધો તો પછી આખો જ-મારો મોજ; તે એમને તો પકડી લીધા ને જુઓ પેલા આવે.

(વિષયસિંહ, જલમસિંહ, નાથુ નાયક વિગેરે વેગળે દૃષ્ટિ ફેંકે છે. બાકીનાં માણસો આવી પહોંચે છે. કોહયલો ને માધીયો જે બીખારીને પકડીને લાવે છે.)

કોહયલો : (જે બીખારીને આગળ કરીને.) આ અમારા સરદાર કહો, રાજા કહો, બાવજા કહો કે માવેતર. આ તમને સોંપ્યા. હોડે ત્યારે તમારે જવાનું.

વિષયસિંહ: (આજળ આવીને, કુરતાથી) અહ્યા એઓ? તમારું નામ શું?

મોટો ભીખારી: ભઇશાખ, આનું નામ ચેમલો ને મહારે નામ ઘડભાંગીયો.

વિષયસિંહ: (વિચારમાં પડતો હસીને) અહ્યા એવાં નામ શાથી પાડયાં છે?

મોટો ભીખારી: નામ તો જનમ ભીખા ખરોખર પડે એટલે એમાં કારણ શું હોય? પણ થોડો ઘણો અરથ તો છે, નામ પરમાણુ ગુણ થોડા થોડા છે. ભઇશાખ હું તો નશીખનો પુટલો છું એટલે ભીખ માગતો ખધે ભટકયા ઠરું છું.

વિષયસિંહ: જુદા? પણ તહારે કોઈ પણ જગાયે ઘર કે બેઠક તો હશેજ ને? તે કયાં? રાત પડ્યે કયાં મરી રહે છે?

ઘડભાંગીયો: ભાઇશાખ મહારી બેઠક તો મહોટે મહોટે ઠેકાણેયે ખરી હાં? રાજા મહારાજધીરાજ હોય તેની પાસેયે મહારે જવાનું હોય. તેયે મહારી મરકરીયો કરે, મહને વાંદરો વાંદરો કરીને આખા દરબારમાં ને રાજમાં ખનાવે ને ક્રન્ત કરે.

વિષયસિંહ: (વિચીત્રતાથી ધારણ કરેલી કુરતાને ત્યજી દઇ) શું કહે છે?

ઘડભાંગીયો: પેલી કહેવતમાં કહ્યું છે કે ‘કાઝી મરે ત્યારે કોઇ નહીં ને કાઝીની કુતરી મરે ત્યારે ગામ ભેગું થાય’ તેવું આપણે જ્યાં જઇયે ત્યાં “આવો બેસો” થાય. રાજના કુતરા માટે હાં? ખાઝી આપણે ભીખ માગવી છોડી નથી, પેસા માગતા નથી કપડાં માગતા નથી. માત્ર પેટ ભરીયે છીયે.

વિષયસિંહ: (વચમાં અટકાવીને) તુંયે ખરો ભીખારી. આ ચેમલો કેવો છે?

ઘડભાંગીયો: એ તો ભઇશાખ નાચે છે, કુદે છે, ગાય છે, રડે છે, હસે છે ને તાલ કરે છે. એની અમ્મત તો બેવા જવી છે. ચેમલો તો જ છે તે છે.

વિષયસિંહ: એને ને તહારે આજખાણ ક્યાંથી ઘડ?

ઘડભાંગીયો: ખાપજી એક દહાડોઠની આ છોકરો એક જગલમાં તાવે સસડતો લુખે મરી ગયેલો, મીઠાં મીઠાં દાદમ, બોર એવું એવું તોડી ખાવાને હવાતીયાં મારતો ને નીરાશાથી દુઃખમાં દબાઈ ગયેલો મહારી નજરે ચડ્યો. મ્હને એની દયા આવી ગઈ. મ્હેં કશું કે અલ્યા ચાલ મહારી સાથે, મહારી જોડે તુંયે ભીખ માંગજે ને મોજ કરજે. ત્યારે પહેલાં તો એ મા, ખાપ, સગાંબહાલાં, આખરૂં અને એવા એવા વિચારો કરવા લાગ્યો. ને કહે કે હું ભીખારીનો છોકરો નથી. મેં કશું અલ્યા મુરખા? મા ખાવા આપે નહીં ને ખાપ ભીખ માંગવા દે નહીં એવાં મા ખાપ તે આપણાં ક્યારનાં? છેવટે એ સમજ્યો ખરો. પહેલાં તો એને નાચતાં ગાતાં શીખવાડ્યું ને પછી મ્હેં તો પેલા રાજા પાસેજ રજુ કર્યો. રાજા એવું ભજન સાંભળી ખુશ થઈ ગયો ને એવું કાચમના રોટલામાં નામ નંધાયું આપણે તો કરતા ને કરતા હાં?

જલમસિંહ: (વચમાં) વિષયસિંહ ! આ ઘડભાંગીયા સાથે ત્હમેજ ઘડભાંગ કરો. હું તો થાકેલો છું તે બઈ છું.

વિષયસિંહ: નાયક ત્હમેયે જાઓ. ધુળીયા તુંયે જ.

ધુળીયો: અને આ નહાસી જશે તો ?

ઘડભાંગીયો: (ખડખડ હસતો) અમારે કયાં છોકરાં રડે છે કે કઈ મીલકત લુંટઈ જવાની છે? અમે તો આ બેઠા. (પેમલાને ધપ્પો મારીને) અલ્યા બેશ.

વિષયસિંહ: જા ધુળીયા જા. કાલે સવારે બેઠેલો આવજો. ત્હારી ટોળી માટે એક મોટી કામગીરી નક્કી કરી રાખી છે. (ઘડભાંગીઆને) હાં પછી ?

ઘડભાંગીયો: પછી એક દહાડો દેશ પરદેશ ફરીને હું આબ્યો, ત્યારે પેમલાનું મગજ તો ચકળવકળ થઈ ગયેલું બેયું. એને કળ-જીગના બેદાંતીયા મળ્યા.

વિષયસિંહ: કળજીગના બે દાંતીઆ કોણ ?

ઘડભાંગીયો: આવવાના જીદા ને દેખાડવાના જીદા રાખે તે. તેમણે પેમલાને કશું કે અલ્યા રાખાનેયે બે હાથપગ છે, ત્હારેય બે હાથપગ છે. રાખમાં ને ત્હારામાં કશોયે ફેર નથી. એની આગળ નાચડું

ને કુદવું કેવું ? પેમલાનું તો મગજ ચસકી ગયું ! બીખના રોટલાયે ખંધ થયાને ખબુયે ટળી ગયું. પોતાનો વાંક સુઝે નહીં ને મ્હારાપર ગુસ્સે થઇ ગયો. ત્યારે મ્હેં વિચાર કર્યો કે આને જરા ટીચાવા દ્યો. દુઃખી ન થવા દેવો પણ સાચું શું ને જીકું શું તે તો સમજાવવું ખરું. કેમ બધશાખ ખરું છે કે જોડું ?

વિષયસિંહ : ખરું ખરું. ઘડભાંગીયા ? તું છું તો બીખારી પણ ત્હારી ચતુરાઇ તો ઘણી દેખાય છે.

ઘડભાંગીયા : બધશાખ, ગરીબ બીચારાની શું કરવા મરકરીયો કરો છો ? હું તો લવારા કરી જાણું છું.

વિષયસિંહ : (વાતોમાં ઘણી મઝા પડવાથી) વાહ, ઘડભાંગીયા વાહ. (ખડખડ હસતે) પણ અલ્યા ત્હારું નામ ઘડભાંગીયો શું ?

ઘડભાંગીયા : બધશાખ પેલા રાજના દરબારમાં હજારો બીખારીયો ભેગા થાય. દરબારમાંથી બીખારીયો બહુ રડે કંકળે ત્યારે લોટ મળે. તેમાં કંઈક ગમાર આવે. તે લોટ કાચો પાકો ખાય ને ફાકે એટલે માંદા પડે. એટલે મ્હને આવે દયા. તે બધાને પચે એવા પાકા રોટલા ઘડી આપું, રોટલા ઘડતો જાઉં ને બેતો જાઉં. મ્હાંય જરા કસ્ટર કે કાંકરો દેખું કે રોટલો બાગું પાછો ઘડું પાછો બાગું. એટલે બીખારીયોએ મ્હારું નામ ઘડભાંગીયો પાડી દીધું. એમને માટે તન-તાડીયે તેનો શીરપાવ. કહો છે દુનીયાં કેાઇનીયે ?

વિષયસિંહ : (ખડખડાટ હસીને) ખરો ઘડભાંગીયો ખરો, આખા ગામની ઘડભાંગ કરે એવો છે. (કડક બનીને) અલ્યા એ તો ખબું ખરું, પણ હમારા માણસે મ્હને કશું કે પેલા પેમલાયે માટીનું સોનું કરી બતાવ્યું, એવું કશું અલ્યા તમે શીખ્યા છો કે શું ? પેમલા તું તો કંઈ બોલતોજ નથી ?

પેમલો : નારે બધશાખ એ વાત શી ? એવું આવડતું હોય તો વળી બીખ માગવી પડે ?

વિષયસિંહ : બે ચસક્યો. સીદ્ધેસીદ્ધી વાત કર. નહીં તો ફટ-કારવો પડશે. અલ્યા ઘડભાંગીયા ? સાચું બોલજ નીકર ત્હારું ખબુયે ત્હાપણ વેરી નાંખીશ.

ઘડભાંગીયા: (વિ. ને.) ઝા મહારા ભોળી સીકલના રાજા ? તહારા પેટમાં આંટીયોગુટીયો નથી તેથી મહને ઘણા આનંદ થાય છે; કારણ કે આ કાળમાં સોમાંથી ભાગ્યે એક એવો મળી આવશે કે જેનાં બોલેલાં સો વાક્યોમાંથી દશ કરતાં વધારે અંતઃકરણ, માન્યતા તથા સત્યને અનુસરીને હોય. તું પાપી તો પુરો છું. ઇચ્છાએ ભરપુર છે. કોપી પુરો છું, પણ મનમાં એક અને કહેવું બીજું એવું તહારું મન મલીન નથી, તેથી અમને ઘણો હરખ થાય છે.

(વિષયસિંહ, તુંકારીને વાત કરે છે તેથી ચમકે છે. પણ ઘડભાંગીયાના સામું જુએ છે ને ઘડભાંગીયો હર્ષમાં હોય છે એટલે કોપ ત્હેની મુખોંધ તથા અજ્ઞાનતાથી થતા હાસ્યમાં ખદ-લાઇ બચે છે.)

વિષયસિંહ: હવે જડાવવાની વાત ના કરીશ. હા કે ના કહી દે. માટીનું સોનું કરતે આવડે છે કે નહીં ? બે જુદું બોલ્યો તો મરી ગયો બજુજી.

ઘડભાંગીયા: વળી માટીનું સોનું તે અને ? અને જેને કરતે આવડતું હોય તે આમ રખડતા હોય ?

વિષયસિંહ: કેમ ? પારસમણીના સ્પર્શથી સોનું નથી થતું ? બે ઘડભાંગીયા ! અર્ધે ભટકતો ફરે છું પણ બે એકાદ જગાયેથી પારસ-મણી મળી બચે તો તહારું દરીદ્ર માત્ર ભાગી બચે.

ઘડભાંગીયા: (હાથ પુકારીને કપાળમાં હાથ મારતો.) અરે રામ રામ, ખંધુએ મળે પણ આ કરમમાં લખાવી ના લાગ્યા હોઇએ તો કરુએ કામનું નહીં. રાજના રાજ સાથે દોસ્તી થઇ પણ મહારા કરમ-માંથી ભટકવાનું ના ઉતર્યું ને પારસમણી મળ્યા તહોએ લુપ્ત ના મટી

વિષયસિંહ: (ચમકીને) ત્હેં પારસમણી બોલ્યો છે ?

ઘડભાંગીયા: અરે બોલ્યો શું ? એના તો મહારી પાસે હારડા ને હારડા છે. પણ (કપાળમાં હાથ મારીને) આ કયાંથી લાવવું ?

વિષયસિંહ: (આશ્ચર્યથી) એમ ? કયાંથી ત્હેને મળ્યા ?

ઘડભાંગીયા: પેલા મહેં અમારા અમરચંદાતા રાજા મહારાજા-ધિરાજી કલાને ? તેમનાં નવનિષ્ક્રમાથી નામનાં અધીમના છે. સિમને

એક દિવસ મહારી ઘણી દયા આવી ગઈ અને મ્હને કહે કે “લે, આજે તો ત્હને ભીક્ષામાં આ પારસમણી આપું છું.”

વિષયસિંહ : (આશ્ચર્યથી) શું કહેછ ?

ઘડભાંગીયા : સાંભળો તો ખરા ? નથી ખીજા જેવો પારસમણી. ત્યારે મ્હેં પણ પડીને કહ્યું કે “માડી ! જો ભીક્ષા આપવી હોય તો એવી આપ કે ત્હાં આપ્યું પ્રમાણ.” નવનિધકુમારી પ્રસન્ન થઈને બોલ્યાં કે “તેવીજ ભીક્ષા આપું છું. જગતના બધા પારસમણી લોહને સોનું બનાવી દે છે. પણ આ પારસમણી તો એવો છે કે સ્પર્શથી પત્થરનેય પારસમણી બનાવી દે છે.”

વિષયસિંહ : ઓહોહોહો. ત્હાં નસીબ તો ખુલી ગયું ! ત્હોણે આવો ભીખારીનો ભીખારી કેમ રહ્યો ? ખીજા પારસમણી તો લોહનેજ સોનું બનાવે પણ ત્હારો તો પત્થરનેય પારસમણી બનાવે.

ઘડભાંગીયા : આ કરમ. ખીજું શું ? હું તો પારસમણી લઈને ખુશખુશ થઈ ગયો, તમે કહો છો તેમ વિચાર કરીને એક પત્થર લઈને મ્હેં તો પારસમણીનો સ્પર્શ કરાવ્યો. તરતજ તેનો પારસમણી થઈ ગયો. મારા આનંદનો પાર ના રહ્યો મ્હેં જાણ્યું કે આપણું તો ભવેભવનું ફરીત્ર લાગ્યું. મ્હેં તો શેરીઓમાંથી વીણી વીણીને તણ મણ આર મણ દહોડાને ભંજાર ભેગો કર્યો ને સોનાની આશાયે ગાંડો વેત્તો થઈ ગયો. પણ અરે મહારા પ્રભુ ! કરમમાં લખાવી ના લાગ્યા હોય એટલે શું થાય ? લોખંડને પારસમણી અડકાડતાં બધાયે કડકાના પારસમણી થઈ ગયા. અતિ લોભે ભીખારીનો : ભીખારી રહ્યો. પારસમણીનો સ્પર્શ કરાવીયે એટલે પારસમણી થાય પણ સોનું કયાં ? પારસમણીના તો હારડે હારડા થયા પણ બેઠનેજ હરખાવાનું. (ગળા-માંથી એક પારસમણીનો હાર કહાડી હાથમાં ઝાલી રાખીને બતાવે છે) જુઓ આવો આવો, થોડો થોડો.

(વિષયસિંહ તેનું તેજ બેઠને ચક્રીત થાય છે.)

કહો મહારા રાજા ? આ પારસમણી ને કાચના કંકડામાં કસાયે ફેર ખરો ? બેઠા બેઠા પારસમણીની આવી માળાઓ પરીવીયે છીયે, ને જ્યારે જ્યારે રાજા મહારાજાધિરાજને મળીયે છીયે ત્યારે “તેરે પુણ્ય તેરે દાર” એમ કહીને તેમને ને નવનિધકુમારીને આ હારડા પહેરાવીયે છીયે ને જાટકતા ફરીયે છીયે. આવી કરમકથા છે હમાસી.

વિષયસિંહ: (સ્વગત. આશ્ચર્ય પામી ગુંચાતો.) આ વિચીત્ર, અઠ્ઠલ પણ કહ્યું ના કરે એવી વાત. પારસમણી એક નહીં, બે નહીં પણ આખી માળા ! ને કહે છે કે એવા તો હારના હાર છે. આ શું ? બીજારી ન હોય તો ભમવાનું પ્રયોજન શું ? વળી જે હકીકત કહે છે તે પણ ઝટ મનાય એવી નથી. પૈસાની પણ આશા નથી કે એમ માનીયે કે જાદુ ખતાવી છેતરવા માંગે છે કે ખુશી કરીને પૈસા મેળવે છે. બહુજ વિચીત્ર ! ઘણુંજ વિચીત્ર ! માળાનું તેજ પણ કેવું છે ! આ શું ? (માળા હાથમાંથી લેવા બંધ છે.)

ઘડભાંગીયો: (દુર ખસી જતો) હં હં હં હં. બેબે ભુલે ચુકે પણ એને અડકશે નહીં. સાદા શનીશ્વર જેવા સ્તનની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કયો શીવાય સ્પર્શ કરવાથી ગૃહદહન જેવા ઉત્પાતો ને મહા સંકટો આવી પડે છે તો આ તો પારસમણી, ને તેનો હાર.

વિષયસિંહ: (ખશીયાણો પડે છે. ભુલ સુધારી લેતો, ચ્હીડામને.) ત્યારે એવી માળાનો અર્થ શો છે ? વગર કારણનો ભાર શું કરવાઃ મળામાં ભરવી ભરવીને ફરો છો ? લોકોને ધુતવા ?

ઘડભાંગીયો: કાડીના હાર લોકો પહેરે છે તે બેયા નથી ? એક જાતની શેભા. આમાં કેવાં કેવાં નંબ છે તે તો જુઓ ? જેમ પ્રત્યેક રત્ન એક ગ્રહનું સુચક હોય છે તેમ આમાંના દરેકનો જુદો ગુણ, જુદું રૂપ, ને જુદું નામ.

વિષયસિંહ: શું ? કહે.

ઘડભાંગીયો: જુઓ, આમાં પાંચ મ્હોટી ભાત જણાય છે. આ આટલા કરમીયા, આટલા વીધવનીયા, આ બાજુપરના ભગતીયા આ વળી જુદીજ જાતના બે છે તે પરપતીયા અને આ પરસાદીયા.

વિષયસિંહ: આયે ખરું. પારસમણીનાં પણ નામ છે.

ઘડભાંગીયો: હા દરેકનું નામ. આ કરમીયામાંનો આ જઘનીયો, આ દાનીયો, આ વરતીયો, આ તીરથીયો એમ દરેકનું નામ છે.

વિષયસિંહ: પણ આ માળા પાસે હોવાનો કંઈક અર્થને રૂબ તો હોવાજ બેધયે. કાડીના હાર પણ મોટા મોટા સરદારો ને રાજ

જેવા અમીરો કાંઈ અમથા નથી પહેરતા. એ ધારણ કરવાથી માતા પ્રસન્ન રહે છે એમ લોકો કહે છે.

ઘડભાંગીયા: સારું છે. ત્યારે ત્હમને આનુંયે કહું. આ માળામાંના એક પણ રત્નના સામીપ્યમાં રહેવાથી હૃદયનું દુઃખ માત્ર નાશ પામે છે ને નીરંતર પ્રસન્નતા તથા આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. હું બીજારી છું પણ જે મોજમાં રહું છું તે આનાજ પ્રતાપ. જગત મ્હને બીચારો બાણે પણ મ્હારે મન જગત બીચારું છે.

વિષયસિંહ: (ચમકે છે. બાપાની શૈલીમાં ફરક પડવાથી તેમજ આ નવીનજ બીના સુણી વિચારમાં પડી જાય છે.) ત્યારે તો ગમે તે કર પણ એક માળા મ્હને ત્હારા સંભારણ તરીકે આપતો બ.

ઘડભાંગીયા: (હસે છે, ચાળા પાડે છે.) હેં હેં હેં હેં મ્હને આપતો બ. એને માટે કેવો અધીકાર બેધયે છીયે તે ત્હને ક્યાં ખબર છે ? શું આ પત્થરમાં સક્તિ છે એમ તું માને છે ? બે આની પ્રત્યેકની પૂબદ્વારા નીરંતર દેવીનું ધ્યાન ધરીયે, ધ્યાન કરતે કરતે જગન્માતામય ખની જમ્મયે તોજ આ કૃળ ભોગવી શકાય. બાધરે, એ ત્હમારાં કામ નહીં. તમે તમારે તીર કામઠાં ખેંચ્યે રાખો ને મોજ કરો.

વિષયસિંહ: ત્હેં વળી માતા અત્યારે ક્યાંથી કહાડી ? ત્હારી મ્હને કાંઈજ સમજ પડતી નથી. ત્હારા યોદ્ધાને કંઈ ઢંગધડોજ રહેતો નથી. અને મ્હાં મગજ વધારે ગુચવાડામાં પડે છે. અહીં તમે બે બટકો છો શા અર્થે ? આ ત્હમારા ચીંથરીયા દેદાર શા ? વળી ઘડીકમાં માયા-પુંજમાં ઝાળીમાંનો રોટલો ખતાવો છો તો ઘડીકમાં પારસમણીના હાર ખતાવો છો, વળી ઘડીકમાં સાવ મૂઢ જેવો ખઠવાદ કરો છો તો ઘડીકમાં મહા જ્ઞાની જેવો વાર્તાલાપ કરો છો. ઘડીકમાં બરીખ તમારો બીખારી કહી જવા રહો છો તો ઘડીકમાં કોઈ રાજ મહારાજ જેવા રૂવાળથી વાત કરો છો.

(ઘડભાંગીયા કારમું હસે છે. વિષયસિંહ ઘડભાંગીયા સામે તાકી રહે છે.)

પ્રેમલો: રાજજી ! એમ નીહાળી નીહાળીને બેસો તેથી શું સમજવાના છે ? તમારાં કોઈ મહાભાગ્ય કે આ ઘડભાંગીયા તમને મઠ્યો છે.

વિષયસિંહ: (મનને સમાધાન ન થતું હોય તેમ સત્ય વસ્તુ-સ્થિતી શી છે તેનો નિર્ણય કરવાને સમર્થ પ્રયત્ન કરતો.) હા લાગે છે તો એવુંજ.

ઘડલાંગીયો: હસતે હસતે એવું શું? એવુંજ છે. બાઇશાળ આપણ મરકરી શું કરવા કરો છો? ક્યાં રાજ ભોજ ને ક્યાં ગંગા તેલી. લે હવે અમે જમીએ છીએ. ઘણો સમય થઈ ગયો.

વિષયસિંહ: પણ પેલી પારસમણીની માળા ?

ઘડલાંગીયો: (ખુશી થવા જવો થઈ.) જમીએ છીએ? વિષયસિંહ? દેવીઉપાસના કર. સુજનસિંહ મહારાજ ત્હને પુત્ર તરીકે સ્વિકારશે ને રાજગાદીયોને તો તું સાત મારી ચાલતો થઈશ. સંસારમાયાની સત્ય વસ્તુસ્થિતીનુંજ નિરંતર ધ્યાન કર.

વિષયસિંહ: (પોતાનું નામ તથા ગુપ્ત રાખેલી પૂર્વ સ્થિતી વિષેનું કથન સુણી આશ્ચર્ય પામે છે) દેવી ઉપાસના? શું એમાં કંઈ અન્યોપાસના કરતાં વિશેષ ફલ છે ?

ઘડલાંગીયો: વિશેષ શું? ત્હારે માટે તથા ત્હારા જેવા મલીન વાસનાવાળાઓ માટે દેવી ઉપાસના અપ્રતીમ છે.

વિષયસિંહ: તેનું કંઈ કારણ ?

ઘડલાંગીયો: કારણ અનેક છે. અન્ય દેવો મલીન કાર્યમાં સહાય કરતા નથી. અન્ય દેવો ભક્ત સ્વપ્રયાસે મહા ઉચ્ચસ્થાને આવી પહોંચે નહીં ત્યાં લગી ખાસ ધ્યાન દેતા નથી. દેવી તો હાજરાહશુર છે. અન્ય દેવોની સહાયને આરંભ અમુક પવિત્રતા તથા યોગ્યતા પ્રાપ્ત થયા પછી જ થાય છે.

વિષયસિંહ: (હીન થતો) એટલે હું સમજ્યો નહીં. એકને અમુકની ઉપાસના અનુકૂલ, બીજાને વળી બીજા દેવની, ત્રીજાને વળી દેવીની, એમ શું જુદા જુદા પ્રકાર છે ?

ઘડલાંગીયો: એમજ છે. શ્રી રામચંદ્રજી જે મનુષ્ય સર્વ પ્રાણી-માન પ્રત્યેના સ્વધર્મનું મરણ્યર્થત પાલન કરવા તૃપ્ત હોય તેનો ઉદ્ધાર કરે છે. શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્મા જેના હૃદયમાં એમ હોય, જે સ્વજન માટે તન, મન, ધન તથા પ્રાણ અર્પી શકેલો હોય તેવાને

ભક્તિમાર્ગે વાળી દધને ઉદ્ધારે છે. શ્રી શંકર મુમુક્ષુને વૈરાગ્યવાન ભક્ત તથા જ્ઞાની બનાવી કૈવલ્ય મુક્તિની પ્રાપ્તિ કરાવે છે.

વિષયસિંહ: ત્યારે માતાજીની ભક્તિ કોને માટે ?

ધડભાંગીયો: (કટાક્ષમાં) આપના જવા માટે. જના હૃદયમાં નિરંતર કંઈકને રંગાવવા મંગાવવાની રમતો ચાલી રહી હોય, જના હૃદયમાં પાપ ઘર કરીને બેઠું હોય, જને નીતિ અનીતિનું જ્ઞાન રહ્યું ના હોય, તેને બીજારા રામ કે કૃષ્ણ શું કરે ? એક મમતા ખાતર નારદ જવાને પોતાનું સામર્થ્ય બતાવવા અધમનો ઉદ્ધાર કરી બતાવે તેથી શું ? વસ્તુતઃ તો અધમ ઠોટીના મનુષ્યો તેમનાથી વિમુખજ રહેવાના.

વિષયસિંહ: ત્યારે દેવી ઉપાસકને શું થાય છે ?

ધડભાંગીયો: મનુષ્ય હરેક પ્રકારના સુખ માટે કેટલાં તરફડીયાં માયો કરે છે ? જને, ભલે પાપીષ્ઠ મનુષ્ય હો. પણ, એવો અનુભવ તથા પ્રતીતિ થાય કે ગમે તે પ્રકારનું આધિ વ્યાધિ કે ઉપાધિનું દુઃખ અન્ય કૌણકોપાયના સતાંશ શ્રમે માત્ર જગન્માતાનું ક્યાન ધર્યે નહ થાય છે, જને એવો અનુભવ થાય કે શુભ કે અશુભ પ્રવૃત્તિમાંયે દેવી સહાયથી સંપુર્ણ સીદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે; તે દેવીશરણનો મહા સુલભ ઉપાય કદી પણ ત્યજ દેશે ?

વિષયસિંહ: નહીંજ તો. જો ઘર બેઠે માત્ર સ્મરણ કરવાથી દ્રવ્ય પ્રાપ્તિ થતી હોય તો પરાયાની ગુલામગીરી કરવા તથા અપમાનો સહન કરવા કોણ જાય ? જો વ્યાધિની શાન્તિ દેવી સ્મરણથી થતી હોય તો વૈષ્ણને ઘેર ધક્કા કોણ ખાય ?

ધડભાંગીયો: બરોબર એવુંજ છે. માત્ર એકજવાર ખાતી કરી લેવાના પ્રયાસની આવશ્યકતા રહે છે. જગતમાં કોઈ એવી વસ્તુ નથી કે જે તેની કૃપાયે પ્રાપ્ત ન થાય, હૃદયમાં ઉદ્ભવતી એવી કોઈ ધરણ નથી કે જે તેની કૃપાયે પરિપુર્ણ ન થાય. વળી નહાના મોટા, શુભ અશુભ સવ પ્રકારના પ્રયાસોમાં તેની એક સરખી ભક્તિના પ્રમાણમાં સહાય હોય છે.

વિષયસિંહ: પુણ્યવાન તથા પાપીષ્ઠ, શક્તિમાન તથા નિર્મોહ્ય, આસ્તીક તથા નાસ્તીક, સર્વેનું એકસરખું દુઃખ નહ થાય એવો જો આ ઉત્તમ માર્ગ હોય તો તે મ્હારે માન્ય કરવા જવો ખરો. પણ એક આ મ્હોટી શંકા થાય છે કે દેવ બન્ને તરફ એક દષ્ટિથી ન જુએ ને દેવી જુએ એમ માનવા કંઈ કારણ ખરું ?

ઘડભાંગીયો: (જગન્માતાને સ્મરતો.) જય દેવી, જય દેવી, મહા વૈશ્ણવ તો એજ છેને ? કુલાંગાર પુત્રને તેનો પિતા પોતાના સામીપ્યમાંથી દુર કરે છે. ઘરની બહાર પણ કાઢી મુકે છે. મા તે માજ. પિતા અન્ય સ્થાને ગયે તેને બોલાવી, બોધવચન દઈ, હૃદય સરસો ચાંપીને અત્ર પ્રાશન કરાવે તે તો માડીજ. પુત્ર પિતાના મનથી કિતરી જાય છે, પણ માતા તેનું કેવી રીતે કદયાણ થાય તેના ધ્યાનમાં નિમગ્ન રહે છે.

વિષયસિંહ: પણ એમ ઝટ માન્યામાં નથી આવતું તેનું કારણ શું ? દેવી કહો કે માતા કહો તે તો સ્ત્રીજને ? સ્ત્રીજાતિ એટલે અજ્ઞા. તેની શક્તિ કેટલી ?

ઘડભાંગીયો: મનુષ્યની આજ મહોટી ગેરસમજ છે ને ? કે દેવી એટલે દેવની પરત્વે સ્ત્રી. દેવીનો અર્થજ શક્તી જગન્માતા, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા મહેશની માતા મહામાયા આદીમાયા કહી જગત જની સ્તુતિ કરી રહ્યું છે તેની મહાશક્તિને આપણે પામર લોક શું જાણીએ ? નારાયણ પણ જાણખી શક્યા નથી. પ્રલયકાળે જ્યારે નારાયણ નીદ્રાવશ થયા હોય છે ત્યારેયે લક્ષ્મી તો જાગૃતાવસ્થામાં હોય છે. નારાયણ તેમના ઉઠાડયા યોગનીદ્રા તણને ઉઠે છે જગતને સૃજે છે ને સંહારે છે.

વિષયસિંહ: પણ દેવીભક્તિથી પરમ શ્રેય તો સધાય નહોતજને ?

ઘડભાંગીયો: સાંભળ, જનામાં સ્વાર્થ સાધવાની તથા તેમાં સીદ્ધી બોધ સુખી થયાની માન્યતા શિવાય બીજી કોઈપણ પ્રકારની હિચ્છા બુદ્ધિ નથી તેવા પણ દેવી ઉપાસનાથી ભલે પ્રારંભમાં સ્વાર્થ પુરતા પણ દેવી પ્રતી આકર્ષાય છે. નાનાં મોટાં સર્વે કાર્યોમાં સીદ્ધી આપનારી દેવીપર પ્રથમ શ્રદ્ધા ને પછી ભક્તિ થાય છે.

વિષયસિંહ: શ્રદ્ધા થાય તોયે શું ? તેથી મનુષ્ય ઉત્તમ ગતિયે શી રીતે પહોંચે ?

ઘડભાંગીયો: સહસાજે અંત્ય પ્રવેશ થયા પછી મુમુક્ષુને ઘણાજ અદ્ય સમયમાં જરા ચુક્યો કે ચપ્પડ મારી અને જરા ધૈર્યહીન બન્યો કે સ્વહસ્તનો આધાર આપી તરવારની ધારપર ચાલવા શક્તિ-માન અને ચાલતો બનાવે છે.

વિષયસિંહ: પછી ?

ઘડભાંગીયો: પછી, કયે કાળે કયા પ્રસંગોમાં કયા નિમીત્તે ને કેવી રીતે પલટો મારી તેને દેવરૂપ બનાવી દે છે એ એની મહા-માયાને તો અનુભવીયોજ બાલુ છે. તેઓ પણ વર્ણવી શકતા નથી. કેટલીકવાર દુષ્ટ કામના માટે પ્રયાસ કરતાં પ્રયાસનો હેતુજ આખો ને આખો બાલુ હતોજ નહીં એવો થઇ જાય છે. કેટલીકવાર તે હેતુ ક્યાંના ક્યાં અદ્ભુત થઇ જઇ દેવીનીજ હાગની હાગી જાય છે કેટલીકવાર “લે આ બેઠયે છીયે? લે. થયું? હવે વળી પાછું આ બેઠયે છીયે? લે.” કરીને જે વસ્તુ પ્રાપ્તિમાં ઉપાસક સુખ માની રહ્યો હોય તેમાં “કંઈ નથી” એવો અનુભવ કરાવી અથવા તેમાં હજારો વિદ્વ નાંખી તેને થકવી નાંખીને સીધો કરે છે, અરે એથી પણ વીશેષ કેટલીકવાર તો પોતેજ ઉન્માર્ગે ચઢાવી પરીણામે વજ્રમહાર કરી ઉત્તમ ઠેકાટીનો મનુષ્ય બનાવી દે છે અને ઉદ્ધારે છે. એના માર્ગે એનેજ જ્ઞાત છે. જેનાં ન્યાય્યાં જગતમાં માણસો નાચે છે ને જન્મ મરણની લક્ષ્યોરાશીમાં ફર્યા કરે છે. તેની કૃપા થયે સાની ન્યુનતા રહે?

વિષયસિંહ: આતો કાંઈ ત્હારીજ કલ્પના લાગે છે. નીરાંતના વખતની.

ઘડભાંગીયો: ના તેમ નથી. જેવું માયામાં વૈચીત્ર્ય છે કે સ્પષ્ટ રીતે ન હોય તે છે એમજ લાગે અથવા હોય તે નથી એમ લાગે તેવું તથા તેથી પણ મહાવૈચીત્ર્ય તેની બક્તી વિષે છે. તેનું મહાત્મ્ય અતિશય હોય છતાં જગતના માન્યામાંજ ન આવે એ એની વિલક્ષણતા. ખોજ દેવની બક્તિ કરતાં એની બક્તિનો માર્ગજ ન્યારો. વામમાર્ગ કહેવાય છે તે એજ. વામમાર્ગ એટલે મહા સાહસ ને શીઘ્ર ફલ. સાત અવતારને બદલે ત્રણ અવતારમાં ફરો વૈકુંઠલોક તથા સમિપ્ય સુક્તિ પ્રાપ્ત થાય માટે વિષ્ણુના પાર્શ્વે વૈરભાવે બક્તિ કરી અને તેજ પાર્શ્વે રાવણરૂપે જગન્માતાની ઉપાસના કરી હતી.

વિષયસિંહ: (સાનંદાશ્ચર્યથી) રાવણ દેવીબક્ત હતો કે?

ઘડભાંગીયો: હા. એની મહા સમર્થ સિદ્ધિની કલ્પના કરેા હવે. રાવણે જેની બક્તિથી જગત માત્ર છતી લીધું હતું તેજ, દેવી. તહને કહ્યું તે પ્રમાણે બક્તનું કલ્યાણ કરવાને ઉન્માર્ગે પણ લડીબર ચઢાવે. તેજ પ્રમાણે રાવણે સીતાનું હરણ કર્યું. જેની કૃપાથી રામ સરખાનેયે

શ્વપાં રોવરાબ્યા તે તેજ જળન્માતા અને છેવટે રાખને હાથે મુક્તિ અપાવી તે પણ તેજ જન્મદંખા.

વિષયસિંહ: એ મુક્તી કે મોક્ષ કહે છે તે શું ?

ધડભાંગીયા: તે એ દશા કે જ્યાં માયા કોઈ પ્રકારે બાધ ન કરે. એ રીતે જુઓ ત્હોંએ મહામાયાની પ્રસન્નતા જેવું ઉત્તમ કંઈજ નથી. ગાઢ નીદ્રાને વશ થયેલા સ્વમાવસ્થામાં દુઃખ પામતા રોતા કંઠળતાનાં અન્ય સ્વજનો તો અશ્રુ હોહાઈ બેસી રહે કે ઉઠાડવાનો પ્રયત્ન કરે; પણ નીદ્રાજ તેનાપરનું સ્વામીત્વ આકર્ષી લે તો તેના આનંદનો શો પાર રહે ? માયા સંકેલી લીધી એટલે પછી રહ્યું શું ? એને દુઃખનો સ્પર્શ કે ગંધે કયાં રહ્યો ?

વિષયસિંહ: હા. એ ખરું. પણ એ માર્ગે મહા સાહસ કહ્યું તે શું ?

ધડભાંગીયા: તે એજ કે અન્ય ઉપાસ્યનું શરણ તજ્યે માત્ર જનિતિ અટકે છે, પરંતુ દેવીનું શરણ તજ્યે કંઈ નર્ક યાત્રાનાની પ્રાપ્તિ થાય તે કહેવાય નહીં.* શરણ લીધું તે લીધું પછી ગમે તે થાઓ એવા દૃઢ નિશ્ચયવાળા મનુષ્યોને માટે આ ઉત્તમ માર્ગ છે.

વિષયસિંહ: તેનું કારણ ? તે કેવી રીતે ?

ધડભાંગીયા: જેવી રીતે રસાયન ખાતાં કુપચ્ચ થાય તેવી રીતે. એ વાતો બહુ ઝીણી છે. સમય આવ્યે દેવી ઉપાસક થયો હેંમંથ તો આપોઆપ ત્હને સર્વ સમજશે. લે હવે બર્ડ બું.

(એકદમ બંને ચાલવા માટે છે.)

વિષયસિંહ (અધવચ્ચ અટકાવતો.) ફરી આ તરફ અલ્યા આવશે ખરા કે ? આપણે મળીશું ખરા ? એટલું કહેતો બ.

ધડભાંગીયા: (જતે જતે.) શું કહેવરાવવું છે ? સંભાર્યો એટલે હાજરજ છીયે. ભુતને બીખારાં તો સંભારો એટલીજ વાર.

(ચાલવા માટે છે.)

વિષયસિંહ: (ખડખડ હસી પડે છે.) અલ્યા એક હાર આપતો બને ?

* અલ્પ સમય તેની સ્થિતિ કરવામાં પણ જન્મમાતાની સ્વચાલુચ્ચિત્તિજ કારણરૂપ હોય છે.

ઘડભાંગીયો: (ગુસ્સે થઇ અપમાન કરતો) પચ્ચીસવાર કહે ? ત્હને કહી દીધું તો ખરું. હાર લેવાવાળો મ્હોટો ના બેયો હોય તો. હ ? ત્હારા જવા તો બહુ બેધ નાંખ્યા.

(વિષયસિંહ ગુસ્સે થઇને મારવા બય છે.)

પેમલો: (વિષયસિંહનો હાથ ઝાલી, અટકાવીને.) અરે બાપજી અન્નદાતા વળી મારવા ક્યાં આવો છો ? એ તો જુએ મરતો દુકાળીયો છે. આંજળી અડકાડતે મરી પડશે તો ઉલટી પીડા થઇ પડશે.

ઘડભાંગીયો: (પેમલાની પીઠપર બેરથી થપાટ મારી, જુમ પાડી.) હાય હાયરે પેમલા ? મરી ગયો. જુએ તો પેટમાં ખાડા પડી ગયા છે તેમાં વળી આ મારવા આવે છે. મારી નાંખ્યો હ ? (ભૂમીપર પડી બય છે) મ્હારા તો હાથપગ ગળી ગયા. હુંતો અહીંજ પાર પતી ગયો. ઝો મ્હારા બાપરે.

(ઘડભાંગીયાની આંખ્યો ચઢી બય છે ને આળોટી પડી તરફડીયાં ખાય છે. વિષયસિંહ આલો બની બય છે. પેમલો “ ઝોમ્ ઝોમ્ હોમ્ કલીમ્ ચામુડાયૈ વીચ્ચે ” નો દેવીમંત્ર બજાવે છે. ઘડભાંગીયો સપાટાખંધ ઉઠે છે અને બન્ને દોડતા દોડતા ઘણીજ ત્વરીત ગતીયે અદરય થાય છે. વિષયસિંહ કહી પણ નહીં અનુભવેલા આવા વૈચીત્ર્યભર્યા પ્રસંગ વિષે વિચારમાં ઉઠેા ઉતરી ગયેલો ભૂમી સામે ઝેઠીટશે બેચા કરે છે.)

વિષયસિંહ: શુ ઇશ્વર ઝેવી ઠેાઠ ચીજ છે ? મંત્રતંત્ર સાચાં ? મંત્રનો આવો પ્રભાવ ?

(વિચારમાં ને વિચારમાં જમીનપરની રેતીપર મંત્ર લખે છે તે કુમકુમના અક્ષરે ઉઠેલો જુએ છે, ફરી જુસી નાંખે છે, ફરી લખે છે. ફરી પણ ઉઠેલો જુએ છે. પત્થરની શીલાપર આંજળી વડે લખે છે, કુમકુમ અક્ષરો ઉઠે છે; જુસે છે પણ જુસાતા નથી. ઝાડપર લખે છે, અક્ષરો ઉઠે છે; તે પણ જુસ્યા જુસાતા નથી. હવામાં આંજળી વડે લખે છે, લાલ અક્ષરો ઉઠે છે. ચમકે છે, ચથરે છે, ગભરાય છે, ઉભેલી સ્થિતીમાં બેહોશ બને છે.)

પ્રવેશ ૩ નો.

[સ્થળ:—કેન્દ્રનગર ખહારનું જગાશય.]

(જગતસિંહ તથા દેવાંગના ગુપ્ત સાધુ વેષમાં.)

જગતસિંહ: (દેવાંગનાને) તિલાત્તમાખંડેનના આટઆટલો તપાસ કર્યો પણ કાળ નાજ લાગી.

દેવાંગના: હા નાજ લાગી. (ચરકતા હોઠે.) હવે ઇશ્વરની એમ આજ્ઞા છે કે મહારે જડ ખની જવું.

જગતસિંહ: (આશ્ચર્યન આપતો.) કેમ ? કેમ ? આજ પ્રાતઃ-કાલનો હું એજ નિહાળ્યા કરું છું કે તહમારું હૃદય અતિ ઉદ્વિગ્ન છે.

રાગ તિલક.

કમળ ન હજી ખીલ્યાં, મુજ ઉપાન આજે;
સ્મિત તણી નવ ઉધા, ક્ષિતિજે કે વિરાજે.

x x x x

સ્મરણ થયું શું દુઃખે, માતનાં લાલનોતું;
થઈ અવગણના કે, હુંથી જણે અજાણ્યે;
પ્રત નીચમ શું ચુક્યાં, ખાધી કે આધી બ્યાધી;
થઈ હત કંઈ આશા, ના શક્યાં ધ્યેય સાધી ?

દેવી ! મ્હને કહોને ? આમ છેક તેજવિહિન કેમ થઈ ગયાં છો ? ચિત્ત બ્યગ્ર તથા હૃદય છિન્નભિન્ન થયું હોય એમ કેમ જણાય છે ? તહમારું કોઈયે અપમાન તો નથી કર્યું ? આ ઉપનગરવાસીને મુખેથી કંઈ અપહ્રાંતિ તો નથી સાંભળી ? કોઈને કંઈ આપેલું વચન પાળી ન શક્યાં તેવું સ્મરણ થયું તો નથી ? તમારી કોઈયે વંચના તો નથી કરી ?

દેવાંગના: સ્વામિનાથ ! શું કહું ? મ્હને એકે હીશામાં; એક ખુણામાં આપણું વિરામસ્થાન દેખાતું નથી.

રાગ તિલક.

અગન ભૂમિ સમટી, બેઠીમાં દુઃખ ભાસે;
ભય, દુઃખ, યમ કાસો, દેખીને હીલ તાસે.
નયન દ્રવકર અંધા, કરૂં કરૂં કંપ થાયે;
હટતી અગન અંજે, શું થસે ના કળાયે.

જગતસિંહ: પણ કંઈ કારણ વિનાજ?

દેવાંગના: કારણ ગણું તો છે ને ન ગણું તો નથી.

જગતસિંહ: (ચિન્તાતુર થતો.) કંઈ દુઃસ્વપ્ન તો અનુભવ્યું નથીને?

દેવાંગના: એજ, વહાલા એજ. એના પરિતાપનો ભોગ મ્હનેજ થવા લો. એની કથા આપને પ્રિય છે હિતરૂપ નથી.

જગતસિંહ: પ્રિયે! મ્હને નહીં કહ્યું તો કહોને કહીશ? હું તહારા દુઃખનો સહભાગી નથી? કહે, કહે. જરાપણ સંકોચ વિના મથાસ્થિત કહે. તે વિના તહાં કે મહાં હૃદય શાન્ત નહીં થાય.

દેવાંગના: શું કહ્યું? ખડું તો સ્મરણમાંજ નથી. સ્વપ્ન કોઈ વાર્તારૂપ નહોતું. અસંખ્ય ભયાનક ચિત્રો એક પછી એક તાદરશ થઈ મહારા હૃદયને ભયજનક પ્રેતપિશાચોનું સ્મશાન બનાવી ગયાં.

રાગ પૂર્વી.

મૃત્યુ તત્પર જન્મ વિશ્વ રસવા, ધાતુતું પક્ષી ખની;
તેની પક્ષની છાંયરૂપ રજની, અંધારી બીલામણી,
વાયે વાયુ ઉડાવતો વનજિરી, વંટોળ ને ધુળથી;
ઉડયાં છપ્પર ને છુદાઈ મરીયું, નિઃસ્થાન* કે દંપતી.

× × × ×
દીઠી ભૂમિ સ્મશાનની, ભુત ભમે, કંઈ ઘોરના ખોદીયા;
થાયે ભક્ષ ભડકા, ઘુમાય, થયરે, જે સાધવા આવીયા;
દીઠું કે શવ વૃક્ષથી લટકતું, દીઠા ઘણા ફાંસીયા;
નારી કે રડતી દીઠી વિનવતી, સૌ મારી આલી ગયા.

× × × ×
કન્યા કાજ ઋણી સપત્નિ નિરખ્યો, ત્રાસે છુપાતો વને;
આદ્યો કેસરીયે તથાપિ તણ્યો, આકંઠને સુણીને;
રોતાં બે સ્મરી ધણે, ભુમિપરે, સુતાં ન સુતાં તહીં;
ડુટી વૃક્ષની આરપાર નીકળ્યા, વાંસો વપુની મહીં.

વહાલા શું કહ્યું? કાલની રાત્રી તો કાલરાત્રી. ભયથી હૃદય કંપી હૃદયું છે. જરાયે સ્વસ્થતા પામી શકી નથી. બધું ભરદરીયામાં સાગર આપણો ઉપહાસ કરતો હોય અને આપણે ડુબતી નૌકામાંથી પ્રાણ ત્યજતાં સમુદ્રમાં અદરશ થતાં હોઈએ, બધું વૃષ્ટિ વિનાની વિજ

આપણાપર “ઐ પડી, ઐ પડી” કહેતામાં તો પડી ને આપણને ભરમસાવ કરી નાંખતી હોય, જાણે ત્રેત-પિશાચવૃન્દવાસિતશૃહમાં આપણને પુર્યાં હોય ને ત્યાં પ્રાતઃકાલ થતાં ન થતામાં તો સર્વે મળી આપણું બક્ષણ કરી ગયાં હોય, જાણે કોઈ લાક્ષાશૃહમાં આપણને કારાશૃહવાસ કરાવ્યો હોય ને તે ચારે બાજુએથી સળવતું હોય; જાણે આપણને કોઈ વૃણાવર્તે ઉચકી આકાશમાં ચકર ચકર ફેરવી કોઈ સર્પવનમાં પટકમાં હોય અને ત્યાં પડયાં ન પડયાં એટલામાં કોઈ મહા અજગર આપણને ઝસી ગયો હોય. જાણે આપણને સુવાડી રાખી આપણા ઉપર હસ્તિઓ છોડ્યા હોય, જાણે ગળા સુધી જમીનમાં પુરી આપણાપર તીરંદાજ અલાવી હોય...(દેવાંગનાથી રડી જવાય છે.)

(આલિંગન દઈ આશ્વાસન આપતો અશ્રુ દહોતો.)

જગતસિદ્ધ મિત્રે ! ખારા ! બહાલી ! એક સ્વપ્નાથી આટલી બધી ગઇ ! ગભરાઇ ગઇ ને ધૈર્યહીન બની ગઇ ? સ્વપ્નું એટલે અસત્ય. સ્વપ્નામાં તો રાજા બિશુક બની જાય ને બિશુક રાજા બને. નિધ ન ધનિક બને, લક્ષ્મીવંત તનહા થઇ જાય. વંદ્યા અસંખ્ય પુત્રો જુએ તથા શત પુત્રની માતા પુત્રવિહિન થઇ જાય. સ્વપ્ન તે મનની વાંછના અથવા ભયનું ત્વરિત ગતિયે રચાઇ દૃષ્ટિયે પડતું એક અસત્ય ચિત્ર* છે. ઘણીવાર વક્ષસ્થલ અથવા હૃદયપર સુતે સુતે વજન આવવાથી ઘણાંજ વિચિત્ર તથા ભયાનક સ્વપ્ન દૃષ્ટિયે પડે છે, તે આપણે જાણતા નથી ?

દેવાંગના : બહાલા ! તે તો હું એ સમજું છું પણ સવારમાં ઉઠતાંયે.

રાગ કાલીગડો.

કાંજે આદરી કીકીયારી કરવી, બોલી ચી ચી ચીબડી,
દીઠાં વર્તુલ આસપાસ રવિની, આ મૂર્તિ* દીઠી રડી.
દીઠા કાગો, દુવડ સુણીયું, બોલતું વાણી ભુંડી,
શાનો રોમાં, ભુસઇ ટીલડી, બેય નંકાઇ ચુડી.

પ્રાણનાથ ! હું તે શું શું કહું ? હમણાના મ્હને અપશુકનોજ થયા કરે છે. વંદ્યા તથા વિધવા જેવીઓનાંજ પ્રાતઃદર્શન થાય

* “સીનેમાની ફીલ્મ.”

* પ્રવક્તામાં જે મૂર્તિ બેસી બેસી દેવાંગના નયનો ઉપાસી હલી શે.

છે. મુષકો શય્યા પર ચઢે -છે. વિના કારણે એકાન્તમાં પગરવ સંભળાય છે. ચિત્ર વિચિત્ર પક્ષીઓ સામાં આવી અક્રુ સારી ચાલ્યાં બચ છે. હાથમાં લીધેલા પ્રવાહી પદાર્થો ઢોળાઈ બચ છે. સ્વપ્નામાં સર્વો દષ્ટિએ પડે છે. ઇશ્વર બાણે શું થવા બેઠું છે? તેમાંયે કાલના સ્વપ્નાયે તો અવધિ કરી નાંખી.

•હાલા! હું ત્હને હવે એક પલકે નહોં ધીરું. હાય હાય હું, શું કરું કે તું સુરક્ષિત રહું? મહારો જીપાય નથી ખાકી—

જગતસિંહ: (દ્રવિત હૃદયે) ખાકી શું કરત? કહે, કહે. મ્હને ત્હારા જીવી અર્ધાંગના પ્રાપ્ત થઇ તેના જીપકારના વળતરમાં ઇશ્વર મ્હાંકે જીવન આકર્ષી લે તો તે કંઈજ વિસાતમાં નથી. ખાકી શું કરત?

દેવાંગના:

રાગ કાલિંગડો.*

અગર બે કો મળે થોગી, પ્રયોગી કિમીયાવાળો,
દહ આ નેન નીચોવી, અદૃશ અંજનૂ* કઢાવાને;
દહ પદ બે, ભૂજ કાપી, કરે બે પક્ષ કો ત્હેની,
નિહાળી ન્યાળી રહુ ભુપર, સુરક્ષિત બોધ તું ગગને.

(પગે પડતી, હાથ બેડતી.)

કરે કો વજ્ર કાયાને, ઉતરડી ઔષધે મમવી,
કવચ ખેરાતું કાયાનું, સુખી સ્વગેજ, હું નિરખીને.

જગતસિંહ: (દેવાંગનાને ઉઠાડતો.)

પ્રિયે! પ્રિયે! સતિ! દેવી! ઉઠ, ઉઠ. ગમે તેટલાં કબોટા પડે પણ તે સહન કરવા ઇશ્વરે મ્હને શક્તિમાન કર્યો છે: પરંતુ ત્હારા હૃદયની આ દુર્દશા મ્હારાથી સહી શકાતી નથી. હૃદયદૌર્બલ્ય દુર કરવાની, કુલકોને ન પોષવાની મ્હારાપર કૃપા કર.

દેવાંગના: પ્રાણનાથ! ત્હમને દુઃખ થાય એ હું કદી નહોં કરું. પણ શું કરું? મ્હાંકે હૃદય કે મ્હાંકે મસ્તિષ્ક કશુંયે મ્હારે સ્વાધિન

* “ ન પેસા હથ, ન કોડી હથ કિરાયાકા વગાજા હથ ” ની દબે. માત્રા ગજલ જેટલીજ.

× એવું અંજન કે જે આંખમાં આંજવાથી મનુષ્ય બીજા કોઈને દેખાય નહોં.

રહ્યું નથી. મહારા એક પાપી જીવ સાર કેટલા જીવ દુઃખમાં સડશે ? આ અભાગણીને અંગિકાર કરવાથી દુઃખ દેશવટો, તથા મરણના મુખમાં મહારીજ મુખતાથી આવી પડેલા મહારા બહાલા ! કુર દેવ હજી આપણે માટે કેટલાં કષ્ટ સંઘરી મુક્યાં હશે ? તિલોત્તમાની શી સ્થિતી થઈ હશે ? મનોરમા ક્યાં રજળતી હશે ? હું બધાંના લોહીની તરશી છું. રૂદન, નિરંતર રૂદન કરવા માટેજ સૂબ્યલી છું.

જમતસિંહુઃ (કીકું હસતે.) તેમાં શું ? એમાં આણું આણું વાનું કે દુઃખ માનવાનું કારણ શું ? રૂદનમાં દુઃખ શું ? વિજના ઝખ-કાર કાળાં વાદળાંમાંજ થાય છે. અતિ મધુર ફળો મહા ઉબ્બ પ્રદેશમાં ઉબ્બતાથી ઉકળાટ પામતાં વૃક્ષોનેજ પ્રાપ્ત થાય છે.

રાગ કાલિંગટો.

રૂદનપાઠ રાધાવરે, સ્વજન કાજ નિર્મેલ;
રડે હૃદયના પ્રેમથી, તે જન પ્રભુને પહેલ;
હા હા, હી હી હસી ઘડી રડી ઘડી, કેં આવીયા કેં ગયા;
તેને ધન્ય રડયા હૃદે શું ઉભર્યો, ભક્તિ પ્રીતી કે દયા.
કષ્ટ કસોટીની કુંચી છે, કષ્ટ સહનારની કોટી પ્રભુ દરબારમાં ઉંચી છે.
વિપદ સામે વિશ્વમાં, વસતા બેજ ઉપાય;
મિથ્યા દષ્ટિ રાખવી, યજવા નીત્ય યદુરાય.
મોહપુરી કારાગ્રહે, સંજ વાસના બંધ;
વિપત્તિ તોડે બંધને, સંપત્તે સહુ અંધ.
વિભુ આશ્રય વિસરેલને, વિપદ વિભુ વિમાન;
માગી લે મોહન કને, દુઃખ, હરીરસ, ધ્યાન.

સતિ ! આ સંસારમાં મુઝાવું શું ? તહારે લીધે અનેકને કષ્ટ થાય છે એવી માન્યતારૂપ તહારા દેહ વિષે તહને અબીમાન શું ? કોઈને કષ્ટ દેવાની તહારી સત્તા શી ?

અજગર મુખ આવી પડ્યો, રાજન હીયે વચન;
પહાર ઉભેલા હીનને, દેખા અતીશય ધન.
વિપરીત એ રીત બુદ્ધિથી, વર્તે સહુ મુઠ જન;
તેને ધન્ય “હું” વિસર્યો, પ્રભુમાં રહ્યો પ્રસન્ન.

દેવાંગના: સત્ય છે સ્વામીનાથ ! હું કોને કહી દેનારી ? હું કોને અચાવનારી ? હું તે કોણ માત્ર ? (જગતસિંહનાં ઓવારણાં લઈ આકાશ સામે જોતી.) પ્રભો ! મહારા પ્રાણનાથને રક્ષજો. સદ્ગુણ, ભક્તિ તથા જ્ઞાન અર્પજો. પ્રભો ! મહારી સખીઓનું રક્ષણ કરજો. મહારી સખી તો પછી છે પણ તે ત્હારી પુત્રીયો પહેલી છે. મહારો સહચરી સંબંધ એક જન્મનો છે. ત્હારો પ્રાણીમાત્રપરનો વાતસલ્યભાવ નિરંતરનો છે.

જગતસિંહ: પ્રિયે ! હવે સ્નાન સમય થયો છે. જલાશયે જઈ સ્નાન કરી આવો. એટલામાં હું આ વૃક્ષોનાં ફોનો સંગ્રહ કરતો થઈ છું. પ્રાતઃકાલનો સમય છે. નગરવાસીજનો આવે જાય છે. પૂર્ણ નિર્ભયતા છે એટલે વિલંબ થશે તો વાંધો નથી. પેલી સારસ સારસીની બેડની કૈતુક કિડા અથવા પેલા વૃક્ષપર બેઠેલાં શુક-મેનાના પ્રભુયનો અભ્યાસ કરવા આજીવાર રોકાશે નહીં.

દેવાંગના: (સહેજ હસતે.) તે સંબંધે તો આપની આજ્ઞા માગી લેવાની ને જોવાની. સ્નાન કરતી જઈશ અને જોતી જઈશ. મદમસ્ત બનેલી મનુષ્યજાતિને પણ પક્ષિ પાસેથી ઘણુંયે શીખવાનું બાકી છે.

જગતસિંહ: જાઓ ત્યારે.

(દેવાંગના જાય છે.)

જગતસિંહ: (સ્વગત.)

ભવાટવીમાં ભટકતા ભમીટ પુરૂષ ! સંસારચાત્રા રૂઢનના અધ્યયન માટેજ છે. પ્રથમ માયીક દુઃખો અર્થાત્ આધીવ્યાધી તથા ઉપાધીના ત્રિવિધ તાપના પ્રયોજને રૂઢન, પછી પરમાર્થ કાળે, અને અંતે હરિલીલાપ્રેમને કારણે, આ જગતમાં રૂઢનને અનુભવ કોને નથી ? અરે ! બાલક જન્મતાંજ રડે છે. પણ આ જગત તો જન્મ સમયે કંઈ કારમુંજ રડયો હશે. લોકાપવાદ પ્રમાણે મહારે પાલન કરનાર જેને હું માતાને નામે ઓળખતો હતો ને જે બીચારી મહારી ચિન્તા કરતી અંતર આશિષ દેતી, મ્હને સુજનસિંહને સોંપી દેવલોક પામી તે મહારી જન્મ આપનારી માતા નહોતી. મહારો પિતા કોણ તેનું તો મ્હને જ્ઞાનજ નથી. અહો હૃદય તુંજ મહારો પિતા. અહો હૃદય તુંજ મહારી માતા. એજ ઉપદેશ હૃદય વિષે ઘટાવવાનેજ તમોયે આ રચના થોડી છે. ફનીયા માત્રના દુઃખો ! આવો. આ જગલા સાંચે હાથ મિલાવો. વિષય ભોગમાં લુપ્ત કરનાર સુખદ સમયરૂપ હસતા

શત્રુ કરતાં ઇશ્વરની મહત્તાનું જ્ઞાન કરાવનાર, ધર્મનો સાક્ષાત્કાર કરાવનાર, પશ્ચાતાપરૂપી પુણ્યવતી નદીના સ્નાને મનુષ્યના પાપને પ્રક્ષાલનાર, ધુરંધનાર, ડરાવનાર, થથરાવનાર વિપદ્ધમિત્ર મને અધીક વહાલો છે.

અહો દુઃખરૂપ દેવદુતો ! તમે ઇશ્વર પ્રેરીત છો. મનુષ્યને કસોટીએ ક્યારે ચઢાવવો, કેવી રીતે ત્હને કસવો, ક્યાં ક્યારે ને કંઈ રીતીએ તેને કંઠળાવવો, ક્યારે મારવો, ક્યારે જતો કરવો, એ સર્વ વિષયે તમે સ્વતંત્ર નથી. તમેને પ્રભુની આજ્ઞા છે અને પ્રભુની કૃપા વા અવકૃપા મ્હારે શીરોમાન્ય છે. થાકેલા નકામા થયેલા કંટાળાભર્યો જીવન ! ઉડા દુઃખદ વિચારોથી હૃદયને કચરી નાંખનાર દીવસો ! ઉબ્બ અબુટ અશ્રુપાતના પ્રહરો ! તમે સહુ વ્યર્થ છો. હજુ સુધી તો ત્હમે મ્હને કંઈ પણ ઉપદેશ કરી શક્યાં નથી.

ગાયન *

મુક મ્હારું ત્હારું, ઓ મુક મ્હારું ત્હારું,
શા સુખ સારું, કુટે કારભારું.
ઇશ કીર્તિ ઇશ સ્ફુર્તિ ઇશ વિત્ત ઇશ હીત,
ઇશ શાન્તિ ઇશ કાન્તિ ઇશ સર્વ ત્હારું
ઇશ શક્તિ, ઇશ ભક્તિ, શીરતાજ તુજ ઇશ,
ઉત્કર્ષ ઇશ હર્ષ, સહુ તુજ જગદીશ—મુક મ્હારું

દેવાંગના: (સ્નાન કરીને આવતી.) સ્વામિનાથ ! એક મહા આશ્ચર્ય હીલું.

જગતસિંહ: શું ? શું ? સારસ-સારસી પાસેથી કંઈ નુતન વિદ્યા શીખી લાગ્યાં કે શું ?

દેવાંગના: એનો અર્થ તો શું થાય તે પ્રભુ જાણે. આપની ગર્ભિત સમ્મતિ મળી હતી એટલે તર્કમાલા તોડવાની ધરજાથી હું સારસ સારસીની કીડા જોવા લાગી. પરસ્પર ગેલ કરતાં. અંચુ ઘર્ષણ કરતાં, સાથે સાથે ડગ ભરતાં, નૃત્ય કરતાં, એડી એડી વારે સામાસામી થઇ તેઓ આનંદતાં હતાં. એમાં ડોલાવતાં, ડોલાવતાં પાણીની કિનારીએ આવી પરસ્પરને પાણી પીવરાવવા લાગ્યાં પણ એટલામાં

* રાગ: બાજેશ્વરી.

તો, હા દૈવ, એક ગ્રાહ આવીને નરને ગ્રહી. નર તથા માદા બન્નેયે દયામણી ચીસો પાડવા માંડી, થોડો સમય યુદ્ધ ચાલ્યું ને તેઓ ભાગ્યવાન કે ગ્રાહ નરને ત્યજી દઈ પાણીમાં પાછો ચાલ્યો ગયો.

જગતસિંહ: (આશ્ચર્યથી સહર્ષ.) ભાગ્યશાળી દંપતી ! શું કહો છો ?

દેવાંગના: હા, પણ વિશેષ આશ્ચર્યની વાર્તા તો એ છે કે હું જ્ઞાપક બહાર નીકળી એટલે એક વૃદ્ધ સંન્યાસીયે મહને આવીને પુછ્યું “ ખાઇ ! ત્હમે હમણું ગજેન્દ્ર મોક્ષ ભણતાં હતાં ? ”

(દેવાંગના ઉત્તરની આકાંક્ષાથી જગતસિંહ સામે જોઈ મંદ હસે છે)

જગતસિંહ: એકવાર હર્ષમાં આવી હસા એટલે અર્થ સમજવું.

દેવાંગના: (સહર્ષ ઉત્તેજિત થતી.) સમજી, સમજી. તો શું પ્રાણનાથ ! કદ સમયે હું ઇશ્વર સ્મરણ કરી ગજેન્દ્ર મોક્ષનું પઠન કર્યા કરે તો પરમકૃપાળુ પરમેશ્વર મહારા સ્વામીનાથનુયે રક્ષણ કરે ?

જગતસિંહ: (શોકને નિર્મુલ કરવા પ્રયત્ન કરતો) એમાં શો શક ? ત્યારે ગજેન્દ્ર મોક્ષ પઠનથી સારસનરનું ઇશ્વરે રક્ષણ કર્યું તો મહાડું નહીં કરે !

દેવાંગના: અરેરે આપણે મનુષ્યજાતિનાં આમજ મદાંધ થઈ ગયાં છીએ. બિચારી સારસિયે કેટલું કલ્પાન્ત કર્યું હશે અને કેટલા અનન્ય ભક્તિભાવે પરમેશ્વરને પુકાર્યા હશે તે આપણે જાણવું છે ? ઘણીવાર તો પશુ પક્ષી તથા કીટ કરતાં આપણે ઉચ્ચ કોટીનાં નથી એમ લાગે છે.

જગતસિંહ: (હાસ્યરસ ઉત્પન્ન કરવાની સંધિનો ઉપયોગ કરી લેતો.) તે તો પશુ તથા દેવનીયે યોનિ કરતાં મનુષ્યયોનિને ઉત્તમ ધરાવવામાં મનુષ્ય શિવાય બીજા કોનું અનુમોદન કે પ્રમાણપત્ર મળ્યું છે ?

દેવાંગના: (ખડખડાટ હસતી.) પણ મળવાનો માર્ગ કયો ? આપણને કાંઈ પશુભાષા કે દેવભાષા જ્ઞાત છે ? કે આપણે દેવલોક સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધ છે ?

હું સમજું છું, ત્હમે ગાંધાર્ય ત્યજી કૌશિક અયુક્ત વાર્તા-લાપથી શો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છો તે. મહારી અશાન્તિ મટી ગઈ. હવે નિર્શીત થાઓ.

શુદ્ધિપત્રક.

પા.નં.	લીટી.	ગાથાક.	શુદ્ધ.
૯	૧	પહેલો અક્ષર રો	નકાચો છે.
૧૧	૨૪	સમયના	સમયનાયે
૧૧	૨૫	નહિં	લાગ્યો નહીં
૧૧	૨૭	મહને	મને
૧૧	૨૮	ભેચેનીયે	ભેચેની તથા
૧૩	૧૪	ભુલ અવશવતી અને	નકાસું છે.
૧૩	૧૬	પહેલો અક્ષર રહોયે	નકાચો છે.
૧૬	૧	અંધ	અંધારે
૧૬	૨૩	જોઈશ નહીં	જોઈશ નહીં ?
૧૬	૨૪	આવતો ?	આવતો
૩	છેલ્લી	વિધિના	વિધિના
૫	૯	સુખીને	સુખી ને
૧૩	૬	કરપ	કરપિ
૧૫	૮	હયે ?	હયે.
૧૫	કુટનોટ	સિદ્ધીત...હતો	સિદ્ધીતવર્જના મહાભાગના સુચોશન જેવો હતો
૧૫	"	અવશેષમાંનો મહાભાગ	અવશેષમાંનો મહાભાગના
૧૫	"	અલ્પભાગ	અલ્પભાગના
૨૧	૨૨	નિશ્ચિત	નિશ્ચિન્ત
૨૬	૯	નાવલિયા:સુ	નાવલિયાસુ
૩૦	૬	જણાય છે ?	જણાય છે.
૩૩	આખી	કઠ	કઠે
૫૫	કથન	માયે . .	માયે થેટી
૭૦	૨	શુભાલ	શુભાલ
૭૨	૪	આવ ?	આવ.
૯૬	અંગ્રેજી	forams	forams
૯૭	૭, ૨૪	હય, આર	હય, આર
૧૧૪	૫, છેલ્લી	અરે, સંપૂર્ણ	અયે, સંપૂર્ણ
૧૧૭	કવિતા	દુષ્ટ	દુષ્ટ
૧૨૦	૯	ખાત્રી કરી લેતી	ખાત્રી કરી લેતી જગતસિંહને આદિત્યના ભય છે.
૧૪૯	૪	હસતે હસતે	(હસતે હસતે)
૧૫૩	કુટનોટ	લેતી	લેતી
૧૫૭	૧૨, ૧૪	ખાત્રા, નિધન	ખાત્રી, નિધન
૧૫૮	૧૭, ૧૮	મમળી, સ્વગ્રેજ	મમળી, સ્વગ્રેજ

પાંચ નાનું પૂર્વ ભાગ.]

[પંચાકી નાટક.]

સંશોધક:-મારકંડરાવ રતનલાલ ધોળકીયા

એલ સી ઇ.

ન્યુ. આસિસ્ટન્ટ ટુ ધી કન્સર્વેટીવ સર્વેયર ટુ ગવર્નમેન્ટ ઓફ

મુદ્રણ સવા રૂપીયા (૮૫૦૦ ખરચ બુક)

૧૮૮૮ પાતાનુ માગે કાગળ અને મુદ્રણ બાઇન્ડીંગ સ
પત્રક. જથ્થાબદ એટલે ૧૦ અથવા વધારા વગરે કોપીયો મે
લેને તથા બુકમેલરને ખાસ લાભ અપવાન આવશે. લખો:-
૧ ૨ તથા ૨ તથા સરનામે.

મળવાનાં હેતુઓ

- ૧ રતનલાલ ધોળકીયા,
વાનતાવિશ્રામ એડે. ખાડીયા, અમદાવાદ.
- ૨ વામનરાવ રતનલાલ ધોળકીયા,
ખી. એ. એલએલ ખી પલીડર,
એલીસબ્રોજ, અમદાવાદ.
- ૩ ધી ગુજગતી પંચ એડીસ, પાંચકુવા, અમદાવાદ.
- ૪ મહાદેવ રામચંદ્ર બાગુડે, વ્રજ દરવાજા, અમદાવાદ.
- ૫ એન. એમ. ત્રિપાઠી, પ્રિન્સિપાલ, મુબાઈ.

પાંચ નાનું ઉત્તર ભાગ.]

અ. ૧૦૦ મુદ્રણ બાઇન્ડીંગ પાટો. અગાઉથી આહક થવાની
છટકા સંખ્યા ૧૦ ઉપરોક્ત મળવાની છે. નંબર ૧ તથા ૨ ને
સરનામે નામ તથા સરનામું મોકલવાની કૃપા કરવી. અગાઉથી
શ્રેયા આહકને ૨૦ રૂકા ફિશન આપવામાં આવશે.

